પાયાની કેળવણી

ગાંધીજી

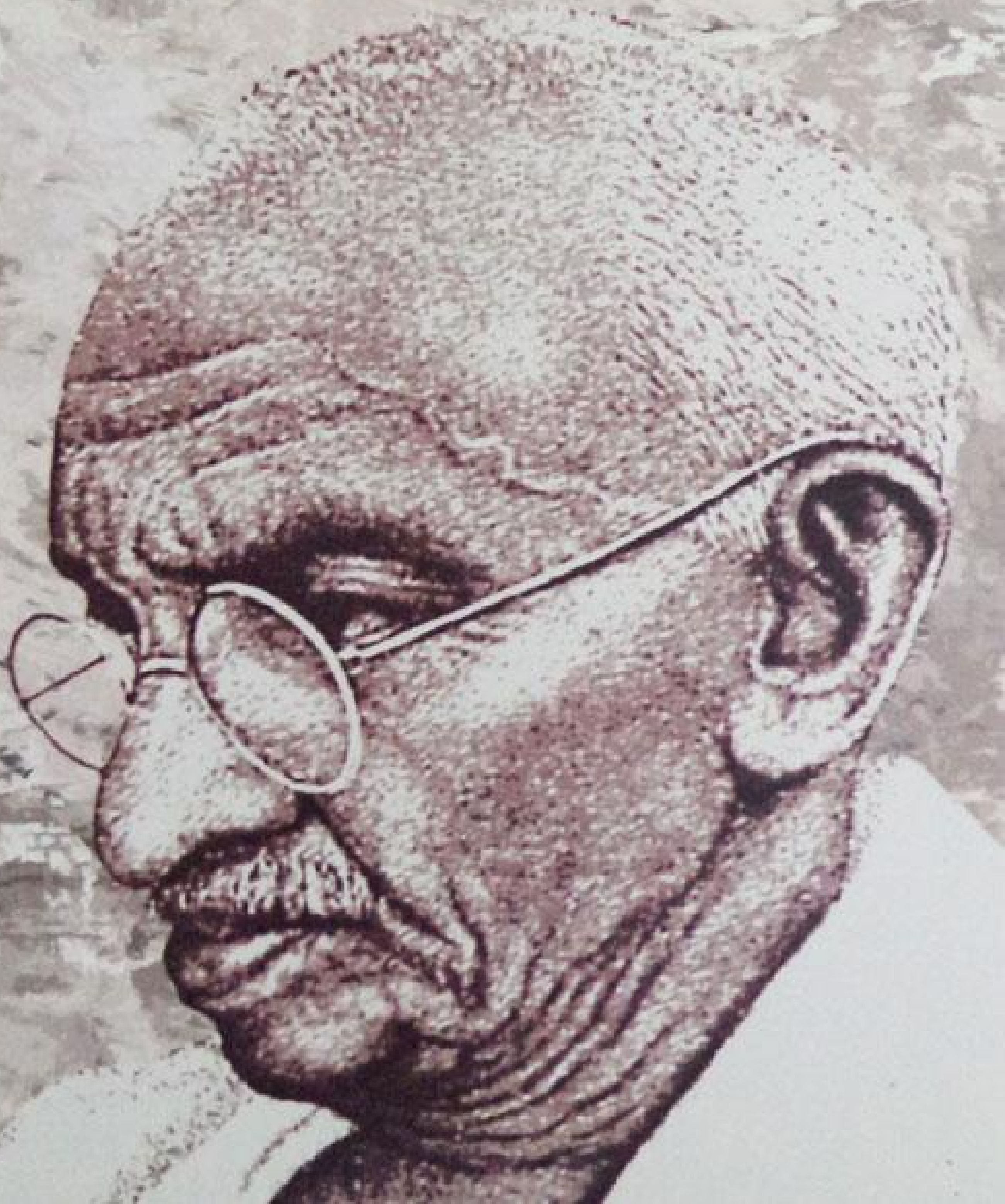

પાયાની કેળવણી

ગાંધીજી

સંકલન:
મગનભાઈ દેસાઈ

મુદ્રક અને પ્રકાશક

નવજીવન મુદ્રણાલય

અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૪

ફોન: ૦૭૯–૨૭૫૪૦૬૩૫ | ઈ–મેલ: sales@navajivantrust.org

વેબસાઈટ: www.navajivantrust.org

"મેં મારી રચનાકાર્ય કરવાની શક્તિ વિશેની સઘળી પ્રતિષ્ઠા ગુમાવી બેસવાનું જોખમ વહોરીને પણ કહેવાની હામ ધરી છે કે, કેળવણી સ્વાવલંબી હોવી જોઈએ... એ સ્વાવલંબી થાય એને એની સફળતાથી કસોટી ગણું."

નિવેદન

જેની પાસે જીવન વિશે આમૂલાગ્ર વિચાર હોય, જિજ્ઞાસા હોય, અને તેની સાધના માટે સતત પુરુષાર્થ હોય, તેની પાસે કેળવણી વિશે અમુક દર્શન છે જ, એમ કહેવામાં કશી ભૂલ નથી લાગતી. હા, તે માણસ શિક્ષણશાસ્ત્રની અથવા માનસશાસ્ત્રની અથવા માનસશાસ્ત્રની પરિભાષા કદાચન વાપરતો હોય – ન વાપરી જાણતો હોય; પરંતુ પરિભાષા દર્શન નથી. પરિભાષા હોવા છતાં દર્શન ન હોય, અને દર્શન હોય તો પરિભાષાની ગરજ મર્યાદિત બની જાય છે; દર્શન પોતાની ભાષા સરજી લે છે. ગાંધીજી આ પ્રકરના કેળવણીકાર હતા. એવાને મન, જીવનની ખરી કેળવનીમાં અને જીવનના સાફલ્ય માટેની સાચી સાધનામાં ફરક નથી હોતો. માત્ર, એ સાધનાને શાળા–ગત કરવાની રહે એટલું જ. ગાંધીજીએ આમ કરવાનો પ્રયત્ન લગભગ એમની આખી ઉંમર કર્યો છે. તેઓ સમજણા અને જવાબદાર થયા ત્યારથી પોતાના વ્યક્તિગત વિકાસને અંગે અને બાળકોની જવાબદારી લેવાને થઈ ત્યારથી તેમના શિક્ષણની દૃષ્ટિએ, તેમણે આખી જિંદગી કેળવણીનું કામ કર્યું છે, એમ કહી શકાય. એમના સત્યના પ્રયોગો ની નોંધ, એ રીતે જોતાં, એમના 'કેળવણીના પ્રયોગો'ની જ નોંધ છે.

ઉપરાંત જેને સામાન્ય રીતે શિક્ષણ કહેવાય છે તેને અંગે પણ તેમણે સારી પેઠે લખ્યું છે. એ બધાં લખાણોમાંથી, તેના નિચોડરૂપે ગ્રંથો અત્યાર સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે, જેમાં ગાંધીજીના શિક્ષણ વિષયક વિચારો ઠીક ઠીક સમગ્રતાપૂર્વક મળી રહે છે –

૧. ખરી કેળવણી ૨. કેળાવણીનો કોયડો

એમાં મનુષ્યના સર્વાંગી વિકાસની દૃષ્ટિએ શિક્ષણના સિદ્ધાંતનું તથા તેના વિવિધ અંગોનું નિરૂપણ થયું છે. સને ૧૯૨૦થી ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો જે મહાન પ્રયોગ શરૂ કર્યો, તેનો પણ સાંગોપાંગ ખ્યાલ આવી જાય છે.

૧૯૩૭ પછી શિક્ષણમાં બે મુખ્ય બાબતો તરફ ગાંધીજીને ખાસ ધ્યાન આપવાનું થયું – ૧ રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર ૨. રાષ્ટ્રની સાર્વત્રિક કેળવણી. એટલે એ બે અંગે તેમણે આ દસકા દરમિયાન વિશેષ ચર્ચા કરી અને દેશમાં પણ તેનું જબરું આંદોલન ચલાવ્યું. તેમાંની પહેલી બાબતના વિચારો નિરૂપતાં લખાણોનો સંગ્રહ – राष्ट्रभाषा विषे विचार – આ અગાઉ બહાર પડી ગયો છે. બીજી બાબતનાં લખાણોનો સંગ્રહ આ હવે બહાર પડે છે.

આ રીતે જોતાં આ બીજા સંગ્રહની અત્યારે બહુ જરૂર છે. ઈ.સ. ૧૯૩૭માં વર્ધા શિક્ષણ યોજના અથવા તો પાયાની કેળવણીનો જન્મ થયો. ઉમંગ અને શ્રદ્ધાથી બે ત્રણ વરસ એનું કામ ચાલ્યું પછી રાજકીય પલટાની સાથે આ કામ લગભગ ૧૯૪૬–૪૭ સુધી ગોટાળામાં ગબડ્યા કર્યું. જાતજાતના નવા અર્થો ને નવા નવા આડ–ફાંટા ઊભા થયા. ૧૯૪૭થી પાછું સરકરોએ આ કામને સમારી લેવા માંડ્યું છે. એટાલે ખરું જોતાં ૧૯૩૭ થી ૧૯૪૭ નો દસકો, વર્ધા શિક્ષણ યોજનાના પ્રયોગોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, ચૂંથાઈ ગયો હતો એમ કહી શકાય. અને વ્યવસ્થિત પ્રયોગ ૧૯૪૭માં આઝાદી આવ્યા પછી શરૂ થાય છે. એમ

કહીએ તે ખોટું નથી. તે વખતે ગાંધીજા ના વિચારો ખરેખર શા હતા. તેનું મનન કરવું જોઈએ. જેથી નીતિની બાબતમાં વચલાં વરસોમાં જે આડાઅવળી કે આઘીપાછી થઈ હોય તે પ્રજા તથા સરકરને સાફ જણાય.

વર્ધા યોજના રૂપે ગાંધીજીએ જે વિચારો રજૂ કર્યા, તે એમના પૂર્વ વિચારોથી કે શિક્ષણ–પ્રયોગથી સાવ નોખા અને નવા જ હતા એવું નથી. કાંઈ ફેર હોય તો તેમની ભૂમિકાને લઈને. ૧૯૨૦થી તે પ્રયોગો ગાંધીજીએ શરૂ કર્યા, તે દેશમાં સ્વરાજ લાવવાને માટેના શિક્ષણના. ૧૯૩૭ પછી એ ભૂમિકા આપોઆપ ફરી અને તે સ્વરાજ આવ્યું. તેના શિક્ષણના એટલે કે, ફેલામ્ જે મર્યાદા હતી તે મટીને દેસહવ્યાપી વિચાર અને પુન્ર્ઘટનાની ભોમિકા લેવાની થઈ. તેમણે જ કહ્યું છે કે,

"મેં રજૂ કરેલો શિક્ષણક્રમ પણ રચનાત્મક કાર્યનો મોટો અંશ છે. જે રૂપ તેને હું અત્યારે આપી રહ્યો છું, એ મહાસભાએ અપનાવ્યું છે, એમ કહેવાનો મારો આશય નથી. પણ હું જે લખી રહ્યો છું તે ૧૯૨૦થી રાષ્ટ્રીય શાળાઓને વિશે જે કંઈ મેં કહ્યું છે ને લખ્યું છે, તેના મૂળમાં છુપાયેલું હજ હતું. એ મારી પાસે વખત આવ્યો એટલે એકાએક પ્રગટ થયું છે, એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે."

એટલે વર્ધા યોજનાનો સાંગોપાંગ આભ્યાસ કરવા ઈચ્છનારે તેમનાં શરૂમાં કહેલાં બમ્ને પુસ્તકો પણ જોવાં જોઈએ. તો તેમાંથી તેમને યોજનાની આખી ભૂમિકા મળી રહે. પરંતુ, આજે સૌને સારુ ખાસ જરૂર એ છે કે, ગાંધીજીએ જે વસ્તુ અત્યારની જરૂરિયાત પ્રમાણે રજૂ કરી, તે તેના મૂળ સ્વરૂપમાં સમજી લેવી જોઈએ. તેમાં ફેરફારો કરવાની ના ન હોઈ શકે; પરંતુ જો કોઈ ફેરફાર નિચારીએ તે તેમાં સુધારો કરવાપણું હોવું જોઈએ, યોજનાના મૂળ ઉદ્દેશને કથાળે એવું કાંઈ ન હોઈ શકે. આવું શુદ્ધ પ્રયાણ કરવું હોય તો વર્ધા યોજના વિશે ગાંધીજીએ જે લખ્યું, તે એક ચોપડી તરીકે મળે, તો તે અભાસીઓ, કેળવણીકારો, શિક્ષકો તથા અધ્યાપન મંદિરો વગેરે બધાંને કામ લાગી શકે.

વર્ધા યોજનાનો અમલ કરવામાં આજે જે મોટી અડચણ છે, તે ગાંધીજીએ પોતે પણ સાફ કહી છે. હરેક ક્રાંતિકારી પગલામાં હોય છે તેજ ઉપકારની એ છે, દરેક પુનર્ઘટનાને નસીબે એ ચોંટેલી જ હોય છે. એ છે જૂનું ચાલુ રૂઢિગત શિક્ષણતંત્ર અને તેમાંથી નીપજતાં મૂલ્યો તથા ગંઠાઈ ગયેલા હિતસંબંધો એમના શબ્દો ટાંકુ :–

"... તમારી મુશ્કેલીઓ હું જાણું છું. જે લોકો (કેળવણીની) જૂની રૂઢિગત પરંપરામાં કેળવાયા છે અને ઊછર્યા છે, તે લોકો સહેજમાં એક તડાકે તેનાથી તદ્દન જુદે રસ્તે ફંટાઈ ન શકે."

આથી જ, દા. ત., અંગ્રેજીને પ્રથમનાં સાત વરસના ભણતરમાંથી દૂર કરવાનું પગલું ૧૯૩૭થી ગાંધીજીએ સાફ કહેલું કે તદ્દન જરૂરી છે, છતાં દસે વરસે ૧૯૪૭માં તે ભરાયું અને ભરાયું ત્યાં જ પાછું અધકચરું કરી મુકાયું. શ્રદ્ધા– અને નિષ્ઠા –જન્ય અડગતા વગર આ અડચણ દૂર ન થઈ શકે એવી છે. તેથી જ તેમણે પ્રધાનોને તથા શિક્ષણખાતાને સલાહ આપી હતી કે,

> "હું પ્રધાનના હોદા પર હોઉં તો એવી વ્યાપક સૂચનાઓ આપી દઉં કે, હવે પછી કેળવણીને લગતી સરકારની બધી પ્રવૃત્તિ પાયાની કેળવણીને ધોરણે તેની દિશામાં ચાલશે... ઇન્સ્પેક્ટરો અને અમલદારોને આ નીતિ કે આ કેળવણી વિશે શ્રદ્ધા ન હોય, અથવા વફાદારીથી નવી નીતિનો અમલ કરી તેને પાર પાડવાની તેમની નામરજી હોય, તો તેમને હું રાજીનામું આપી સરકારની નોકરીમાંથી અળગા થવાની છૂટ આપું. પણ પ્રધાનો પોતાનું કામ બરાબર જાણતા હોય અને તેની પાછળ તન તોડીને હોંશથી તેમ જ ખંતથી મંડે, તો આવું કરવાની જરૂર પડે એમ મને નથી લાગતું, પણ એટલું સાફ સમજવું જોઈએ કે, ઑફિસની ખુરશીમાંથી બેઠે બેઠે એક પછી એક હુકમો છોડવાથી આ કામ બનવાનું નથી."

આના કરતાં મોટી અડચણ તો ઉદ્યોગ શિક્ષણ અને તે વાટે કેળવણી શી રીતે અપાય, એ મૂળ વિચારના અમલ અંગે આવી છે. ઉદ્યોગ એક સાધન છે, તે સાથે જ એ સાધ્ય છે. બીજા વિષયો માટે એમ નથી. એટલે ઉદ્યોગને એક સાધ્ય તરીકે બરોબર શીખવવો જોઈએ. તેનું કામ વ્યવસ્થિત થવું જોઈએ. એમ થાય તો જ કેળવણીના સાધન તરીકે તે પોતાની શક્તિ દાખવી શકે. જૂની કેળવણી–પદ્ધતિને શ્રમ અને જાતમહેનતની સૂગ છે; તેમાં ઊંચનીચભાવ દાખલ થયો છે. આથી શાળાઓમાં ઉપર બતાવેલી દૃષ્ટિએ ઉદ્યોગ ન ચાલ્યો. અને બીજી બાજુથી તેને સાધન તરીકે વાપરવા માટે, અનુબંધને નામે એક વિચિત્ર બાજુ જ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને હાથે નિર્માણ થઈ. 'ઍક્ટિવિટી' અને 'પ્રોજેક્ટ' પદ્ધતિ જોડે તેને સાંકળવામાં આવી. આમ કરીને પણ શિક્ષણ તો તે ઢબેય ઝાઝું ન સુધર્યું, અને ઉદ્યોગને કેવળ પ્રયોગશાળાના એક પ્રયોગ રૂપે કર્યા પછી તેને વિશે જાતજાતની માહિતીની વાતો અને ચોપડીઓ પર જ શિક્ષનપદ્ધતિ પાછી વળી ગઈ. અને નિયત અભ્યાસક્રમ તો છેવટે કરવો જોઈએ, એટલે ઉદ્યોગ પર ક્રમિક કાપ પદતો ગયો. વાચક જોશે કે, ગાંધીજીના લખાણોમાં 'અનુબંધ' શબ્દપ્રયોગ નથી. તે તો ઉદ્યોગ વાટે કેળવણી કહે છે, અને તે સમજપૂર્વક ઉદ્યોગ કરીએ તો અભ્યાસક્રમ જેવી વસ્તુ તેમાંથી જે રીતની બને તે સાચો સહજ અભ્યાસ છે, એમ તેમણે કહ્યું. ચાલુ શિક્ષણપ્રથામાં અભ્યાસક્રમનું સ્થાન આ રીતનું નથી. અમુક અભ્યાસક્રમ વરસમાં થાય એમ તે પ્રથમ ઠરાવે છે; વર્ધા પદ્ધતિનો અર્થ તે અભ્યાસક્રમને અનુબંધથી ચલાવવો એમ તે માને છે તથા ભણતરની જૂની કલ્પના પણ ગઈ નથી. ગાંધીજીનાં લખાણોનો આ સંગ્રહ એ બાબતમાં ખૂબ વિચારપ્રેરક બનશે, એમાં શંકા નથી,એક બીજી વસ્તુ પણ આ સંગ્રહથી સ્પષ્ટ થશે. વર્ધા યોજના શિક્ષણ પદ્ધતિ નથી; તેનાથી ક્યાંય વધારે એ છે. એ હિંદના આખા પ્રજાકીય સવાલને પહોંચી વળવાને માટેનો શિક્ષણ દ્વારા માર્ગ છે. તેથી જ ગાંધીજીએ તેને હિંદ માટેની પોતાની પરમ ભેટ કહી હતી. આનું રહસ્ય એમનાં આ લખાણોનો સંગ્રહ બતાવશે.

કોઈ દેશની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપ્રથાના મૂળમાં જોઈએ તો અમુક શ્રદ્ધા, અમુક દૃષ્ટિ, અને તેને અનુરૂપ પ્રયોજન ને ઉદ્દેશ રહેલાં હોય છે. શિક્ષન પ્રથા તે ઉપરથી ખીલે છે ને પોતાનો ઘાટ પકડે છે. જેવી શ્રદ્ધા, જેવી દૃષ્ટિ, તેવો ઘાટ કાળાંતરે થવાનો જ. અત્યારે આપણે ત્યાં જે ચાલે છે તેની શ્રદ્ધા અને દૃષ્ટિ મૅકોલેની આપેલી છે; તેનું પ્રયોજન અને ઉદ્દેશ, અંગ્રેજ રાજકર્તાઓએ આપણા દેશમાં જે જમાનો રચ્યો છે તેની

જરૂર પૂરી પાડવી એ છે. એ અરૂર રાષ્ટ્રહિતની ન હતી. એનું પ્રયોજન આખા દેશમાં બધા સ્વતંત્ર, સમજુ અને કામગરા બની લોકશાહી પ્રજા બને તે નહોતું. એ જમાનો હવે ગયો છે અને સ્વરાજ તથા લોકશાહી આવ્યાં છે; તો ઉઘાડી વાત છે કે, ઉપરની બધી વસ્તુઓમાં પલટો આવવો જોઈએ. પણ તે બદલાયો નથી; બદલી શકાતો નથીલ; કેમકે શ્રદ્ધા ખૂટે છે. મૅકોલેએ આપેલો આત્મા છે તે કાલગ્રસ્ત થઈ ગયો છે. છતાં તેનું ખોખું ખેંચાયા કરે છે અને તેમાં કેટલાંક વર્ગહિતે આરામ જુએ છે. એટલે મીરાંબાઈના ભજનની પેલી કડી જેવા હાલ આપણા શિક્ષણતંત્રના થયા છે –

'ઊડી ગયો હંસ, પીંજર પડી તો રહ્યું.'

પાયાની કેળવણી આમાં આત્મા પૂરવા માટે છે. એ કામ ગાંધીજી જેવા જ કરી શકે. તેથી જ તેનો વખત ૧૯૩૭માં આવતો લાગ્યો તેની સાથે તેમની પ્રતિભામાંથી સહજપણે આ યોજનાનો મંત્ર પ્રગટ્યો. એનો સાચો અર્થ સમજવામાં આ સંગ્રહ મદદરૂપ થશે.

સંગ્રહના લેખોને પાંચ ખંડો વહેંચવામાં આવ્યા છે. બધા લેખો સળંગ વાંચતાં તેમની જેવી ફૂલગૂંથણી સૂઝી, તે પરથી એ પાડ્યા છે તેમાં કોઈ અગાઉથી કરેલી કલ્પના કે ગોઠવણી નથી. ૧૯૩૭માં પહેલું આ આયોજનનું મંડાણ થયું ત્યારથી ૧૯૪૭ સુધીમાં ગાંધીજીએ આ વિશે કરેલી ચર્ચા એમાં આવી જાય છે. ૧૯૪૭ સુધીમાં ગાંધીજીએ આ વિશે કરેલી ચર્ચા એમાં આવી જાય છે. ૧૯૪૭થી આ કામ આગળ લેવા માટેની વિચારણા પણ તેમણે કરી છે; તે અલગ ખંડ રૂપે અંતે આવે છે. તો આજે પણ આપણને પૂરી માર્ગદર્શક છે. એમ આ ચોપડી વર્ધા યોજના વિશે ટૂંકમાં છતાં બધી રીતે પૂરો ચિતાર આપે એવી પરિપૂર્ણ છે.

વધુ એક વસ્તુ કહેવાની રહે છે. વર્ધા શિક્ષણ યોજના એટલે માત્ર પ્રાથમિક કેળવણીનો નવો નમૂનો, એવી સમજ કેટલાકની હોય એમ લાગે છે. એ ભૂલભરેલી છે, એ પણ આ ચોપડી પરથી વાચકને જણાશે. તેમાં આખા શિક્ષણની પુનર્ઘટનાનો રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંત રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. તેનો અમલ શરૂથી કરવા માંડીએ તો આગળ આપોઆપ જરૂરી વાતાવરણ તૈયાર થાય અને રસ્તો મળે એટલે જ પ્રાથમિક કે પાયાની કેળવણીનો વિચાર પહેલો અને વિગતે કર્યો છે. બાકી વાચક વાચશે તો જણાશે કે , ઈ.સ. ૧૯૩૭–૩૮માં જ્યારે ગાંધીજીએ વર્ધા પરિષદમાં રજૂ કરવાને માટે શિક્ષણમાં ક્રાંતિની પોતાની સૂચના કરી, ત્યારે તેમાં સમગ્ર શિક્ષણની દૃષ્ટિ રાખીને આલોચના કરી હતી. અને તેમાં તેમણે શિક્ષણક્રમના બે ભાગ કર્યા હતા –

૧. સાર્વત્રિક શિક્ષણ કે જે બધા નાગરિકોને મળે, જેને 'પાયાનું કે બુનિયાદી શિક્ષણ' કહેવામાં આવ્યું.
૨. ત્યાર બાદનું આગળનું વિશેષ શિક્ષણ જેને આપને ત્યાં 'ઉચ્ચ' કહ્યા કરીએ છીએ કે જે "શિક્ષણમાં અનેક ઉદ્યોગ, કારીગરીની કળાઓ, સાહિત્ય અથવા લલિતકળા વગેરેમાં રાષ્ટ્રને આવશ્યક એવું શિક્ષણ આપવાની ગોઠવણ કરી શકાય."

સાર્વત્રિક શિક્ષણ હિંદના દરેક બાળકને મલે; તેની માત્રા લગભગ 'મેટ્રિક ઓછા અંગ્રેજી' જેટલી કે (જો ઉદ્યોગ–પદ્ધતિથી કામ ચાલે તો) સહેજે તેથી વધુ હોવી જોઈએ, એમ કલ્પ્યું છે. આ ભાગનું કામ સરકાર

સંભાળે અએ તેની પદ્ધતિ એવી યોજે કે જેથી વિદ્યાર્થી પોતાના ચારિત્ર્ય અને શિક્ષણના સંગઠનની સાથે સાથે તેને સ્વાવલંબી પણ કરી શકે.
બીનો વિશેષ શિક્ષણનો ભાગ ગાંધીજી ખાનગી સાહસ પર મૂકે છે. આ સૂચનાથી યુનિવર્સિટીવાળા લોક ખૂબ ગભરાયા હતા. પરંતુ એ વસ્તુ તો ગાંધીજીની કલ્પનામાં બુનિયાદી વિભાગ સાથે એક સળંગ ચીજ હતી.

અને વસ્તુસ્થિતિ જોઈએ તો હિંદના આધુનિક શિક્ષણતંત્રમાં ઉચ્ચ ગનાતા શિક્ષને એવું માથાભારે સ્થાન પચાવી પાડ્યું છે કે, તે વિસે ધરમૂળથી નવો વિચાર કર્યા વિના છૂટકો ન થાય. ગાંધીજીની યોજનામાં અંગ્રેજીના સ્થાન વિશેનો વિચાર, નવી વિદ્યાપીઠો કાઢવા વિશે વિચાર, સ્વભાષાના માધ્યમનો સહજ સિદ્ધાંત, સ્વાવલંબન અને જાતમહેનતનું તત્ત્વ રાષ્ટ્રભાષા, – આબધું શિક્ષણના આ ઉચ્ચ ગનાતા ભાગને સ્પર્શે છે, અને તે એનો અનિવાર્ય ભાગ છે.

૧૯૩૭માં તેમણે આ સળંગ ચિત્ર ટૂંકાક્ષરીમાં રજૂ કર્યું ખરું પણ ત્યારે તેમણે તેની મર્યાદા આંકીને એક વાર તો કામને આગળ લીધું –

"મારી સૂચનાઓમાં પ્રાથમિક કેળવણી તેમ જ કૉલેજની કેળવણી બંનેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પણ આપણે મુખ્યત્વે વિચાર પ્રાથમિક કેળવણીનો કરવાનો રહેશે. મેં પ્રાથમિક કેળવણીમાં માધ્યમિક એટલે હાઈસ્કૂલની કેળવણીનો પણ સમાવેશ કર્યો છે, કેમ કે આપણે ગામડાંમાં થોડાંક મૂઠીભર લોકોને જો કેળવણી જેવું કંઈક મળતું હોય, તો તે પ્રાથમિક કેળવણી છે... જે ક્ષણે આ મુખ્ય પ્રશ્નનો નિકાલ આવશે, તે ક્ષણે જ કૉલેજની કેળવણીના પ્રશ્નનો પણ નિકાલ આવી જશે..."

એ વખતે ૧૯૩૭માં આમ મર્યાદિત કરીને લીધેલા કામને જ્યારે ફરી ૧૯૪૭માં તાર સાંધવાનો આવ્યો, ત્યારે તેમણે મનુષ્યની આજીવન કેળવણીનો આખો નક્શો આંક્યો, ને એમાં પાયાની કેળવણી કેવી વધ્યવર્તી સૂર્ય સમાન છે તે બતાવ્યું. આવું સ્થાન એને ખરેખર જો આપી શકીએ, તો તેમાં આગળના કામના કોયડાનો ઉકેલ સંતાયો છે, એમ પણ તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે; અને એ કામ દેશ આગળ હવે છે એમ જણાવીને તે ગયા.

આ ચોપડી આ લાંબી કથાને સુરેખ રજૂ કરે છે. એનાં પ્રકરનો આમ તો તે લખાતાં જતાં હતાં ત્યારે **हरिजन**માંથી વાંચ્યા હતાં. પરંતુ તેમને આ ચોપડી રૂપે વાંચવા સળંગ બધાં જોવાથી જે ચિતાર આવ્યો, તેવો ત્યારે આવ્યો નહોતો. એ પણ જોયું કે, ગાંધીજીને પોતાના વિચારની રજૂઆત કરવાને માટે જે કહેવું છે તે આટલામાં સ્પષ્ટ રીતે આવી જાય છે. તેથી સંપાદન કરતાં મળેલો આ ચિતાર આટલા લંબાણથી મેં અહીં નોંધ્યો છે. એમાંથી વાચકને પાયાની કેળવણીના પ્રયોગની દસવરસની વિચારયાતાનો કાંઈક નક્શો પણ મળી રહેશે માનું છું.

૭–૮–'૫૦ મગનભાઈ દેસાઈ

અનુક્રમણિકા

ખંડ ૧: પુનર્ઘટનનો સિદ્ધાંત

૧. કેળવણીની પુનર્ઘટનની જરૂર

૨. કેટલાક પ્રશ્નો

૩. ત્યારે કરીશું શું

૪. નકામો ડર

૫. સ્વાવલંબી કેળવણી

૬. સ્વાવલંબન વિશે વધુ વિચાર

૭. 'એક અધ્યાપક'ની ગેરસમજ

૮. શહેરો માટે પણ એ જ

૯. રાષ્ટ્રીય શિક્ષકોને

૧૦. રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓને

ખંડ ૨: વર્ધા શિક્ષણ પરિષદ

૧૧. રાષ્ટ્રીય કેળવણીકારોને

૧૨. ચાલુ શિક્ષણપ્રથાવાળાઓને

૧૩. ઉદ્યોગ વાટે કેળવણી

૧૪. કેટલાક કીમતી અભિપ્રાય

૧૫. કેટલીક ટીકાઓ

૧૬. વર્ધા શિક્ષણ પરિષદ

૧૭. એક ડગલું આગળ

ખંડ ૩: વર્ધા શિક્ષણ યોજના

૧૮. "પશ્ચિમની આયાત નથી"

૧૯. "તળિયું સાબૂત છે"

૨૦. યોજનાના ભીતરમાં

૨૧. નવી કેળવણીનું નવાપણું

૨૨. તકલી વિ. રમકડાં

૨૩. અંગ્રેજીને એમાં સ્થાન નથી

૨૪. કેટલાક વાંધા

૨૫. શિક્ષકોની મુશ્કેલી

૨૬. વર્ધાપદ્ધતિના શિક્ષકો

૨૭. યોગ્ય શિક્ષકોની મુશ્કેલી

૨૮. શ્રદ્ધા જોઈએ

૨૯. 'વૌદ્ધિક વિષયો' વિ. ઉદ્યોગ

૩૦. અંગમહેનત અને બુદ્ધિનો વિકાસ

૩૧. નવી તાલીમમાં દાક્તરીનું સ્થાન

ખંડ ૪: કેટલાક નોંધપાત્ર પ્રયોગો

૩૨. ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી

૩૩. કાંતણ અને ચારિત્ર

૩૪. બિહાર પ્રાંતની શાળાઓ

૩૫. મારી અપેક્ષા

ખંડ ૫: આગળનું કામ

૩૬. કૉંગ્રેસ પ્રધાન મંડળો અને નવી તાલીમ

૩૭. ગ્રામવિદ્યાપીઠ

૩૮. નવી વિદ્યાપીઠો

૩૯. તાલીમી સંઘના સભ્યો જોડે વાર્તાલાપ

ખંડ ૧

પુનર્ઘટનનો સિદ્ધાંત

૧. કેળવણીના પુનર્ઘટનની જરૂર

['બુદ્ધિવિકાસ વિ. બુદ્ધિવિલાસ' એ લેખ]

ત્રાવણકોરના ને મદ્રાસના ભ્રમણમાં વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્વાનોના સહવાસમાં મને લાગ્યું કે, હું જે નમૂનાઓ જોઈ રહ્યો હતો તે બુદ્ધિવિકાસના ન હતા પણ બુદ્ધિવિલાસના હતા. આધુનિક કેળવણી પણ આપણને બુદ્ધિના વિલાસો શીખવે છે ને બુદ્ધિને આડે લઈ જઈ તેના વિકાસને રોકે છે. સેગાંવમાં પડ્યો હું જે અનુભવી રહ્યો છું તે આ વાતની પૂર્તિ કરતું દેખાય છે. મારું અવલોકન તો હજુ ચાલી જ રહ્યું છે. એટલે તે અનુભવો ઉપર આ લખાણમાંના વિચારોનો આધાર નથી. એ વિચારો તો જ્યારથી મેં ફિનિક્સ સંસ્થાની સ્થાપના કરી ત્યારથી, એટલે કે ૧૯૦૪ની સાલથી.

બુદ્ધિનો ખરો વિકાસ હાથ પગ કાન ઇત્યાદિ અવયવોના સદુપયોગથી જ થઈ શકે. એટલે કે, શરીરનો જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ કરતાં બુદ્ધિનો વિકાસ સારામાં સારી રીતે ને વહેલામાં વહેલો થાય. આમાંય જો પારમાર્થિક વૃત્તિ ન ભળે તોય શરીર ને બુદ્ધિનો વિકાસ એકતરફી થાય છે. પારમાર્થિકવૃત્તિ શુદ્ધ વિકાસને સારુ આત્માનો અને શરીરનો વિકાસ સાથે સાથે ને એકસરખી ગતિએ ચાલવો જોઈએ. એટલે કોઈ કહે કે આ વિકાસો એક પછી એક થઈ શકે, તો તે ઉપરની વિચારશ્રેણી પ્રમાણે બરોબર ન હોવું જોઈએ.

હૃદય, બુદ્ધિ અને શરીર વચ્ચે મેળ ન હોવાથી જે દુઃસહ પરિણામ આવ્યું છે તે પ્રસિદ્ધ છે. છતાં અવળા સહવાસને લીધે આપણે તે જોઈ નથી શકતા. ગામડાંના લોકો પશુઓમાં ઉછરી માત્ર શરીરનો ઉપયોગ યંત્રવત્ થઈ કરે છે; બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતા જ નથી, કરવો પડતો નથી. હૃદયની કેળવણી નહીંજેવી છે; એટલે નહીં તાંબિયાના, નહીં ત્રણના, નહીં તેરના, ને નહીં છપ્પનના મેળના, એવું તેઓનું જીવન વહે છે. બીજી તરફ આધુનિક કૉલેજ લગીની કેળવણી જોઈએ તો ત્યાં બુદ્ધિના વિલાસને વિકાસને નામે ઓળખવામાં આવે છે. બુદ્ધિના વિકાસની સાથે શરીરને કંઈ મેળ નથી એમ ગણાય. પણ શરીરને કસરત તો જોઈએ જ, તેથી ઉપયોગ વિનાની કસરતોથી તેને નિભાવવાનો મિથ્યા પ્રયોગ થાય છે. પણ ચોમેરથી મને પુરાવા મળ્યા જ કરે છે કે, નિશાળોમાંથી પસાર થયેલાઓ મજૂરોની બરાબરી કરી શકતા નથી, જરા મહેનત કરે તો માથું દુઃખે છે, ને તડકે રખડવું પડે તો ચક્કર આવે છે. આ સ્થિતિ સ્વાભાવિક મનાવવામાં આવે છે. હૃદયની વૃત્તિઓ, વણખેડાયેલા ખેતરમાં જેમ ઘાસ ઊગે તેમ, એની મેળે ઊગ્યા ને કરમાયા કરે છે. ને આ સ્થિતિ દયાજનક ગણાવાને બદલે સ્તુતિપાત્ર ગણાય છે.

આથી ઊલટું, જો બચપણથી બાળકોનાં હૃદયની વૃત્તોને જો વલણ મળે, તેઓને ખેતી રેંટિયા ઇ. ઉપયોગી કામમાં રોકવામાં આવે અને જે ઉદ્યોગ વડે તેમનાં શરીર કસાય તે ઉદ્યોગની ઉપયોગિતા, તેને અંગે વપરાતાં ઓજારો વગેરેની બનાવટ વગેરેનુ જ્ઞાન આપવામાં આવે, તો બુદ્ધિનો વિકાસ સહેજે સધાય ને નિત્ય તેની કસોટી થાય. આમ કરતાં જે ગણિતશાસ્ત્ર ઇત્યાદિના જ્ઞાનની આવશ્યકતા હોય તે અપાતું જાય ને વિનોદાર્થે સાહિત્યાદિનું જ્ઞાન અપાતું હોય, તો ત્રણે વસ્તુની સમતોલતા સધાય ને અંગ વિકાસ વિનાનું ન રહે. મનુષ્ય માત્ર બુદ્ધિ નથી, માત્ર શરીર નથી, માત્ર હૃદય કે આત્મા નથી. ત્રણેના એકસારખા

વિકાસમાં મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ સધાય. આમાં ખરું અર્થશાસ્ત્ર છે. આ પ્રમાણે જો ત્રણે વિકાસ એકસાથે થાય તો આપણાં ગૂંચવાયેલાં કોયડા સહેજે ઉકેલાય. આ વિચાર કે એનો અમલ સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી થવાનો છે એમ માનવું ભૂલભરેલું હોવાનો સંભવ છે. કરોડો માણસો તો આવાં કામમાં રોકવાથી જ સ્વતંત્રતાનો દિવસ આપણે નજીક આણી શકીએ છીએ.

હ. બ. ૧૧–૪–'૩૭

૨. કેટલાક પ્રશ્નો

['સાપ્તાહિક પત્ર'માંથી]

[૧૯૩૭મા મે માસની ૨૨મી તારીખે તીથલમાં ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય શાળાના સિક્ષકોનું એક નાનું સંએલન થયું હતું. એ સંમેલન બોલાવનારે આમંત્રિત શિક્ષકોને નીચેની પ્રશ્નાવલિ અગાઉથી મોકલી રાખી હતી.]

૧. આપણાં ગામડાંને અનુકૂળ ને લાભદાયી થઇ શકે એવી કેળવણી કઇ ગણાય? ખરી કેળવણી ગામડે ગામડે પહોંચાડવાની યોજના.

૨. આમવર્ગનાં નિરક્ષરતા અને અજ્ઞાન ફેડવાના ઉપાયો.

૩. સંપૂર્ણ બૌદ્ધિક વિકાસને સારુ અક્ષરજ્ઞાનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે શું? અક્ષરજ્ઞાન દ્વારા શિક્ષણનો પ્રારંભ કરવાની પદ્ધતિ બૌધિક વિકાસને રોકે છે કે?

૪. ઔદ્યોગિક શિક્ષણને મધ્યબિન્દુએ રાખીને આખી કેળવણીની વ્યવસ્થા કરવાની આવશ્યકતા.

૫. અત્યારે ચાલતી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓના ભાવી કાર્યક્રમનો વિચાર.

૬. સ્વભાષા દ્વારા બધી જ કેળવણી આપવાની શક્યતા અને સાધનોનો વિચાર.

૭. આજની પ્રચલિત શાળાઓમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીનાં કયાં કયાં તત્વો દાખલ કરવાં આવ્શ્યક છે?

૮. આપણી શાળાઓમાં, ખાસ કરીને પ્રાથમિકનાં છેલ્લાં તથા માધ્યમિકનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં, હિંદી– હિંદુસ્તાનીનું શિક્ષણ ફરજિયાત રાખવા વિશે.

આ મુદ્દાઓ વિશે ગાંધીજીને એમના વિચારો પ્રદર્શીત કરવાનું કહેવામાં આવ્યું, તેના જવાબમાં એમણે જે વિવેચન કર્યું તે વિવેચનનો સાર હું અહીં આપું છું. – મહાદેવ દેસાઈ].

આપણે જો ગામડાંને અનુકૂળ અને લાભદાયી એવી કેળવણી આપવી હોય, તો વિદ્યાપીઠને ગામડાંમાં લઇ જવી જોઇએ.આપણે એને એવા અધ્યાપનમંદિરનું રૂપ આપવું જોઇએ, કે તેમાં આપણા શિક્ષકોને ગ્રામવાસીઓની હાજતોને અનુકૂળ એવી ઢબે શિક્ષણ આપવાની તાલિમ આપી શકીએ. શહેરમાં અધ્યાપનમંદિર રાખીને ગામડાં ગામડાંને અનુકૂળ એવી ઢબે શિક્ષણ આપનારા શિક્ષકો તૈયાર ન કરી શકાય. શહેરમાં રહેનારા માણસોને ગામડાંના પ્રશ્નોમાં રસ લેતા, ગામડામાં રહેતા કરવા એ કંઈ સહેલું કામ નથી. આનો પુરાવો મને સેગાંવમાં રોજ મળ્યા કરે છે, અને સેગાંવ માં એક વરસ રહ્યા પછી એવા ગ્રામવાસી બની ગયા છીએ કે ગામડાના લોકો સાથે સાર્વજનિક હિતની બાબતોમાં તાદાત્મ્ય સાધી શક્યા છીએ, એમ હું ખાતરીપૂર્વક તમારા આગળ કહી શક્તો નથી.

પછી પ્રાથમિક શિક્ષણની વાત. મારો તો દૃઢ અભિપ્રાય છે કે કક્કા અને વાચન લેખનથી બાળકના શિક્ષણનો આરંભ કરવાથી તે બાળકનો બુદ્ધિ વિકાસ કુંઠિત થાય છે. બાળકોને ઈતિહાસ, ભૂગોળ, લેખાં ને કાંઇક કળા (દા.ત. કાંતવાની)નાં મૂળ તત્વો ન આવડે ત્યાં સુધી હું એમને કક્કો ન શીખવું. આ ત્રણ વસ્તુઓ મારફતે હું એમની બુદ્ધિનો વિકાસ સાધું. તકલી કે રેંટિયા વાટે એમની બુદ્ધિનો વિકાસ શી રીતે

થ ઇ શકે, એ પ્રશ્ન કદાચ પૂછાય. કાંતવાનું મેં જડ યંત્રવત્ ન શીખવવામાં આવે, તો એ વાટે તો બુદ્ધિનો અદ્‌ભૂત વિકાસ થઈ શકે. દરેક ક્રિયા કેમ ને શા માટે થાય છે એ બાળકને સમજાવતા જાઓ, તકલી કે રેંટીયાની રચના સમજાવો, રૂનો અને સંસ્કૃતિ સાથેના એના સંબંધ એને સંભળાવો, કપાસ જ્યાં ઉગતો હોય એ ખેતરમાં એને લઈ જાઓ, એ કાંતે એ તાર ગણતાં શીખવો, તો તમે એને એમાં રસના ઘૂંટ્ડા આપી શકો એ મનને કેળવણી પણ આપી શકો. આ પ્રારંભિક શિક્ષણને માટે હું છ મહિના આપું. તે પછી બાળક કદાચ વાંચવા ને કક્કો શીખવા તૈયાર થઈ રહે. એને ઝપાટાબંધ વાંચતાં વડે એટલે તે સાદાં ચિત્રો દોરવાનું શીખવા તૈયાર થાય. ભૂમિતિની આકૃતિઓ ને પંખી વગેરેનાં ચિત્રો દોરતાં આવડે એટલે પછી એ જે મૂળાક્ષરો શીખશે તે ભૂંડા ભખ જેવા નહિ કાઢે, પણ સુંદર ચિત્રની પેઠે દોરશે. મને બચપણમાં કક્કો શીખવવવામાં આવેલો એ દિવસો મને યાદ આવે છે. એ શીખતાં મને કેટલી મુશ્કેલી પડેલી એ હું જાણું છું. મારી બુદ્ધિ કટાઈ જતી હતી એ સમજવાની કોઈને પરવા નહોતી. હું માનું છું કે લેખન એ એક સુંદર કળા છે. આપણે નાનાં બાળકોને પરાણે કક્કો શીખવીને અને એનાથી જ શિક્ષણનો આરંભ કરીને એ કળાનો ઘાત કરીએ છીએ. આમ આપણે જ્યારે બાળકને કવેળાએ કક્કો શીખવવા મથીએ છીએ, ત્યારે લેખનકળાને હણીએ છીએ અને બાળકનો વિકાસ થતો રોકીએ છીએ.

હું તો ચોક્કસ માનું છું કે, આપણે દુઃખી થવાનું ને શરમાવાનું છે તે આપણી પ્રજાની નિરક્ષરતા માટે નહીં પણ તેના અજ્ઞાન માટે. તેથી પ્રૌઢશિક્ષણને માટે પણ હું અજ્ઞાન દૂર કરવાનો ઉચ્ચ કાર્યક્રમ મૂકું, ને તે પ્રમાણે પ્રૌઢ વયના ગ્રામવાસીઓને કેળવણી આપવાનું તેમને કહું. આનો અર્થ એ નથી કે, હું એ લોકોને કક્કો ન શીખવું. અક્ષરજ્ઞાનની જે ઉપયોગિતા છે તેને હું ઉતારી પાડવા માગતો નથી. કક્કાનું શિક્ષણ સહેલું કરવાને પ્રો. લોબાશે જે અથાગ પરિશ્રમ લીધો છે તેની મને કદર છે, તેમ જ પૂનાવાળા શ્રી ભાગવતે એ દિશામાં જે શ્રમ કર્યો છે ને એનો વ્યવહારમાં અમલ કરી બતાવ્યો છે, એની ઉપયોગીતા પણ હું બરોબર સમજું છું. શ્રી ભાગવતને તો મેં કહ્યું પણ છે કે, તમે જ્યારે આવી શકો ત્યારે સેગાંવ આવો ને તમારી કળા સેગાંવનાં સ્ત્રી–પુરુષ–બાળકો પર અજમાવો.

ગામડાંના ઉદ્યોગોને શિક્ષણના મધ્યબિંદુ તરીકે ગણવા જોઈએ, એ વિશે મને લવલેશ શંકા નથી. હિંદુસ્તાનની નિશાળોમાં જે પદ્ધતિ ચાલે છે તેને હું કેળવણી – એટલે કે મનુષ્યમા રહેલું હીર બહાર લાવવું – કહેતો નથી; એ તો બુદ્ધિનો વ્યભિચાર છે. બાળકોનાં મગજમાં ગમે તેમ હકીકતો ઠાંસવામાં આવે છે, જ્યારે આરંભથી ગ્રામોદ્યોગ કેંદ્રમાં રાખીને મનને કેળવવાની પદ્ધતિ મનનો સીધો અને વ્યવસ્થિત વિકાસ સાધે છે, અને તેની બુદ્ધિશક્તિ તેમ જ પરોક્ષ રીતે આત્મશક્તિ પણ એળે જતી અટકાવે છે ને, એ શક્તિમાં વધારો કરે છે. અહીં પણ એમ ન સમજવું કે, હું લલિત કાળાઓને ઉતારી પાડવા માગું છું. પણ એમને અયોગ્ય સ્થાને ન મૂકું. કોઇ પણ ચીજને અસ્થાને મૂકો એટલે કચરો ગણાય. એ વર્ણન સાચુ છે.હું કહું છું એનો પુરાવો જોઈતો હોય તો જે કાંડીબંધ નકામુ, એટલું નહીં પણ અશ્લીલ સાહિત્ય ધોધની પેઠે પેદા થ ઈ રહ્યું છે તે જ જુએ। એનાં જે પરિણામ આવી રહ્યાં છે તે પણ નરી આંખે જોઈ શકાય એવાં છે.
હ. બ., ૬–૬–'૩૭

૩. ત્યારે કરીશું શું

૧

['ટીકાનો જવાબ' એ લેખમાંથી]

કેળવણીના પ્રશનનો ઉકેલ કેમ કરવો, એ સવાલ દુર્ભાગ્યે દારૂની આવક બંધ થઈ જવાના સવાલની સાથે સંકળાઈ ગયેલો છે. નવા કર ઉઘરાવવાના રસ્તા તો અવશ્ય છે જ. અધ્યાપક શાહ અને ખંભાતાએ બતાવ્યું છે કે, આ ગરીબ દેશમાં પણ હજુ નવા કર ભરવાની શક્તિ છે. ધનિકોના ધનની ઉપર હજૂ પૂરતા કર નથી નખાયા. દુનિયામાં સૌથી વધારે આ દેશમાં અમુક વ્યક્તિઓએ પોતાના હાથમાં અઢળક ધન જમા કરી રાખવું, એ હિંદી માનવસમાજ સામે ગુનો છે. એટલે અમુક હદમાં વધારેની દોલત પર ગમે એટલા કર નાખો તોયે કરની સીમા આવી ગઈ છે એમ ન ગણાય. મેં સાંભળ્યું છે કે, ઈંગ્લંડમાં અમુક હદથી વધારાની આવક પર આવકના સિત્તેર ટકા જેટલો કર નાખવા સુધી પહોંચ્યા છે. હિંદુસ્તાનમાં એથી મોટા આંકડા લગી શા સારુ ન પહોંચે? એક માણસના મરણ પછી બીજાને વારસો મળે તેના ઉપર કર શા સારુ ન નંખાવો જોઈએ? લખપતિના છોકરા પુખ્ત થાય છતાં તેમને બાપની દોલતનો વારસો મળે તો એ વારસાને લીધે તેમને જ નુકસાન થાય છે. રાષ્ટ્રને તો એ રીતે બમણી હાનિ થાય છે.કેમ કે વારસા પર યોગ્ય રીતે જોતાં તો પ્રજાની માલિકી ગણવી જોઈએ. અને તે ઉપરાંત એ દોલતના વારસોની પૂરેપૂરી શક્તિ, દોલતના બોજા તળે કચડાઈ જવાને લીધે, ખીલવા પામતી નથી.એથી પણ રાષ્ટ્રને તો એટલું નુકસાન થાય છે. આવો વારસાવેરો નાખવાની પ્રાંતિક સરકારોને સત્તા નથી એ હકીકતથી મારી દલીલમાં કશો બાધ આવતો નથી.

પણ આપણને પ્રજા તરીકે કેળવણીમાં એટલા પછાત છીએ કે, એ વિષયના કાર્યક્રમનો આધાર જો પૈસા ઉપર રહેવાનો હોય, તો આપણે એ બાબતમાં પ્રજા પ્રત્યેના આપણા કર્તવ્યનું પાલન કરવાની આશા કદી ન રાખી શકીએ, એટલે મેં મારી રચનાકાર્ય કરવાની શક્તિ વિશેની સઘળી પ્રતિષ્ઠા ગુમાવી બેસવાનું જોખમ વહોરીને પણ કહેવાની હામ કરી છે કે કેળવણી સ્વાવલંબી હોવી જોઇએ. કેળવણી એટલે બાળક કે મનુષ્યના શરીર, મન અને આત્માં જે ઉત્તમ અંશો હોય તેનો સર્વાંગી વિકાસ સાધીને તેને બહાર આણવા. અક્ષરજ્ઞાન એ કેળવણીનું અંતિમ ધ્યેય નથી તેમ તેનો આરંભ પણ નથી.એ તો સ્ત્રી અને પુરુષને કેળવણી આપવાનાં અનેકમાંના એક સાધન માત્ર છે. અક્ષરજ્ઞાન એ સ્વતંત્રપણે કંઈ કેળવણી નથી, એટલે હું તો બાળકની કેળવણીનો આરંભ તેને કાંઈક ઉપયોગી હાથ ઉદ્યોગ શીખવીને અને તેની કેળવણીનો આરંભ થાય તે ક્ષણથી એને કંઈક નવું સર્જન કરવાનું શીખવીને જ કરું. આ રીતે દરેક નિશાળ સ્વાવલંબી થઈ શકે.માત્ર શરત એ છે કે, નિશાળો એ તૈયાર કરેલી ચીજો રાજ્યે ખરીદી લેવી જોઇએ. હું માનું છું કે, આ શિક્ષણપદ્ધતિમાં મન અને આત્માનો ઊંચામાં ઊંચો વિકાસ સાધવો શક્ય છે. માત્ર દરેક હાથઉદ્યોગ આજે શીખવાય છે તેમ જડ યંત્રવત નહીં પણ શાસ્ત્રીય રીતે શીખવાવો જોઈએ. આ હું કાંઈક આત્મવિશ્વાસપૂર્વક લખું છું, કેમ કે એની પાછળ મારો અનુભવ પડેલો છે.જ્યાં જ્યાં મજૂરોને રેંટિયા પર

કાંતતાં શીખવવામાં આવે ત્યાં બધે આ પદ્ધતિ ઓછીવત્તી દાખલ કરવામાં આવી છે. મેં જાતે એ પદ્ધતિએ ચંપલ સીવતાં ને કાંતતાં પણ શીખવ્યું છે, ને તેનાં સારાં પરિણામ મેળવ્યાં છે. આ પદ્ધતિમાં ઇતિહાસ, ભૂગોળના જ્ઞાનનો બહિષ્કાર નથી. પણ હું જોઉં છું કે, એ વિષયમોઢાની સામાન્ય માહિતી આપવાથી જ સારામાં સારી રીતે શીખવી શકાય છે. વાચનલેખન કરતાં પણ ।બ્બા પદ્ધતિથી દસ ગણું જ્ઞાન આપી શકાય છે. બાળક કે બાળા જ્યારે સારાસારનો ભેદ પાડતાં શીખે ને તેની અભિરુચિનો કંઈક વિકાસ થાય પછી તેને કક્કો શીખવવો જોઇએ.આ સૂચના આજની શિક્ષણપદ્ધતિમાં ક્રાંતિ કરવાનું સૂચવનારી છે, પણ એથી પાર વિનાની મહેનત બચી જાય છે, અને વિદ્યાર્થીને જે વસ્તુ શીખવમાં ઘણો વધારે વખત લાગે તે આ રીતે એક વરસમાં શીખી શકે છે. આને પરિણામે બધી રીતની બચત થાય છે. બેશક વિદ્યાર્થી હાથઉદ્યોગ શીખતો થાય તેની સાથે સાથે ગણિતનું જ્ઞાન તો મેળવે જ.

પ્રાથમિક શિક્ષણને હું સૌથી વધારે મહત્વ આપું છું. મારી કલ્પના પ્રમાણે એ શિક્ષણ અત્યારના મૅટ્રિકમાંથી અંગ્રેજી બાદ કરીએ એના જેટલું હોવું જોઇએ.બધા કૉલેજિયનો એકાએક એમનું ભણતર ભૂલી જાય તો થોડાક લાખ કૉલેજિયનોની સ્મૃતિ આમ એકાએક ભૂંસાઈ જવાને લીધે જે નુકસાન થાય તે એક બાજુ મૂકો, ને બીજી બાજુ પાંત્રીસ કરોડ માણસોની આસપાસ જે અંધકારનો સાગર ઘેરાઈ વળેલો છે તેને લીધે રાશ્ટ્રને જે નુકસાન થયું છે ને હજુ થઇ રહ્યું છે તે મૂકો, તો પહેલું નુકસાન બીજાની આગળ કશી વિસાતમાં નથી. દેશમાં જે નિરક્ષરતા વર્તે છે તેના આંકડા પરથી લાખો ગામડાંમાં પ્રવર્તી રહેલા ઘોર અજ્ઞાનનો પૂરતો ખ્યાલ આવી શકે તેમ નથી.

હું તો કૉલેજની કેળવણી ધરમૂળથી પલટો કરું ને એનો દેશની જરૂરિયાતોની સાથે મેળ સાધું. યંત્રશાસ્ત્રના ને બીજા ઇજનેરોને માટે પદવીઓ રખાય. એમને જુદા જુદા ઉદ્યોગોની જોડે જોડી દીધેલા હોય ને એ ઉદ્યોગોને જે ગ્રેજ્યુએટો જોઇએ તેમને તાલીમ આપવાનું ખરચ એ ચલાવનારા જ આપે. દાખલા તરીકે, ટાટા કંપની પાસે એવી અપેક્ષા રખાય કે, તેમને જે ઇજનેરો જોઈએ તેમને કેળવવા માટે તે રાજ્યની દેખરેખ નીચે એક કૉલેજ ચલાવે. તે જ પ્રમાણે મિલમાલિકોનાં મડળ મળીને પોતાને જોઈતા ગ્રેજ્યુએટો કેળવવાની કૉલેજ ચલાવે, એવું જ બીજા અનેક ઉદ્યોગો વિશે. વેપારને માટે પણ કૉલેજ હોય. પછી 'આર્ટ્સ', ડાક્ટરી ને ખેતીવાડી રહ્યાં. આજે કેટલીયે ખાનગી 'આર્ટ્સ' કૉલેજો સ્વાવલંબનપૂર્વક ચાલી રહેલી છે. એટલે રાજ્ય પોતાની આર્ટ્સ કૉલેજો ચલાવવી બંધ કરે. ડાક્ટરી કૉલેજોને પ્રમાણપત્રવાળાં ઇસ્પિતાલોની સાથે જોડેલી હોય. એ કૉલેજો ધનિકોમાં લોકપ્રિય છે, એટલે તેઓ એ કૉલેજોને નભાવવા માટે સ્વેચ્છાએ પૈસા આપે એવી અપેક્ષા રખાય. અને ખેતીવાડી કૉલેજો સ્વાવલંબી હોય તો જ એનું નામ સાર્થક થાય.મને કેટલાક ખેતીવાડીના ગ્રેજ્યુએટોનો કડવો અનુભવ થયેલો છે. એમનું જ્ઞાન છીછરું હોય છે. એમને વ્યવહારુ અનુભવ હોતો નથી. પણ જો તેમને સ્વાવલંબી ને દેશની જરૂરિયાતો પૂરી પાડનારી વાડીઓમાં ઉમેદવારી કરવી પડી હોય તો તેમને પદવી મેળવ્યા પછી ને જેની નોકરી કરતા હોય એને ખરચે અનુભવ મેળવવાની જરૂર ન રહે.

આ કાલ્પનિક ચિત્ર નથી, ગગનવિહાર નથી. આપણે જો ફક્ત આપણા મનનું એદીપણું કાઢી નાખીએ, તો કેળવણીનો જે સવાલ મહાસભાવાદી પ્રધાનોની અને તેથી મહાસભાઓની સામે આવી ઊભેલો છે તેનો આ બહુ જ વાજબી અને વહેવારુ ઉકેલ છે એમ જણાઈ આવશે.થોડા વખત પર બ્રિટિશ સરકાર તરફથી જે જાહેરાતો કરવામાં આવેલી તેનો અર્થ જેવો કાનને લાગે છે તેવો ખરેખર હોત, તો પ્રધાનોને સિવિલ સર્વીસની સંગઠીત કાર્યશક્તિનો ઉપયોગ તેમની નીતિનો અમલ કરવા માટે મળવો જ જોઈએ. ગમે તેવા મનસ્વી ગવર્નરો અને વાઈસરૉયે ઠરાવેલી રાજ્યનીતિને મલમાં ઉતારવાનું સરકારી નોકર વર્ગ શીખેલો છે. પ્રધાનો ઠીક ઠીક વિચાર કરીને ઘડેલી પણ નિશ્ચિત રાજ્યનીતિ નક્કી કરે, અને સરકારી નોકરવર્ગ તેના વતી અપાયેલાં વચનો સાચાં પાડે ને જે લૂણ ખાય છે તેને વફાદાર નીવડે.

પછી શિક્ષકોનો સવાલ રહે છે. વિદ્વાન પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પાસેથી ફરજિયાત સેવા લેવી એવો જે વિચાર અધ્યાપક ખુશાલ શાહે પ્રગટ કર્યો છે* તે મને ગમે છે. એમને અમુક –પાંચેક –વરસ લગી પોતે જે વિષયમાં યોગ્યતા મેળવી હોય તે ભણાવવા પાછળ આપવાની ફરજ પાડવી જોઈએ, અને તે મુદ્દત દરમ્યાન દેશની આર્થિક સ્થિતિને છાજે એવા ધોરણે આજીવિકા માટે પગાર આપવો જોઈએ. ઊચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં શિક્ષકો ને અધ્યાપકો બહુ જ ઊંચા પગાર માગે છે તે પ્રથા નીકળી જવી જોઈએ. ગામડામાં અત્યારે જે શિક્ષકો છે તેમને બદલે બીજા કાબેલ માણસોને મૂકવા જોઈએ.

હ. બ.,૧–૮–૩૭

* એ લેખ તા. ૮–૮–’૩૭ના *હરિજનબંધુ*માં જુઓ.

૨

["કેળવણીનો કોયડો" એ નોંધમાંથી]

"નવા સુધારાની સૌથી મોટી વિપરીતતા તો એ છે કે, આપણા બાળકોને કેળવણી આપવાને આપણી પાસે દારૂની આવક સિવાય બીજા પૈસા જ નથી રહ્યા. એ કેળવણીનો કોયડો છે. પણ આપણે એથી હાર ખાવાની જરૂર નથી. આપણે એ કોયડો ઉકેલતાં ગમે તેટલો ભોગ આપવો પડે તોયે આપણાથી આપણો દારૂની જડ નાબૂદ કરવાનો આદર્શ નીચે ન ઉતારી શકાય. આપણને દારૂમાંથી આવક ન મળે તો આપણાં બાળકો કેળવણી વિનાનાં રહે એ વિચારથી જ આપણને શરમ ને ભોંઠપ ઊપજવી જોઈએ. પણ એવો જ વખત આવે તો બેમાંથી એ ઓછી ખરાબ સ્થિતિ છે એમ સમજીને આપણે તે સ્વીકારવી જોઈએ. આપણે આંકડાના ચકરાવામાં પડી ન જઈએ, ને આજે બાળકોને અમુક જાતની કેળવણી મળવી જ જોઈએ એવી જે માન્યતા પ્રચલિત છે તેમાં ફસાઈ ન જઈએ, તો આ સવાલથી આપણને મૂંઝવણ નહીં ઊપજે."

કેળવણીને ખરચ વિનાની અને સાથે સાથે આપણી ગામડાંની નિશાળ વસ્તીની હાજતો પૂરી પાડે એવી કેળવણીની પદ્ધતિ ખીલવવાનો આપણા કેળવણીકારોએ ભેગા મળીને વિચાર કરવો જોઈએ એ વાત પર ગાંધીજી ભાર શા સારુ મુકે છે તે એમના ઉપરના ઉદ્‌ગારો પરથી સમજી શકાય છે.

એક પ્રશ્નકર્તાએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું, "ત્યારે શું આપ હાઈસ્કૂલની કેળવણી કાઢી નાકશો ને મેટ્રિક સુધીની આખી કેળવણી ગામઠિ નિશાળોમાં આપશો?"

ગાંધીજી કહે, "જરૂર. તમારી હાઇસ્કૂલની કેળવણીમાં શું ભર્યું છે? જે વસ્તુ છોકરા પોતાની માતૃભાષામાં બે વરસમાં શીખી શકે તે પારકી ભાષામાં સાત વરસમાં શીખવાની ફરજ પાડવી એ સિવાય એમાં બીજું કંઈ છે ખરું કે? તમે જો બાળકો પરથી પરદેશી ભાષા દ્વારા ભણવાનો અસહ્ય બોજો કાઢી નાખવાનો નિશ્ચ યમાત્ર કરો, ને એમના

હાથપગનો ઉપયોગ કંઈક ફાયદો થાય એવા કામમાં વાપરતાં એમને શીખવો, તો કેળવણીનો કોયડો તો ઉકલી ગયો સમજો. દારૂની આખી આવક જતી કરવાનો વિચાર કરવો જોઈએ, ને પછી કેળવણી માટેના પૈસા ક્યાંથી મળી શકે એનો. આ એક મોટું પગલું ભરીને શરૂઆત કરો."

હ. બ.,૨૨-૮-'૩૭

૪. નકામો ડર

૧

એક લિબરલ મિત્ર ત્રણ વરસમાં દારૂબંધી કરવાના મહાસભાના કાર્યક્રમની બહુ સ્તૂતિ કર્યા પછી કેળવણી વિશે એમના મનમાં રહેલો ડર આ પ્રમાણે પ્રગટ કરે છેઃ

"મહાસભાના કેળવણી વિશેના કાર્યક્રમથી લોકોમાં કંઈક બેચેની ફેલાતી દેખાય છે. એક ડર એવો છે કે, આ નીતિને લીધે ઊંચી કેળવણીની પ્રગતિના કામમાં અંતરાય આવશે. હું આશા રાખું છું કે, જ્યાં લગી સારી રીતે વિચારપૂર્વક ઘડેલી યોજના નક્કી ન થાય ત્યાં લગી અને જે ફેરફારો સૂચવવાના હોય તેની પૂરતી ખબર અગાઉથી આપ્યા વિના ઉતાવળે કંઈ પણ પગલું ભરવામાં નહીં આવે."

આવો ડર રાખવાની બિલકુલ જરૂર નથી. કાર્યવાહક સમિતિએ કંઈ પણ વ્યાપક નીતિ ઘડી કાઢેલી નથી. મહાસભાએ કાશી વિદ્યાપીઠ, જામિયા માલિયા, તિલક વિદ્યાપીઠ, બિહાર વિદ્યાપીઠ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને એવી અનેક રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓ સ્થાપવા ઉપરાંત કેળવણીના આખા ક્ષેત્રને લાગુ પડે એવી કોઈ પણ જાતની જાહેરાત કરી નથી. મેં જે લખ્યું તે આ વિષયની મારી ચર્ચામાં મારા પોતાના ફાળા તરીકે લખ્યું છે. કેળવણીની અત્યારની પદ્ધતિએ યુવકવર્ગને અને હિંદુસ્તાનની ભાષાઓને તેમ જ સર્વમાન્ય સંસ્કૃતિને જે પારાવાર નુકસાન પહોંચાડ્યું છે, તેની સામે મારા મનમાં ઘણી તીવ્ર લાગણી છે. મારા વિચારો બહુ મકકમ છે. પણ સામાન્યપણે મહાસભાવાદીઓની પાસે હું મારા વિચારનો સ્વીકાર કરાવી શક્યો છું એવો મારો દાવો નથી. જે કેળવણીકારો મહાસભાના વાતાવરણથી અળગા છે ને જેમનો હિંદુસ્ત્નાનની યુનિવર્સિટીઓ પર પ્રભાવ છે, તેમના વિશે તો કહી જ શું શકાય? એમના વિચારો બદલવા એ સહેલું કામ નથી. આ કાગળ લખનાર મિત્ર અને એમના જેવો ડર રાખનારાઓ એટલી ખાતરી રાખે કે, શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ જે સલાહ આપી છે તે આ વિષય સાથે સંબંધ ધરાવનારાઓ હૈયામાં ઉતારશે, અને પૂરા વિચાર વગર અને કેળવ્ણીમાં જેમની સલાહ કીમતી ગણાય એવા માણસોની સાથે સલાહ મસલત કર્યા વગર કંઈ પણ ગંભીર પગલાં ભરવામાં નહીં આવે. હું એટલું ઉમેરું કે, મેં ઘણા કેળવણીકારો સાથે પત્રવહેવાર ક્યારનો શરૂ કરી દીધેલો છે, અને મારી પાસે જે કીમતી અભિપ્રાયો આવવા લાગ્યા છે તે સામાન્યપણે મારી યોજનાની સાથે સંમ્તિ સૂચવે છે, એ કહેતાં મને આનંદ થાય છે.

હ.બં. ૨૯–૮–'૩૭

૨

['અક્ષરજ્ઞાનનું શું?' એ લેખ]

આ પત્રમાં મેં કેળવણી વિશે જે વિચારો પ્રગટ કર્યા છે, તેના પર ઘણા અભિપ્રાયો મારી પાસે આવ્યા છે. એમાં જે સૌથી અગત્યના છે તે હું આ પત્રમાં કદાચ આપી શકીશ. અત્યારે તો એક વિદ્વાન પત્રલેખકે એક ફરિયાદ કરી છે તેનો જવાબ દેવા ઈચ્છું છું. એમની કલ્પના પ્રમાણે મેં અક્ષરજ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરવાનો

અપરાધ કર્યો છે. મેં જે લખ્યું છે તેમાં આ માન્યતાને કારણ મળે એવું કશું જ નથી, કેમ કે મેં એમ નથી કહ્યું કે, મારી કલ્પના પ્રમાણેની નિશાળમાં બાળકોને જે હાથઉદ્યોગ શીખવવામાં આવે છે તેની મારફતે તેમને દરેક પ્રકારનું શિક્ષણ મળશે! એમાં અક્ષરજ્ઞાનનો સમાવેશ થઇ જાય છે. મારી યોજના અનુસાર હાથ ચિત્ર પાડે કે અક્ષર લખે તે પહેલાં તે ઓજાર વાપરવા લાગશે. આંખ જેમ બીજી વસ્તુઓને જુએ છે, તેમ અક્ષરો અને શબ્દોનાં ચિત્રો વાંચશે. કાન ચીજો અને વાક્યોનાં નામ અને અર્થો ઝીલી લેશે. આ આખી શિક્ષણપ્રગતિ સ્વાભાવિક હશે, બાળકને રસ પમાડે એવી હશે, અને તેથી દેશમાં ચાલતી બધી પદ્ધતિઓ કરતાં એ વધારે વેગવાળી ને સસ્તી હશે. એટલે મારી નિશા ળનાં બાળકો જેટલી ઝડપથી લખશે એના કરતાં ઘણી વધારે ઝડપથી વાંચશે. અને તેઓ લખશે ત્યારે હું પણ (મારા શિક્ષકોને પ્રતાપે) બિલાડાં ચીતરું છું તેમ તેઓ નહીં ચીતરે, પણ તેઓ જેમ પોતે જોયેલી ચીજોનાં યથાર્થ ચિત્રો દોરશે તેમ શુધ્ધ ને સુરેખ અક્ષરો પણ ચીતરશે. મારી કલ્પના પ્રમાણેની નિશાળો કદી પણ અસ્તિત્વમાં આવે તો હું કહેવાની હામ કરું છું કે, તેઓ વાચનની બાબતમાં સૌથી આગળ વધેલી નિશાળો સાથે હરીફાઈ કરી શકશેઃ અને જો લેખન આજે ઘણી ખરી જગાએ થાય છે તેમ અશુધ્ધ નહીં પણ શુધ્ધ હોવું જોઇએ એમ સૌ સ્વીકારે, તો મારી નિશાળ લેખનની બાબતમાં સુધ્ધાં કોઈ પણ નિશાળની બરોબરી કરી શકશે. સેગાંવની નિશાળનાં બાળકો જૂની રીત પ્રમાણે લખે છે એમ કહી શકાય. મારા ધોરણ પ્રમાણે તો તેઓ પાટી ને કાગળ બંને બગાડે છે.

હ. બં. ૨૯–૮'૩૭

૫. સ્વાવલંબી કેળવણી

મદ્રાસથી ડૉ.લક્ષ્મીપતિ લખે છેઃ

"મેં પાદરીઓની કેટલીક સંસ્થાઓ જોઈ છે. ત્યાં નિશાળ ફક્ત સવારે જ ચાલે છે અને સાંજનો વખત ખેતીના કામમાં કંઈક હાથઉદ્યોગમાં વાપરવામાં આવે છે, ને એ કામને સારુ વિદ્યાર્થીઓએ કરેલાં કામનાં જાત અને પ્રમાણ અનુસાર કંઈક મહેનતાણું અપાય છે. આ રીતે સંસ્થાને ઓછેવત્તે અંશે સ્વાવલંબી બનાવવામાં આવે છે; અને વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે નિશાળ છોડે ત્યારે તેમને પોતે શું થશે ને ક્યાં જશું એવો ગભરાટ થતો નથી, કેમ કે એને ઓછામાં ઓછું પોતાની આજીવિકા જેટલું કમાઈ લેવા જેટલું શિક્ષણ તો મળ્યું હોય છે. સરકારી કેળવણી ખાતાની એક જ ઘરેડીયા નિશાળોમાં જે રગશિયું ગાડું ચાલે છે ને જે નીરસ રીતે કામ ચાલે છે તેના કરતાં જે વાતાવરણમાં આવી નિશાળો ચાલે છે તે છેક જુદું હોય છે. છોકરાઓનું આરોગ્ય વધારે સારું દેખાય છે, પોતે કંઈક ઉપયોગી કામ કર્યું છે એ વિચારથી તેઓ આનંદમાં હોય છે, એમનાં શરીરનો બાંધો પણ વધારે સારો હોય છે. ખેતીની મોસમમાં આ નિશાળો થોડોક વખ બંધ રખાય છે, કેમ કે તે વખતે એમની બધી શક્તિની ખેતીમાં જરૂર પડે છે. શહેરોમાં પણ છોકરાઓમાં વેપારધંધાનું વલણ હોય, તેમને તેમાં રોકવા જોઈએ જેથી એમને કામની વિવિધતા મળી શકે. જે છોકરાઓ ગરીબ હોય અથવા તો જેઓ નિશાળમાં જમવા માગતા હોય, તેમને સવારના વર્ગોના વખત દરમ્યાન અર્ધા કલાકની છુટ્ટીમાં એક વખત ખાવાનું પણ આપવું. એમ કરવાથી ગરીબ છોકરાઓને નિશાળમાં દોડવાની હોંશ થશે અને તેમનાં માબાપ પણ એમને નિયમિત નિશાળે જવાનું ઉત્તેજન આપશે.

"આ અડધા દિવસની નિશાળ યોજના સ્વીકારવામાં આઅવે તો એમના કેટાલ્ક શિક્ષકોનો ગામડાંમાં મોટા માણસોનું શિક્ષણ વધારવામાં ઉપયોગ કરી શકાય, અને છતાં એ કામ માટે વધારાના પૈસા આપવા ન પડે.મકાનો અને બીજી સાધનસામ્રગીનો પણ એ જ રીતે ઉપયોગ કરી શકાય.

"હું મદ્રાસના શિક્ષણ ખાતાના પ્રધાનને મળ્યો છું, અને એમને એક કાગળ આપ્યો છે, તેમાં મેં જણાવ્યું છે કે, અત્યારની પેઢીની શરીરસંપત્તિ ઘટતી જાય છે એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, નિશાળના ભણતરના કલાકો અગવડભરેલા છે. મારો મત એવો છે કે, બધી નિશાળો અને કૉલેજો સવારે જ – ૬થી ૧૧ સુધી – ચાલવી જોઈએ. નિશાળમાં ચાર કલાકનું ભણતર પૂરતું થઈ જવું જોઈએ. બપોરનો વખત છોકરા ઘેર ગાળે, ને સાંજે રમત કસરત વગેરે કરે. કેટલાક છોકરા આજીવિકા મેળવવાના કામમાં રોકાય, અને કેટલાક માબાપને તેમના કામમાં મદદ કરે. આમ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓ માબાપના સંસર્ગમાં વધરે રહેશે; અને એ વસ્તુ કોઈ પણ ધંધાના શિક્ષણ માટે કે વંશપરંપરાગત કુશળતાના વિકાસને માટે જરૂરની છે.

"શરીરની સુદઢતાએ રાષ્ટ્રની સુદઢતા છે આપણે સમજીએ તો મેં સૂચવેલો આ ફેરફાર, દેખીતો ક્રાંતિકારક લાગે છે છતાં, હિંદુસ્તાનના રીતરિવાજ અને આબોહવાને અનુકૂળ છે, અને ઘણાખરા લોકો એને વધાવી લેશે."

નિશાળનો ભણતરનો સમય સવારમાં જ રાખવાની જે સૂચના ડૉ. લક્ષ્મીપતિએ કરી છે તેની ભલામણ કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓને કરવા ઉપરાંત હું ઝાઝું કંઈ કહેવા ઇચ્છતો નથી.ઓછેવત્તે અંશે સ્વાવલંબી સંસ્થાઓની વાત તેમણે કરી છે, એ સંસ્થાઓને જો પોતાનું અમુક ભાગનું કે આખું ખરચ કાઢવું હોય અને વિદ્યાર્થીઓને કંઈક ઉપયોગી નીવડે એવા બનાવવા હોય, તો તેઓ બીજું કરી જ ન શકે. છતાં મારી સૂચનાથી કેટલાક કેળવણીકારોને આઘાત થયો છે; એનું કારણ એ છે કે, એમને આજે ચાલે છે તે સિવાય બીજી કોઈ પદ્ધતિની ખબર જ નથી. કેળવણી સ્વાવલંબી હોય એ વિચારથી જ તેમને કેળવણીનું બધું મૂલ્ય હરાઈ જતું ભાસે છે. એ સૂચનામાં તેઓ કેવળ પૈસા મેળવવાનો હેતુ જ ભાળે છે. પણ હમણાં હું કેળવણીના વિષયમાં યહૂદીઓ તરફથી ચાલતા એક પ્રયોગનું પુસ્તક વાંચું છું. એમાં યહૂદી નિશાળોમાં ઉદ્યોગધંધાના શિક્ષણ વિશે લેખકે આ પ્રમાણે કહ્યું છેઃ

"એટલે જાતની મહેનત કરવામાં તેમને રસ પડે છે. સાથે સાથે બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ ચાલે છે એથી એ મહેનત હળવી બને છે, અને એમનામાં દેશભક્તિનો આદર્શ પોષાય છે એથી એ ઉદાત્ત બને છે."

યોગ્ય પ્રકારના શિક્ષકો મળી રહે તો આપણાં શરીરશ્રમમાં રહેલું ગૌરવ શીખવવામાં આવશે, તેઓ શરીરશ્રમને બુદ્ધિના વિકાસનું એક અવિભાજ્ય અંગ અને એક સાધન માનતાં શીખશે, અને સમજતાં થશે કે, પોતે જાતે મહેનત કરીને પોતાના શિક્ષણની કિંમત આપવી એમાં દેશ સેવા રહેલી છે. મારી સૂચનાના સારરૂપ વાત એ છે કે બાળકોને હાથઉદ્યોગ શીખવવાના છે તે કેવળ એમની પાસે કંઈક ઉત્પાદક કામ કરાવવાને સારુ નહીં, પણ એમની બુદ્ધિનો વિકાસ સાધવા માટે. બેશક, જો રાજ્ય સાત અને ચૌદ વરસની વચ્ચેનાં બાળકોને પોતાના હસ્તક લે, ને ઉત્પાદક શ્રમ દ્વારા એમનાં શરીર અને મનને કેળવે, તો નિશાળો સ્વાવલંબી થવી જ જોઈએ; ન થઈ શકે તો એ નિશાળ ધતીંગ હોવી જોઈએ ને શિક્ષકો બેવકૂફ હોવા જોઈએ.

ધારો કે દરેક છોકરો અને છોકરી યંત્રની પેઠે નહીં પણ એક બુદ્ધિમાન ઘટકની પેઠે કામ કરે છે, અને નિષ્ણાત માણસની દેખરેખ નીચે સમૂહમાં મળીને રસપૂર્વક કામ કરે છે; તો એ અભ્યાસક્રમના પ્રથમ વર્ષ પછી એ સમૂહગત શ્રમની કિંમત કલાકે એક આનો થવી જોઈએ, એટલે કે રોજના ચાર કલાક લેખે મહિનામાં ૨૬ દિવસ કામ કરી દરેક બાળક મહિને રૂ. ૬–૮–૦ કમાશે. એક માત્ર સવાલ એ છે કે અવા લાભદાયક શ્રમમાં લાખો બાળકોને જોડી શકાય કે નહીં? આપણે બાળકોની પાસેથી એક વરસની તાલીમ પછી કલાકના એક આના ની કિંમત જેટલો બજારમાં ખપાવી શકાય એવો શ્રમ મળી શકે એવી રીતે એ બાળકોની શક્તિને આપણે વાળી ન શકીએ, તો આપણે બુદ્ધિનું દેવાળું કાઢ્યું ગણાય. હું જાણું છું કે હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંમાં ગ્રામવાસીઓ કલાકે એક આનો ક્યાંયે કમાતાં નથી. એનું કારણ એ છે કે,

તવંગર અને ગરીબીની વચ્ચે જે સાગર જેવું અંતર પડી ગયું છે તેમાં આપણને કંઈ વિષમતા ભાસતી નથી, કે તે આપણને કઠતું નથી.અને બીજું કારણ એ છે કે, શહેરના લોકો, કદાચ અજાણ્યે, ગામડાંને ચૂસવામાં અંગ્રેજી સત્તાની સાથે સામેલ થયા છે.

હ.બં., ૧૨–૯–'૩૭

૬. સ્વાવલંબન વિશે વધુ વિચાર

[શ્રી. મ. હ. દે. ના 'સ્વાવલંબી કેળવણી' નામના લેખમાંથી. –સં.]

એક પ્રસંગે ગાંધીજીએ સ્વાવલંબી કેળવણીની કલ્પના સદંતર દારૂબંધી જલદી કરવાની જરૂરને લીધે ઊપજેલી છે એમ ન લેશો એમ કહ્યું,

> "તમારે એટલી પાકી ખાતરી રાખીને જ શરૂઆત કરવાની છે કે આવક થાય કે ન થાય, કેળવણી અપાય કે ન અપાય, તોય સંપૂર્ણ દારૂબંધી તો કર્યે જ છૂટકો છે. એ જ પ્રમાણે એવી પણ પાકી શ્રદ્ધા રાખીને જ શરૂઆત કરવાની છે કે, હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંની હાજતો જોતાં, આપણે ગામડાંની કેળવણી ફરજિયાત કરવી હોય તો તે સ્વાવલંબી કરવી જ જોઈશે."

એક કેળાવનીકાર જે ચર્ચા કરતા હતા તેમણે કહ્યું : "પહેલી શ્રદ્ધા તો મારા મનમાં ઊંડી વસી ગયેલી છે, ને એને જ હું એક મોટી કેળવણી માનું છું. એટલે હું દારૂબંધીને સફળ કરવા માટે કેળવણીને છેક જ જતી કરવી પડે તોપણ કરું. પણ બીજી શ્રદ્ધા મારા મનમાં વસતી નથી. કેળવણીને સ્વાવલંબી બનાવી શકીય એ હું હજુ માની શકતો નથી."

"ત્યાં પણ તમે એ શ્રદ્ધા રાખીને જ શરૂઆત કરો એમ હું ઈચ્છું છું. તમે એને અમલમાં ઉતારવા માંડશો એટલે તમને એનાં સાધનો ને માર્ગો સૂઝી રહેશે. નહીં તો એ પ્રયોગ મેં જાતે જ કર્યો હોત. હજુ અન જો ઈશ્વરની કૃપા હશે તો કેળવણી સ્વાવલંબી થઈ શકે એ બતાવવાને હું મારાથી બનતું કરીશ. પણ આટલો મારો વખત બીજાં કામમાં રોકાઈ ગયો છે; એ કામો પણ એટલાં જ અગત્યનાં હતાં. પણ આ સે ગાંવના નિવાસથી એ વિશે મનમાંછેક જ પાકી ખાત્રી થઈ ગાઈ છે. અત્યાર સુધી આ છોકરાંઓનાં મગજમાં આ બધી માહિતી ઠાંસી ઠાંસીને ભરવાનો પ્રયત્ન કર્યા કર્યો છે, ને એમના મગજ જાગ્રત થાય ને એનો વિકાસ કેમ થાય એનો વિચાર કદી કર્યો જ નથી. હવે આપણે 'રૂક જાઓ' નો પોકાર કરીએ અને શારીરિક કામ દ્વારા બાળકને યોગ્ય કેળવણી આપવા પર આપણી બધી શક્તિ વાપરીએ. શારિરીક કામ એ શ્રમ પ્રવૃત્તિ ન હોય, પણ બૌદ્ધિક શિક્ષણનું મુખ્ય સાધન હોય."

"એ પણ હું સમજી શકું છું. પણ એમાંથી નિશાળનું બધું નિકળવું જોઈએ એ શરત શામાટે?"

"એથી આ શારીરિક કામ કેટલું કીમતી છે એની ખરી કદર થશે. બાળક ચૌદ વરસની ઉંમરે, એટલે કે સાત વરસનું ભણતર કર્યા પછી, નિશાળ છોડીને જાય ત્યારે તેનામાં કંઈક કમાવવાની કળા આવેલી હોવી જોઈએ. અત્યારે પણ ગરીબ લોકોનાં બાળકો આપે એમનાં માબાપને મદદ કરે છે – એમનાં મનમાં લાગણી એ હોય છે કે, હું જો માબાપની જોડાજોડ કામ નહિ કરું તો માબાપ ખાસે શું અને મને ખવડાવશે શું ? એ જ એક કેળવણી છે. એ જ પ્રમાણે શાળા સાત વર્ષની ઉંમરે બાળકને પોતાને હવાલે લે ને તેને કમાતું બનાવી માબાપને પાછું આપે. આમ તમે કેળવણી આપવાની સાથે સાથે બેકારીના મૂળ પર ઘા કરો છો. તમારે છોકરાઓને એક યા બીજા ધંધાની તાલીમ આપવી જ રહી. આ ખાસ ઉદ્યોગની આસપાસ

એનાં મગજ, શરીર, અક્ષર, કલાવૃત્તિ વગેરેની કેળવણી ગોઠવશો તો જે કારીગરી એ શીખશે તેમાં નિષ્ણાત થશે."

"પણ ધારો કે એક છોકરો ખાદી બનાવવાની કળા ને શાળામાં શીખવા માંડે છે. તો આપ એમ માનો છો કે એને એ કળામાં નિષ્ણાત થતાં પૂરાં સાત વરસ લાગશે?"

"હા. જો એ યાંત્રિક રીતે ન શીખે તો સાત વરસ લાગવાં જ જોઈએ. આપણે ઈતિહાસના અભ્યાસને માટે કે ભાષાઓના અભ્યાસને માટે વરસો શા સારુ આપીએ છીએ? અત્યાર સુધી આ જે વિષયોને કૃત્રિમ મહત્તવ અપાયું છે એના કરતાં આ ઉદ્યોગોનું મહત્ત્વ કંઈ ઓછું છે શું?"

"પણ આપ તો મુખ્યત્વે કાંતણ પીંજણનો વિચાર કરો છો, એટલે આપ આ નિશાળોને વણાટશાળાઓ બનાવવા માગો છો એમ જ લાગે છે. કોઈ બાળકને વણાટ પ્રત્યે વલણ ન હોય ને બીજી કોઈ ચીજ માટે હોય તો?"

"બરાબર છે. તો આપણે એને કંઈ બીજો ઉદ્યોગ શીખવીશું. પણ તમારે એટલું જાણવું જોઈએ કે, એક નિશાાળ ઘણાં ઉદ્યોગો નહીં શીખવે. કલ્પના એ છે કે, આપણે પચીશ છોકરાં દીઠ એક શિક્ષક રાખવો જોઈએ, અને એ દરેક નિશાળમાં એક એક નોખા નોખા ઉદ્યોગનું – સુતારી, લુહારી, ચમારકામ કે મોચીકામનું શિક્ષણ આપીએ. માત્ર તમારે એટલી હકીકત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, તમારે આ દરેક ઉદ્યોગ વાટે બાળકના મનનો વિકાસ સાધવાનો છે. તે ઉપરાંત બીજી એક વસ્તુ પર ભાર દેવા ઇચ્છું છું. તમારે શહેરોને ભૂલી જવાં જોઈએ ને બધી શક્તિ ગામડાં પાછળ વાપરવી જોઈએ. ગામડાં એ તો મહાસાગર છે. શહેરો એ તો સિંધુમાં કેવળ બિંદુવત્ છે. એથી જ તમે ઈંટો બનાવવા જેવા વોષયોનો વિચાર કરી શકતાં નથી. છોકરાઓને ઇજનેર બનવું જ હોય તો સાત વરસના અભ્યાસ પછી તેઓ એ ઉંચા ને ખાસ અભ્યાસની કૉલેજોમાં જશે.

"બીજી એક વસ્તુ ઉપર ભાર દઉં. આપણને ગામડાંના ઉદ્યોગને કશી વિસાતમાં ન ગણવાની ટેવ પડેલી છે, કેમ કે આપણે શિક્ષન અને શારીરિક કામ બેને વિખૂટાં રાખેલાં છે. શારીરિક કામને હલકું ગણવામાં આવેલું છે, અને વર્ણસંકર થઈ ગયેલો હોવાને લીધે આપણે કાંતનાર, વણનાર, સુતાર, મોચીને હલકા વર્ણના – વસવાયાં ગણતા થયા છીએ. ઉદ્યોગોને કંઈક હલકો, બુદ્ધિમાન લોકોને હીણપત લગાડે એવો માન્યો, એટલે આપણે ત્યાં ક્રૉમ્પટન ને હારગ્રીવ જેવા યંત્રશાસ્ત્રીઓ પેદા થયા નથી. એ ધંધાઓને સ્વતંત્ર પ્રતિષ્ઠાવાળા માન્યા હોત તો આપણા કારીગરોમાંથી મોટા શોધકો જરૂર પેદા થયા હોત. યંત્રોની શોધ થતાં મિલિ થઈ ને તેણે હજારોને બેકાર બનાવ્યા એ સાચું. એ અલગ વસ્તુ હતી એમ હું માનું છું. આપણે આપણી બધી શક્તિ ગામડાં પાછળ વાપરીને જોઈશું તો હાથઉદ્યોગના એકાગ્ર અભ્યાસથી જે બુદ્ધિ જાગૃત થશે તે આખી ગામડાંની વસ્તીની જરૂરિયાત પૂરી પાડશે.

હ. બં., ૧૯–૯–'૩૭

૭. 'એક અધ્યાપક'ની ગેરસમજ

['સ્વાવલંબી નિશાળો' એ લેખ]

"આપણી અત્યારની આર્થિક સ્થિતિનું મુખ્ય અંગ એ છે કે આપણાં દેશની સાધન સામગ્રી પર આધાર રાખનાર માણસોની સંખ્યાનો બોજો વધતો જાય છે. દાખલા તરીકે, હિંદુસ્તાનમાં ખેડ્યા વિનાની વિશાળ જમીનો પડેલી નથી. તેમ આપણે ત્યાં વસાહતો કે મૂડીનો છોળ નથી. એટલે આપણી સાધન સામગ્રીમાંથી માલ પેદા કરવાનું કામ એને માટે કેળવાયેલા લોકોને જ સોંપવું જોઈએ સો માણસો સો છૂટા છૂટા જમીનના ટુકડા ખેડે તો પચાસ માણસને પૂરો પડે એટલો ખોરાક પેદા કરે, પણ જો એ બધા ટુકડા ભેગા કરવામાં આવે અને વીસ નિષ્ણાત માણસો એના પર ખેતી કરે તો એ જ જમીન સો માણસોનો નિભાવ કરી શકે. અત્યારે એવી શોધ થઈ છે કે જેને લીધે મજૂરનું ગૃહજીવન અવ્યવસ્થિત ન થાય કે તેનું સ્વાતંત્ર ન હણાય, છતાં તેની ઉત્પાદન શક્તિ વધે. એટલે કે વધારે પડતા માણસને કામ કરતા અટાકાવવાની ચોક્કસ જરૂર ઊભી થઈ છે.માણસોનેપચાસ વર્ષે પેન્શન આપવાના રિવાજથી ઘણો બગાડ થાય છે, કેમ કે સામાન્ય માણસની માનસિક ને શારીરિક શક્તિ એ ઉંમર પછી જ વધારે માં વધારે ખીલે છે. યોગ્ય માર્ગ તો એ છે કે, માણસો પૂરતી તાલીમ પામીને તૈયાર નથાય ત્યાં લગી તેમને જીવનમાં પ્રવેશ કરવા ન દેવા."

"હિંદુસ્તાનની અવનતિનું કારણ એ છે કે, તેના મજૂરો જિંદગીની શરૂઆત બહુ જ વહેલી કરે છે. સુતાર એના છોકરાને ધંધામાં એટલો વહેલો દાખલ કરે છે કે, છોકરો બાર વરસની ઉંમરે એની કમાવવાની શક્તિની પરમ સીમાએ પહોંચે છે, તે પછી પરણે છે, ને થોડા જ વખતમાં આગવો ધંધો શરૂ કરે છે; અને તેથી ઉત્પાદન અને વહેંચણીની નવી રીતો એના મગજમાં ઊતરી જ શકતી નથી. એની મજૂરીનું આર્થિક દૃષ્ટિએ શું મહત્ત્વ છે એની એને કશી ગતાગમ નથી હોતી, એવા કારીગરને કોઈ પણ માણસ છેતરી શકે ને એને શોષી શકે. એને પોતાની નાની સંકુચિત દુનિયામાં કુવાના દેડકાની જેમરહી માંડ રોટલો મેળાવી જીવવામાં ને પરિવાર વધારવામાં સંતોષ રહે છે. હિંદુસ્તાનમાં સંકુચિતતા, સંતોષવૃત્તિ, દેવવાદ, જ્ઞાતિપ્રથા, દારૂ અફીણનાં વ્યસનો એ બધાંનું મૂળ આ જ છે. સિલોનના ચાના બગીચા જોવા ગયો, ત્યાં સૌથે વધારે દુઃખ મને ત્યાંના બાળકોને મજૂરી કરતાં જોઈને થયું, નિશાળો તો ત્યાં હતી, પણ માબાપનું વલણ છોકરાંને મજૂરી એ વળગાડવા તરફ હોય છે. મોટેરાઓની પેઢી હંમેશાં ઊછરતી પેઢી તરફનું પોતાનું કર્તવ્ય માથેથી ઉતારી નાખવા મથે છે. રાજ્યનું કામ એ છે કે, જે પ્રવૃત્તિઓ લોકોને લાભ કારક અને સમાજને હાનિકારક હોય તે એણે રોકવી. સિલોન જેવા દેશમાં, જ્યાં કુદરતની સામગ્રીના ભંડાર શોધી તેનો ઉપયોગ કરવાને પૂરતી વસ્તી નથી, ત્યાં પણ બાળકોને મજૂરીએ વળગાડવાની પ્રથાનો બચાવ થઈ શકે એમ નથી. ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં, જ્યાં બાળકોને કામમાં લેવાથી મોટેરા બેકાર બને એમ છે, ત્યાં તો એનો બચાવ થઈ જ શી રીતે શકે?"

"માલ તૈયાર કરીને બજારમાં વેચનારી કારખાના જેવી સ્વાવલંબી નિશાળો કેળવણી આપશે એવી ભ્રમણા આપણે ન રાખવી ઘટે. વ્યવહારમાં તો એ કાયદાએ માન્ય કરેલી બાળ–મજૂરી જ નીવડશે. દાખલા તરીકે. એક નિશાળ કાંતણનું કામ દાખલ કરશે તો રેંટિયો ફેરવવો એ એક યાંત્રિક ક્રિયા બની જશે. એક તાકા માટે કેટલું સૂતર જોઈએ એ ગણીને ગણિત શીખી શકાય, કે રૂનો વિકાસ અને સુધારો નિહાળીને વિજ્ઞાન અને ભૂગોળ શીખવી શકાય, એ વાત મારે ગળે ઊતરતી નથી. એ વસ્તુઓ મને એકાદ બે વાર સતેજ કરે, પણ વરસો લગી એ ચાલુ રહે તો મન ઠિંગરાઈ જાય ને અમુક ચિલામાં જ કામ કરતું થઈ જાય. આંખ કાન, હાથની કેળવણી અતિઆવશ્યક છે અને અંગમહેનતથી બધી નિશાળોમાં ફરજિયાત કરવી જોઈએ; પણ આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે , જેને હાથની કેળવની કહીએ છીએ તે વસ્તુતઃ મગજની જ કેળવણી હોય છે. કોઈ પણ નિશાળ કેળવની આપવા માગતી હોય તો તેણે તે વેચી શકાય એવો માલ બનાવવાનો વિચાર છોડી જ દેવો જોઈએ. તેણે બાળકોને કાચો માલ ને યંત્રો આપવા જોઈએ, તેના પર બાળક અખતરા કરીને ભલે બગાડે. બગાડ તો થવાનો જ. નરહરિ પરીખે સાબરમતી હરિજન આશરમની બાળાઓના કાંતણના આંકડા આપ્યા છે તેનો કાળજીથી અભ્યાસ કરતાં દેખાઈ આવે છે કે, નિશાળ એક જ કામ લઈને બેસે છે તોપણ સારી પેઠે બગાડ થાય છે. ધંધાના શિક્ષણની નિશાળ એ, વિજ્ઞાનની કૉલેજની પેઠે, પ્રયોગ કરવાની અને સાધનસામગ્રી બગાડવાની જગા છે. હિંદુસ્તાન જેવા ગરીબ દેશે તો એવી નિશાળો જેટલી ઓછી ઉઘાડવાની જરૂરને હોય તેટલી જ ઉઘાડવી જોઈએ, ને તે અમુક મોટાં મથકોમાં હોવી જોઈએ. ગોરખપુર કે અવધના છોકરાઓને પસંદ કરીને કાનપુર ચાદર કેળવવાનું કામ શીખવા મોકલ્યા હોય તો તેથી રાષ્ટ્રને કશું નુકશાન ન થાય; પણ ધંધાદારી નિશાળો અગણિત કાઢવાથી બગાડ થવાનો જ."

"બીજી એક જાતનો બગાડ સામાન્ય રીતે ધ્યાનમાં આવતો નથી. એક રતલ રૂમાંથી જો પ્રૌઢ ઉંમરનો કુશળ મજૂર ચાર માણસ પહેરે એટલાં કપડાં બનાવી શકશે, તો અણઘડ મજૂર માંડ બે માણસને થાય એટલા કપડાં બનાવશે. આનો અર્થ એ છે કે હિંદુસ્તાનને વસ્ત્રો પૂરાં પાડવાને સારુ અત્યારના કરતાં બમણી જગામાં કપાસનું વાવેતર કરવું પડશે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, અણઘડ મજૂરો મારફતે કામ લેવાય તો હિંદુસ્તાનને વસ્ત્ર પૂરાં પાડવાને પૂરતો કપાસ ઉગાડવા સારુ જેટલી જમીન જોઈશે તેટલી જમીનમાં જો કુશળ મજૂર મારફતે કામ લીધું હોય તો, હિંદુસ્તાનને અન્ન અને વસ્ત્ર બંને પૂરા પડે એટલા સારુ પૂરતાં અનાજ અને કપાસ બંને ઊગી શકે."

"આ બગાડની એક ત્રીજી બાજુ પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. એમ કહેવામાં આવે છે કે, નિશાળનાં બાળકો ભાત ભાતની સુંદર ચીજો બનાવી શકે. થોડા દિવસ પર એક ઉદ્યોગશાળામાં ભણી આવેલ એક છોકરાને મેં 'પ્લાઈવૂડ' માંથી રમકડાં બનાવતો જોયો હતો. એ લાકડું, નકૂચા અને ઓજારો વાપરતો હતો તે પરદેશથી આવેલા હતાં. આવા ઉદ્યોગો પરદેશી માલની ખપત આપણે ત્યાં ન હોય તે નવી પેદા કરે છે. કોઈ એમ કહેશે કે આપણે આપણું 'પ્લાઈવૂડ' પેદા કરી શકીએ. પણ અમેરિકામાં એ ઝાડ ઉગાડવા

જેટલી વધારાની જમીન પડી છે તેવું હિંદુસ્તાનમાં નથી. કાચા માલનો ને મૂડીનો ઉપયોગ નકામી ચીજો પેદા કરવામાં થતો હોય તો તે રોકવો જોઈએ, તેને ઉત્તેજન ન આપવું ઘટે."

"નિશાળ કે કૉલેજમાં કુમળાં મગજો પૈસા અને નફાતોટાની નહીં પણ વિચારો અને આદર્શોની સૃષ્ટિમાં છે. એવી કુમળી વયે જો એમની આગળ માલ પેદા કરવો, વેચવો ને તેના પૈસા પેદા કરવા એ આદર્શ મૂકવામાં આવે, તો તેથી બાળકોનો વિકાસ રોકાશે; અને આજે જગતમાં ધનની છોળોની વચ્ચે માણસોને દરિદ્ર્યમાં વસવું પડે છે એ સ્થિતિ પણ ઘણી વધી પડશે. શ્રી રામકૃષ્ણ ધંધાના શિક્ષણને કશું મહત્ત્વ આપતા નહોતા એ જાણવા જેવી વસ્તુ છે.

"આપને શિક્ષણનો વેગ વધારી શકીએ અને આજે છોકરો જે વસ્તુ સાત વરસમાં શીખે છે તે બે વરસમાં શીખવીએ એમ માનવું એ પણ એક વિચિત્ર ભ્રમણા છે. છોકરાનું મગજ એ કંઈ ખાલી બરણી જેવું નથી કે એમાં જે કંઈ ભરવું હોય તે ભરી શકાય. બાળક જે વસ્તુ સોલમે વરસે જ શીખી શકે તે આઠમે વરસે શીખવા પ્રયત્ન ન કરી શકે, ન કવતો જોઈએ. વિદેશી ભાષાને લીધે વિલંબ થાય છે એવું નથી, અને લોકો માને છે એટલો બધો વખત પણ એ વિષયને અપાતો નથી. નિબંધલેખન એ મગજ અને લાગણીનું શિક્ષણ છે. એવું શિક્ષણ તો ધીમું હોય જ. મગજનો વિકાસ સાધવાને વાપરેલી રીતો અનુત્પાદક, બગાડાવાળી અને ધીમી કદાચ લાગે; પણ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે, કેળવણીનો ઉદ્વેશ મનને બળવાન બનાવવાનો અને જીવનમાં મનને જે જાતની માંડવાળો કરવી પડે છે તે કરતાં શીખવવાનો છે. નિશાળો માણસો જ નહીં પણ માલ પણ પેદા કરે એવી માગણી આપણે ન કરવી ઘટે."

"આ બધાનો સાર એ ક છે કે, નિશાળો સધ્ધર ને રાષ્ટ્ર દેવાળિયું બને એવી ટૂંકી નજર વાળી નીતિ રાખવી એમાં ખોટું અર્થશાસ્ત્ર છે."

'એક અધ્યાપક'

આ લેખ એક જાણીતા વિશ્વવિદ્યાલયના એક અધ્યાપકનો છે. એની જોડેના કાગળ પર લેખકની સહી છે, પણ આ લેખ સહી વિનાનો છે તેથી હું લેખકનું નામ આપતો નથી. વાચકને તો કામ લખાણથી છે, એના લેખક જોડે નથી. ઊંડી જડ ઘાલીને બેઠેલી કલ્પનાથી માણસની દ્દષ્ટિ કેવી રૂંધાઈ જાય છે એનો આ સચોટ દાખલો છે. આ લેખકે મારી યોજના સમજવાની તકલીફ લીધી નથી. મારી કલ્પનાના નિશાળના છોકરાઓને તે સિલોનના અર્ધગુલામીવાળા ચાના બગીચાના છોકરાઓ સાથે સરખાવે છે, એમાં તે પોતાની જ બુદ્ધિનું પ્રદર્શન કરે છે. તે ભૂલી જાય છે કે, એ બગીચામાં કામ કરતા છોકરાઓને વિદ્યાર્થી ગણવામાં આવતા નથી. એમની મજૂરી એ એમના શિક્ષણનો અંગ નથી. હું જે જાતની નિશાલોની હિમાયત કરૂં છું. તેમાં છોકરાઓ હાઈસ્કૂલોમાં અંગ્રેજી બાદ કરતાં જેટલું શીખે છે અને તે ઉપરાંત કવાયત, સંગીત, આલેખન અને બેશક એકાદ ઉદ્યમ એટલું શીખશે. આ નિશાળોને 'કારખાના'નું નામ આપવું એ તો નરી હકીકતો સમજવાની ના પાડવા બરોબર છે. કોઈ માણસે વાંદારા સિવાય કોઈ પ્રાણી જોયું જ ન હોય, અને માણસનું વર્ણન – કેટલેક અંશે – વાંદરાના વર્ણનને મળતું આવતું હોય, એટલા માટે

માણસનું વર્ણન વાંચવાની જ ના પાડે, એના જેવું આ છે. મેં આપેલ સૂચનામાંથી જેટલાં પરિનામ નિપજાવવાનો દાવો કરેલો છે તે જ પરિણામો મળી જશે એવી આશા ન રાખવાની ચેતવણી આ અધ્યાપક લોકોને આપી હોત, તો એમના કહેવામાં કંઈક વજૂદ છે એમ લેખાત અને એ ચેતવણી અનાવશ્યક થાત, કેમ કે મેં પોતે જ એ ચેતવણી આપેલી છે.

મારી સૂચના નવી છે એ હું કબૂલ કરું છું. પણ નવીનતા ગુનો નથી. એની પાછળ ઝાજો અનુભવન નથી એ હું કબૂલ કરું છું. મારા સાથીઓને જે અનુભવ મળેલો છે તે પરથી મને એમ માનવામાં ઉત્તેજન મળે છે કે,જો આ યોજનાનો અમલ નિષ્ઠાપૂર્વક કરવામાં આવે તો તે સફળ થાય. એ અખતરો નિષ્ફળ જાય તોયે એ અજમાવી જોવાથી રાષ્ટ્રને કંઈ નુકશાન જવાનું નથી. અને નો એ અખતરો અમુક અમ્શે પણ સફળ થાય તો તેથી પારાવાર લાભ થશે. બીજી કોઈપ્રાથમિક કેળવણી મફત, ફરજિયાત અને અસરકારક બનાવી શકાય એમ છે નહીં. અત્યારની પ્રાથમિમ કેળવણી તો એક જાળ અને ભ્રમ્રૂપ છે એ નિર્વિવાદ વાત છે.

શ્રી નરહરિ પરીખના આંકડા આ યોજનાને જેટલો ટેકો આપી શકે એટલો આપવાને માટે લખાયેલ છે. એ આંકડા પરથી જ આખરી નિર્ણય ન બાંધી શકાય. એ આંકડા પ્રોત્સાહન જરૂર આપે છે. ઉત્સાહી માણસને ને એઠીક ઠીક હકીકતનું ભાતું આપે છે. સાત વરસ એ મારી યોજનાનું સવિભાજ્ય અંગ નથી. એમ પણ બેને કે, મેં ધારેલી બૌદ્ધિક ભૂમિકાએ પહોંચવાને માટે વધારે વખત લાગે. શિક્ષણનો સમય લંબાવવાથી રાષ્ટ્રને કશું જ નુકશાન થવાનું નથી. મારી યોજનાના આવશ્યક અંગો આપ્રમાણે છે :

(૧) એકંદરે જોતાં કોઈ એક કે અનેક ઉદ્યોગ એ છોકરા કે છોકરીના સર્વાંગી વિકાસનું સારામાં સારું સાધન છે, અને તેથી આખો અભ્યાસક્રમ ઉદ્યોગશિક્ષનની આસપાસ ગૂંથાવો જોઈએ.

(૨) આ કલ્પના પ્રમાણેની પ્રાથમિક કેળવણી એકંદરે સ્વાવલંબી થવાની જ, જો કે પહેલા વરસના અને બીજા વરસના પણ અભ્યાસક્રમમાં તે કદાચ પૂરી સ્વાવલંબી ન બને. અહેં પ્રાથમિક કેળવણી એટલે જેનું મેં ઉપર વર્નન કર્યું છે તે.

ગણિત અને બીજા વિષયો ઉદ્યોગ દ્વારા શીખવવાની શક્યતા વિશે આ અશ્યાપકે શંકા ઉઠાવી છે. એમાં તે અનુભવ વિના બોલે છે.હું જાત અનુભવપરથી પરથી બોલી શકું છું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ટૉલ્સટૉય ફાર્મ પર જે છોકરાછોકરીઓના શિક્ષણમાટે હું સીધી રીતે જવાબદાર હતો તેમનો સર્વાંગી વિકાસ સાધતાં મને કશી મુશ્કેલી નડી નહોતી. ત્યાં શિક્ષણનું મધ્યબિંદુ તે આઠેક કલાકનો ઉદ્યોગ હતો. એમને એક કે બહુ બહુ તો બે કલાકનું અક્ષરજ્ઞાનનું શિક્ષણ મળતું. ઉદ્યોગમાં ખોદવું, રાંધવું, પાયખાનાંની સફાઈ કરવી, ઝાડું વાળવું, ચંપલ બનાવવાં, સાદું સુતારી કામ, અને સંદેશા લઈ જવા લાવવાનું એટલાં કામો હતાં. બાળકોની ઉંમર છથી સોળ વરસ સુધીની હતી. એ પ્રયોગ ત્યાર પછી તો ઘણો ફૂલ્યોફાલ્યો છે.

હ. બં., ૩–૧૦–'૩૭

૮. શહેરો માટે પણ એ જ

[મુંબઈમાં પ્રાથમિક કેળવણી' એ લેખ]

અત્યારા લગી મેં જે ચર્ચા કરી છે તે ગ્રામ કેળવણી વિશે છે કેમ કે એ જ આખા હિંદુસ્તાનનો પ્રશ્ન છે. જો એનો ઉકેલ શોધી શકાય તો શહેરોને મુશ્કેલી ન આવે, એમ સમજીને મેં તે વિશે કાંઈ નથી લખ્યું. પણ મુંબઈના કેળવણીમાં રસ લેનાર શહેરીનો નીચેનો પ્રશ્ન જવાબ માંગે છે:

> "પ્રાથમિક કેળવણીના ભારે ખરચનો તોડ કાઢવામાં મહા પ્રધાનમંડળ રોકાયું લાગે છે. કેળવણીનો ખરચ કેળવણીમાંથી નીકળી શકે એવી સૂચના અપાઈ થઈ છે. મુંબઈ જેવા શહેરોમાં એ દિશામાં કઈ રીતે અને કેટલે અંશે જઈ શકાય એ પ્રશ્નની ચર્ચા આવશ્યક લાગે છે. એમ કહેવાય છે કે, કેળવણી પાછળકના મુંબઈ કોર્પોરેશનનો ખરચાનો અંદાજ આ સાલ માટે પાંત્રીસથી છત્રીસ લાખ રૂપિયા છે અને આખા શહેરમાં કેળવણી ફરજિયાત કરવા જતાં ખરચમાં કેટાલાંય લાખનો વધારો થાય. શિક્ષકોના પગારમાં વીસલાખથી વધારે અને ભાડામાં ચાર લાખથી વધારે રકમ ખરચાય છે. વિદ્યાર્થી દીઠ વાર્ષિક ખરચ સરેસાશ ચાળીસથી બેતાળીસ રૂપિયા આવે છે. આટલી રકમનું કામકાજ વિદ્યાર્થી કેળવણી લેતાં લેતાં આપે તો જ કેળવણીનો ખર્ચ કેળવણીમાંથી નીકળે. આ કેમ બને?"

મારો તો દ્રઢ વિશ્વાસ છે જ કે, જો ઉદ્યોગનું તત્ત્વ મુંબઈની શાળાઓમાં પણ દાખલ થાય તો તેથી મુંબઈનાં બાળકોને અને સાથે મુંબઈ શહેરને લાભ જ થાય. શહેરમાં ઊછરેલાં બાળકો પોપટની પેઠે કવિતાઓ ગોખશે ને સંભળાવશે, નાચી દેશે, બીજા હાવભાવ કરી દેશે, પડઘમ વગાડશે, કૂચ કરી જાણશે, ઈતિહાસ ભૂગોળના જવાબ આપશે, કાંઈ થોડું અંકગણિત જાણશે; પણ તેથી આગળ નહીં વધે. હું ભૂલ્યો. થોડું અંગ્રેજી જરૂર જાણતાં હશે. પણ એક ભાંગેલી ખુરસીસમી કરવાની હશે અથવા ફાટેલું કપડું સીવવું હશે, તો તેટલું નહીં કરી શકે. આપણા શહેરનાં છોકરાં આવી બાબતોમાં જેટલાં અપંગ જોવામાં આવે છે, એટલાં અપંગ છોકરાં મેં દક્ષિણ આફ્રિકાના કે ઈંગ્લંડના ભ્રમણમાં જોયાં નથી.

તેથી હું તો માનું જ છું કે, જો શહેરોમાં પણ કેળવણી ઉદ્યોગની મારફતે જ અપાય તો બાળકોને પારાવાર લાભ થાય, ને પાંત્રીસ લાખ નહીં તો તેનો મોટો ભાગ તો બચે જ. બેતાળીસને બદલે બાળક દીઠ વરસનાં ચાળીસ જ રૂપિયા ખર્ચ ગણીએ, તો ૮૯,૫૦૦ બાળકોને મ્યુનિસિપાલિટી ભણાવે છે એમ કહેવાય. દસ લાખની વસ્તી હોય તો બાળકોની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી દોઢ લાખની હોવી જોઈએ. એટલે લગભગ ૬૨,૦૦૦ બાળકો કેળવણી વિનાનાં રહેતાં હોવાં જોઈએ. આ બધાં ગરીબ ન હોય અને તેથી ખાનગી શાળાઓમાં જતાં હોય એમ માનીએ, તોયે ૫૬,૦૦૦ બાળક રહે. તેને સારુ હાલને હિસાબે બાવીસ લાખ ચાળીસ હજાર રૂપિયા જોઇએ. આટલ પૈસા મુંબઈ ક્યારે પેદા કરે અને ક્યારે બધાં બાળકોને ભણાવે ? ને શું ભણાવે ?

હું માનું છું કે, કેળવણી ફરજિયાત અને મફત હોવી જ જોઈએ. પણ બાળકોને ઉપયોગિ ઉદ્યોગ આપી તે મારફતે જ તેમનાં મન ને શરીર કેળવવાં જોઈએ. હું અહીં પણ પૈસાની ગણતરી કરું છું તે અસ્થાને ન સમજવી જોઈએ. અર્થ શાસ્ત્ર નૈતિક અને અનૈતિક હોય છે. નૈતિક અર્થ શાસ્ત્રમાં બંને પાસાં સરખાં જ હોય. અનૈતિકમાં બળિયાના બે ભાગ તો હોય જ. એનું પ્રમાણ તેના બળ ઉપર આધાર રાખે છે. અનૈતિક અર્થશાસ્ત્ર જેમ ઘાતક છે તેમ જ નૈતિક આવશ્યક છે. તે વિના ધર્મની ઓળખ ને તેનું પાલન હું અસંભવિત માનું છું.

મારું નૈતિક શાસ્ત્ર મને એમ સૂચવે છે કે, મુંબઈનાં બાળકો હસતાં રમતામ્ દર માસે ત્રણ રૂપિયાનું કામ આપે. ચાર કલાક કામ કરે તો ને દર કલાકના બે પૈસા ગનીએ તો મહિનાના પચીસ દિવસની નિશાળમાં તે પચાસ આનાનું કામે આપે એટલે રૂ. ૩–૨–૦ થયા.

જ્યારે શિક્ષણ રૂપે ઉદ્યોગ શીખવવામાં આવે ત્યારે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી કે, બાળકો કામના બોજામાં કચરાઈ જવાનાં છે. નામના શિક્ષક ઈતિહાસ ભૂગોળ જેવા સહેલા ને રસિક વિષયો શીખવતાંય શિષ્યોને બોજારૂપ લાગે છે. કામનાં શિક્ષક હસતઆં ખેલતાં તેમન શિષ્યોને ઉદ્યોગ શીખવે છે એ મેં નજરે જોયું છે. એવા શિક્ષકો ક્યાંથી કાઢવા એવું તો કોઈ નહીં કહે. અમુક વસ્તુ કરવા યોગ્ય છે તે માન્યા પછીએ કરનારાઓ તૈયાર કરવા એ તો સહેજે માનનાર વ્યક્તિ કે સંસ્થાનો ધર્મ થઈ પડે છે. એવા શિક્ષકોને તૈયાર કરત કંઈક વખત જશે જ. આજનું અયોગ્ય શિક્ષણ ઘડતાં, તેને શિક્ષકો તૈયર કરતાં જેટલો સમય ગયો તેનો સતાંશ પણ આમાં નથી લાગવાનો. ખરચ તો પ્રમાણમાં થોડું જ લાગશે. જો મારા હાથમાં શહેર સુધરાઈ હોય તો હું તો મારી કલ્પનામાં થોડીઘણી પણ શ્રદ્ધા રાખનાર શિક્ષણશાસ્ત્રીઓની નાની સમિતિ નીમી તેઓની પાસેથી એક માસની અંદર યોજના માંગુ ને તેનો અમલ શરૂ કરી દઉં. આમાં એ માન્યતા અવશ્ય આવી જાય છે કે, મને એ કલ્પનાની શક્યતા અચલિત શ્રદ્ધા છે. પારકી શ્રદ્ધાથી આજ લગી કોઈ સારાં ને મહાન કામ નથી થયાં.

પ્રશ્ન એક રહે છે. કયા ઉદ્યોગ શહેરોમાં સગવડ પૂર્વક કરીશકાય ? મારી પાસે તો ઉત્તર તૈયાર જ છે. હુ જે ઈચ્છું છું તે ગામડાંઓનું બળ. આજ ગામડાં શહેરો સારુ નભે છે, તેની ઉપર નિર્ભર છે. આ અનર્થ છે. શહેરો ગામડાં ઉપર નિર્ભર રહે, પોતાના બળનું સિંચન ગામડાં માંથી કરે, એટલે કે ગામડાંઓને વટાવવાને બદલે પોતે ગમડાંને ખાતર વટાવાય તો અર્થ સિદ્ધ થાય ને અર્થ શાસ્ત્ર નૈતિક બને. આવા શુદ્ધ અર્થની સિદ્ધિને સારુ શહેરોનાં બાઅકોના ઇધ્યોગ ગામડાંના ઉદ્યોગો સાથે સીધો સંબંધ હોવો જોઈએ, આમ થવા સારુ મને જ અત્યારે સૂઝે છે એ તો પીંજણથી માંડીને કાંતણ સુધીના ઉદ્યોગો છે. આજે પણ એવું તો કંઈક થાય જ છે. ગામડાં કપાસ પૂરો પાડે છે અને મિલો તેમાંથી કપડાં વણે છે. આમાં આરંભથી અંત લગી અર્થનો નાશ કરવામાં આવે છે. કપાસ જેમ તેમ વવાય છે. જેમ તેમ વિણાય છે, ને જેમતેમ સાફ થાય છે. એ કપાસનેખેદૂત ઘણી વાર ખોટ ખાઈને રાક્ષસી જિનોમાં વેચે છે. ત્યાં તે બીજથી છૂટોપડી કચરાઈ, અધમૂઓ થઈ મિલોમાં ગાંસડીબંધ જાય છે. તે વીંખાય છે, કંતાય છે, વણાય છે. આ બધી ક્રિયાઓ એવી રીતે બને છે કે કપાસના હીરને બાળે છે ને તેને નિર્જીવ કરે છે. મારી ભાષાનો કોઈ દ્વેષ ન

કરે. કપાસમાં તો જીવ છે જ. એ જીવના પ્રત્યે તો માણસ કોમળતાથી વર્તે, અથવા તો રાક્ષસની જેમ. અત્યારના વ્યવહારને હું રાક્ષસી વ્યવહાર ગણું છું.

કપાસની કેટલીક ક્રિયાઓ ગામોમાં તેમજ શહેરોમાં થઈ શકે. આમ છતાં શહેર–ગ્રામનો સમ્બંધ નૈતિક ને શુદ્ધ થાય . બંનેની વૃદ્ધિ થાય ને સમાજનાં અવ્યવસ્થા, ભય, શંકા, દ્વેષ નિર્મૂળ થાય અથવા મોળાં પડે. ગામડાંઓનો પુનરુદ્ધાર થાય આ કલ્પનાનો અમલ કરતાં જૂજ દ્રવ્યની જરૂર રહે છે. તે સહેજે સાધી શકાય છે. પરદેશી બુદ્ધિ કે પરદેશી યંત્રોની જરૂર નથી રહેતી. દેશની પણ અલૌકિક બુદ્ધિની જરૂર નથી પડતી. એક છેડે ભૂખમરો ને બીજે છેડે જે તવંગરી ચાલી રહ્યાં છે તે મટી બંનેનો મેળ સધાય, ને વિગ્રહ તથા ખુનામરકીનો જે ભય આપણને સદાય થથરાવી રહ્યો છે તે દૂર થાય. પણ બિલાડીને ગળે ટોકરી કોણ બાંધી શકે? મુંબઈની શહેરસુધરાઈનાં હૃદય મારી કલ્પના ભણી કઈ રીતે વળે ? એનો જવાબ હું સેગાંવમાં બેઠો આપી શકું તેના કરતાં વધારે સારી રીતે તો મજકૂર કાગાળ લખનાર મુંબઈના વિદ્યારસિક નાગરિક જ આપી શકે.

હ. બં., ૨૬–૯–'૩૭

૯. રાષ્ટ્રીય શિક્ષકોને

૧

જેઓ કોઈ પણ પ્રકારની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓ ચલાવી રહ્યા છે તે શિક્ષકોને મારી એવી સૂચના છે કે, તેઓએ પ્રાથમિક સિક્ષણાઆા આજકાલ હું જે લખી રહ્યો છું તે જો તેમને ગળે ઉતર્યું હોય તો તેનો યથાશક્તિ અમલ કરવો, અને પદ્ધતિસર હિસાબ રાખવો અને પોતાના અનુભવ મને મોકલવા. જેઓ મેં સૂચવેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે શાળા ચલાવવા તૈયાર હોય, જેઓ હાલ નવરા હોય, અથવા જે બીજું કામ કરતા હોય તે છોડીને શાળા ચલાવવા તૈયાર હોય, તે મને લખે.

મારી માન્યતા એવી છે કે, પ્રાથમિક શાળાને સ્વાવલંબી કરવા તુરંત નજરે ચડતો ઉદ્યોગ કંતામણ ઇત્યાદિ છે. એમાં રૂ વીણવાથી માંડીને ભાતીગર નકશીદાર ખાદી બનાવવા લગીની ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. એમાં મજૂરી કલાકની ઓછામાં ઓછી બે પૈસા ગણાવી જોઈએ. શાળા પાંચ કલાક ચાલે તેમાં ચાર કલાક મજૂરી, અને એક કલાક જે ઉદ્યોગ શીખવવામાં આવે તેનું શાસ્ત્ર, અને બીજા વિષયો, જે ઉદ્યોગ શીખવતાં ન શીખવી શકાતા હોય, તે શીખવવામાં આવે. ઉદ્યોગ શીખવા શીખવવાના વિષયોમાં અમુક અંશે અથવા સર્વાંશે ઈતિહાસ, ભૂગોળ અને ગણિતશાસ્ત્ર આવે. ભાષાજ્ઞાન અને એના પેટામાં વ્યાકરણ તથા શુધ્ધ ઉચ્ચારણ તો આવે જ. કેમ કે શિક્ષક ઉદ્યોગને આ બધા જ્ઞાનનું વાહન ગણશે અને તેથી બાળકોની બોલી સ્પષ્ટ કરાવશે. એમ કરવામાં સહેજે વ્યાકરણનું જ્ઞાન આપશે. પહેલેથી જ ગણવાની ક્રિયા તો બાળક્ને શીખવવી જ જોઇશે. એટલે જ ગણિતથી જ 'ગણેશાય નમઃ' શરૂ થશે. સુઘડતા એ કંઈ નોખો વિષય હશે જ નહીં. બાળકોના દરેક કાર્યમાં સુઘડતા હોવી જોઈએ. તેઓનો શાળામાં પ્રવેશ જ સુઘડતાથી શરૂ થશે. એટલે અત્યારે મારી કલ્પનામાં એક પણ વિષય એવો આવતો નથી કે જે ઉદ્યોગો શીખવતાં શીખવતાં બાળકને શીખવવાપણું નહીં હોય.

મારી કલ્પના એવી છે ખરી કે, જેમ મેં શીખવાના વિષયોને જુદા ગણ્યા નથી પણ એક બીજામાં ઓતપ્રોત છે, અને બધાની ઉત્પતિ એક જ વસ્તુમાંથી થયેલી છે, તેમ શિક્ષકની કલ્પના પણ એકની જ છે. વિષયો પરતવે નોખા શિક્ષકો નહીં પણ એક જ. વર્ષો પરત્વે નોખા હોય. એટલે કે, સાત ધોરણ હોય તો સાત શિક્ષક હોય, અને એક શિક્ષક પાસે પચીસથી વધારે છોકરાં ન હોય. જો કેળવણી ફરજિયાત હોય તો પ્રથમથી જ બાળક ને બાળાઓના નોખા જ વર્ગ હોવાની આવશ્યકતા હું ગણું. કેમ કે છેવટે દરેકને એક જ ધંધા શીખવવાના નહીં હોય, તેથી પ્રથમથી જ નોખા વર્ગો હોય તો વધારે સગવડવાળા થશે, એવી મારી માન્યતા છે.

આ પદ્ધતિમાં, કલાકોમાં શિક્ષકોની સંખ્યામાં, વિષયોની ગોઠવણીમાં ફેરફારને અવકાશ ભલે હોય; પણ જે સિધ્ધાંતને અવલંબીને શાળામાત્રને ચાલવું છે એ સિધ્ધાંત અચલિત સમજીને મારી કલ્પનાની શાળા ચાલી શકે.

અત્યારે ભલે એ સિધ્ધાંતનો અમલ કરીને કોઈ પ્રકારનું પરિણામ ન બતાવી શકાયું હોય, પણ જે પ્રધાન આવા શિક્ષણનો આરંભ કરવા ઇચ્છે એને એ સિધ્ધાંતો વિશે શ્ર્ધ્ધા હોવીજ જોઈએ. અને આ શ્રધ્ધા બુદ્ધિ ઉપર રચાયેલી છે, તેથી આંધળી નહીં પણ જ્ઞાનમય હોવી જોઈએ. એ સિધ્ધાંતો બે છેઃ

૧. કેળવણીનું વાહન કોઈ પણ ગ્રામોપયોગી ઉદ્યોગ હોય.

૨. એકંદરે કેળવણી સ્વાવલંબી હોવી જોઈએ. એટલે કે, ભલે પહેલાં એકબે વરસ થોડી સ્વાવલંબી ન હોય, પણ સાત વરસનું સરવૈયું કાઢતાં ઉપજ અને ખર્ચ સરખાં હોવાં જોઈએ. મેં કેળવણીનાં સાત વરસ ગણ્યાં છે એમાં વધઘટને અવકાશ છે.

હ. બં., ૧૯–૯–'૩૭

૨

['પ્રાથમિક શિક્ષક થવાને ઈચ્છનારને' એ લેખ]

મેં રાષ્ટ્રીય શિક્ષકોને ઉદ્દેશીને જે લેખ લખ્યો હતો તેના જવાબમાં મારી પાસે દરરોજ અનેક કાગળો આવી રહ્યા છે, એ સંતોષની વાત છે. એ કાગળો પરથી જોઉં છું કે, તે લખનારાઓ મારી વિનંતિનો અર્થ સમજ્યા નથી. જેમને કંઈક લાભદાયક હાથઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી આપવા વિશે સંપૂર્ણ શ્રધ્ધા ન હોય અને જેઓ એ કામ કેવળ પ્રેમભાવે અને માત્ર આજીવિકા પૂરતા પૈસા લઈને કરવા તૈયાર ન હોય એવાઓની જરૂર નથી. એવા સૌને મારી સૂચના એ છે કે, તેમણે કાંતવાની કળા આવડે તેની અગાઉની સર્વ ક્રિયાઓમાં પૂરેપૂરા નિષ્ણાત બનવું. તે દરમ્યાન હું મારી પાસે આવેલાં બધાં નામો નોંધી રાખું છું. મેં ઘડેલી યોજનના અમલમાં જે પ્રગતિ થશે તેની આ પત્રલેખકોને મારા તરફથી યથાસમયે ખબર મળશે. સાત પ્રાંતિક સરકારો જો મારી યોજના મંજૂર રાખવા ને તેનો પ્રયોગ કરવા પ્રેરાય, તો તેમની માગણીને પહોંચી વળવાને સારૂ મારો આ પ્રયત્ન છે.

હ. બં., ૧૦–૧૦–'૩૭

ખંડ ૨

વર્ધા શિક્ષણ પરિષદ

૧૦. રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓને

['સ્વાશ્રયી કેળવણી' એ લેખ]

સરકારી એટલે સાત પ્રાંતોમાં મહાસભા–સરકારી સમજવું જોઈએ. પણ મહાસભા–સરકાર થઈ એટલે જે માનસ મહાસભાવાદી લોકોનું ન હતું એ કાંઈ એકાએક થઈ જાય, એમ માનવું જરાયે કારણ નથી. જેમ મહાસભાનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ ૧૯૨૦ના મહાપરિવર્તનકાળથી ચાલ્યો જ આવે છે, તોપણ એને વિશે મહાસભાવાદીઓમાં જીવતું વાતાવરણ પેદા થયું છે એમ નહીં કહી શકાય. પછી મહાસભાની બહારના વિશે પૂછવું જ શું? પણ જોકે ('સંહારક' એ વિશેષણ અહિંસક રચનાને વિશે વાપરવું અયોગ્ય ન હોય તો) સંહારક અથવા નિષેધાત્મક ક્રમ જેટલો લોકપ્રિય થઈ પડ્યો એટલો રચનાત્મક અથવા ઉત્પાદન કાર્યક્રમ ન થઈ શક્યો, તોપણ મહાસભા તેને ૧૯૨૦ની સાલથી સહન કરતી આવી છે. મહાસભાએ તેને કદી રદ્દ કર્યો નથી, અને ઠીક સંખ્યામાં મહાસભાવાદી લોકોએ તેને અપનાવી લીધો છે. તેથીએ ક્ષેત્રમાં જે કંઈ થઈ શક્યું છે, તે મહાસભાવાળાથી જ થઈ શક્યું છે. અને પ્રગતિ થવાની આશા પણ જ્યાં મહાસભા–સરકાર થઈ છે ત્યાં જ રાખી શકાય. પણ મહાસભા–સરકાર થઈ તેથી રચનાત્મક કાર્યમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓ મોળા ન પડે, ગફલતમાં ન રહે. મહાસભા–સરકાર થઈ એટલે તેઓનો ધર્મ વધારે જાગ્રત, વધારે ઉદ્યમી, વધારે અભ્યાસી થવાનો છે. અને એમ થાય તો જ મહાસભા–સરકારને વિશે આશા રખાયેલી હોય તે સફળ થાય. મહાસભા–સરકાર એટાલે લોકતંત્ર આજે ઉઠાવવા ઇચ્છે તો ઉઠાડી શકે છે. લોકતમ્ત્રની ઇચ્છા અને સત્તા ઉપર એ સરકાર નિર્ભર છે. એથી રચનાત્મક કાર્યક્રમનો સ્વીકાર અને અમલ પણ મહાસભાવાદી લોકો ધારે તો કરાવી શકે છે, અને તો જ થઈ શકે. સરકારની પાસે સ્વતંત્રબળ એટલે તલવારબળ નથી. તેનો મહાસભાએ ઇચ્છાપૂર્વક જ ત્યાગ કર્યો છે. એ બળ બ્રિટિશ સરકાર પાસે છે. જ્યારે મહાસભા–સરકારને બ્રિટિશ સત્તાનો એટલે કે તલવારબળનો ઉપયોગ કરવો પડે, ત્યારે ત્રિરંગી ઝંડો નીચે પડ્યો સમજવો; મહાસભા–સરકાર તે દિવસથી બંધ થઈ એમ સમજવું. પણ જો લોકો મહાસભાનું એટલે મહાસભા–સરકારનું ન માને અથવા તેઓમાં અહિંસાએ પ્રવેશ ન કર્યો હોય, તો આજે તેજસ્વી સરકાર કાલે નિસ્તેજ થઈ જશે.

એટલે રચનાત્મક કાર્યને વિશે શ્રદ્ધા રાખનારા મહાસભાવાદીઓ સાવધાન થઈ જાય. મેં રજૂ કરેલો શિક્ષણક્રમ પણ રચનાત્મક કાર્યનો મોટો અંશ છે. જે રૂપ તેને હું અત્યારે આપી રહ્યો છું, એ મહાસભાએ અપનાવ્યું છે, એમ કહેવાનો મારો આશય નથી. પણ હું જે લખી રહ્યો છું તે ૧૯૨૦થી રાષ્ટ્રીય શાળાઓને વિશે જે કંઈ મેં કહ્યું છે ને લખ્યું છે તેના મૂળમાં છુપાયેલું જ હતું. એ મારી પાસે વખત આવ્યો એટાલે એકાએક પ્રગટ થયું છે, એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે.

હવે નો પ્રાથમિક કેળવણી ઉદ્યોગ મારફતે જ આપવાની છે, તો એ કામ મુખ્યત્વે રેમ્ટિયા અને બીજા ગ્રામૌદ્યોગ વિશે જેને વિશ્વાસ છે તેઓનાથી જ અત્યારે તો થઈ શકવાનું છે; કેમ કે ગ્રામૌદ્યોગોમાં મુખ્ય વસ્તુ રેંટિયાના ઉદ્યોગમાં ચરખા સંઘે જ ઠીક માહિતી મેળવી છે ને બીજા ઉદ્યોગ માટે ગ્રામૌદ્યોગ સંઘ

માહિતી મેળવી રહેલો છે. તેમ જે તાત્કાલિક રચના થઈ શકે એવી છે, તે રેંટિયો વગેરેના ઉપયોગ અમારફતે જ થાય એમ મને લાગે છે. પણ રેંટિયા વિશે જેમને શ્રદ્ધા છે એ બધાં કાંઈ શિક્ષક હોતાં નથી. દરેક સુતાર સુતારીકામનો શાસ્ત્રી તે ઉદ્યોગનું શાસ્ત્ર ન જાણે તે ઉદ્યોગને માટે સામાન્ય શિક્ષણ નહીં આપી શકે. તેથી જેઓને શિક્ષણશાસ્ત્રમાં રસ છે ને રેંટિયા ઇત્યાદિમાં રસ છે, એવા જ માણસો પ્રાથમિક શિક્ષણમાં મેં સૂચવેલો ક્રમ દાખલ કરી શકે છે, એવા જે હોય તેવાને મદદ થઈ પડશે એમ માનીને નીચે શ્રી દિલખુશ દેવાનજીનો કાગળ જે મારા પર આવેલો છે તે અહીં રજૂ કરૂં છું:

"સ્વાશ્રય અને ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી વિશે આપ *હરિજન* અને *હરિજનબંધુમાં* જે સુંદર વિચારો અને અનુભવો લખી રહ્યા છો તેથી મને મારા અહીંના એ દિશામાંના કાર્યમાં એટલું બધું પ્રોત્સાહન અને ઉત્તેજન મળ્યું છે કે આ પત્ર લખવા હું પ્રેરાયો છું અને આપની આખીયે યોજના કેટલી બધી યોગ્ય છે તે વિશેનો મારો ઉત્સાહ જણાવવાહું લલચાયો છું. બે વરસથી હું અહીં જે નાની ઉદ્યોગશાળા ચલાવી રહ્યો છું, એના અનુભવો આપના વિચારોને ખૂબ સમ્મત થતા જાય છે, એથી મને બહુ હર્ષ થાય છે. આથી આપ ક્રાંતિકારક વિચારો દર્શાવી રહ્યા છોતે હું સંપૂર્ણ રીતે વધાવી લઈ એમાં મારી સો ટકા સંમતિ આપી શકું છું. એ મારી અંધશ્રદ્ધાનું પરિણામ નથી, પરંતુ અનુભવજન્ય શ્રદ્ધાનું એ પ્રતીક છે. એમ આપ સમજી શકશો. આપ આખા દેશને ઉપયોગી થઈ પડે એવી શાસ્ત્રીય અને પૂર્ણ યોજના વિચારી રહ્યા છો. હું અહીં જે કાર્ય કરી શક્યો એમાં પૂર્ણતા અને શાસ્ત્રીયતાને પુષ્કળ અવકાશ છે. અને એ દિશામાં હું મથી રહ્યો છું. એમાં વધુ પૂર્ણ થવામાં ખુબ જ હોંશ અને આનંદ મળે છે. પરંતુ બે વર્ષથી મને જે કંઈ ચિંતનો, વિચારો થઈ રહ્યાં છે, તે પર મને આપના સ્વાશ્રયી અને ઉદ્યોગી શિક્ષણના વિચારો બહુ જ યોગ્ય અને અનુભવસિદ્ધ થઈ શકે એવા લાગે છે. હું આપના વિચારોના મુદ્દાઓ સમજી શક્યો છું. એ પ્રમાણે મારો અનુભવ પણ એવો થતો જાય છે કે,

"૧. બધાજ પ્રકારની કેળવનીનું વાહન ઉદ્યોગ રાખવાથી સાચે જ વિદ્યાર્થીને સર્વોત્તમ કેળવણી મલી જ રહે છે. અને તેમાં પુરુષાર્થ અને ચારિત્રના સંસ્કારો તો આવા ઉદ્યોગમય શિક્ષણોની મહામોંઘી બક્ષિસ જ થઈ પડે છે. એટલે હિંદ જેવા ગરીબ દેશની કેળવણીને સ્વાશ્રયી બનાવવાની એમાં જે અપાર શક્તિ પડેલી છે એ સિવાય કેળવણીના શુદ્ધ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ ઉદ્યોગને કેળવણીનું વાહન કરવાથી વિદ્યાર્થીઓનો સર્વાંગી વિકાસ બહુ જ સરળ થાય છે."

"૨. ઉદ્યોગને કેળવણીનું વાહન કરવાથી પ્રાથમિક કેળવણી જરૂર ખુશીથી સ્વાશ્રયી તઈ શકે છે. હિંદ જેવા ગરીબ દેશની કેળવણીનો પ્રશ્ન કેળવણીને સ્વાશ્રયી કરવાથી જ ઉકેલી શકાય. ઉપરાંત આપણી આર્ય સંસ્કૃતિને આ જ પદ્ધતિ અનુરૂપ થાય એમ છે. મને તો રેંટિયાનો ઉદ્યોગ ખૂબ જ ગમી ગયો છે. એ જ સર્વ વ્યાપક થઈ શકે એમ લાગે છે. એટલે મારા બે વર્ષના અનુભવમાં રેંટિયા ઉદ્યોગની પ્રાપ્તિનાજ આંકડા મારી પાસે પડ્યા છે. આપે

વિચાર્યું છે એટાલું બધું વ્યવસ્થિત રૂપ મારા શિક્ષણકાર્યને હજુ નથી અપાયું. એટલે એમાં થયેલા અનુભવને પ્રગતિ માટે ખૂબ જ અવકાશ છે. એ આંકડાઓ અને તે વિશેની નોંધ આપની ઈચ્છા હોય તો મોકલીશ."

"૩. અંગેજી રદ્દ કરવાથી અને પ્રાથમિક કેળવણીને વધુ વ્યાપક દૃષ્ટિએ વિચારવાથી – અને વધુ સમય ઉદ્યોગમાં આપવા છતાં – આ પદ્ધતિથી થોડાં વર્ષોમાં વિદ્યાર્થીઓનો વધુ વિકાસ આપણે સાધી શકવાના છીએ, એ પણ મને તો બરાબર દેખાતું જાય છે. 'પંડિતાઈ', 'વિદ્વતા', 'કૌશલ્ય', વગેરેના કેળવણીના આજના અત્યંત ભ્રમ ભરેલા ખ્યાલો છોડીશું તો જ ઉદ્યોગકેળવણીમાં રહેલા સર્વગામી વિકાસની ઓળખ આપણે કરી શકીશું"

"૪. શાળાના કુલ સમયનો પોણાભાગનો સમય ઉદ્યોગને આપવાની ર્પથમ ક્રાંતિ કરી બીજી ક્રાંતિ કેળવણીની પદ્ધતિમાં એ કરવાની રહે છે કે, વાચનલેખન, સમયપત્રક, પરીક્ષા, વિષયવાર શિક્ષણ વગેરે આજનાં સાધનો દૂર કરી ઉદ્યોગકેળવણી માટે આ નીચેનાં સાધનો જ બહુ ઉપયોગી અને સરળ નીવડતાં જાય છે."

"(અ) શ્રુત શિક્ષણ: પુસ્તકો પર આધાર રાખવાને બદલે શિક્ષકજ એના વિદ્યાર્થીઓ આગળ જીવંત પુસ્તક થઈ બેસી જાય તો હાલતાં ચાલતાં વાતોમાં અને વ્યવસ્થિત રીતે વિદ્યાર્થીઓ થોડા સમયમાં એટલું બધું મેળવતા જાય છે કે, શિક્ષકની હોંશ અને વિદ્યાર્થીઓની જિજ્ઞાસાને પરિણામે એ જીવંત પુસ્તકમાં નિત્ય નવીન પ્રકરણો ઉમેરાતાં જાય છે. અને આવા શ્રુત શિક્ષણમાં પુસ્તકોના અર્થનો લગભગ છે દ જ ઊડી જાય છે."

"(આ) શિક્ષકનો સહવાસ: ઉદ્યોગકેળવણીનું આ તદ્દન અનિવાર્ય સાધન છે. શિક્ષકના અંતરમાંવિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રેમ અને ઉત્સાહ ઊભરાતાં હશે, તો આ સહવાસ બહુ જ સરળ, રસિક અને પરસ્પર વિકાસસાધક નીવડે છે. આવો શિક્ષક શિક્ષક ઉપરાંત સનાતન વિદ્યાર્થી રહે છે."

"(ઇ) રાષ્ટ્રીય અને પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં સતત સહકાર આપવાનો ક્રમ ઉદ્યોગ દ્વારા તો બાળપણથી જ પ્રજા–સમાજ અને સરકારન વિદ્યાર્થી વર્ગ મદદ કરતો થઈ જાય છે. પરંતુ આપ લખો છો એમ દારૂનિષેધ જેવી, હરિજનસેવા અને ગામસફાઈ જેવી પ્રવૃત્તિમાં સતત સહકાર આપવાનો ક્રમ પોતાની શાળામાં દાખલ કરી કુશળ અને હોંશીલો શિક્ષક જીવનની શરૂઆત્માં જ વિદ્યાર્થીઓને સેવા અને સમાજ પરિચયની ઉત્તમ પ્રકારની વ્યવહારૂ અને જીવંત કેળવણી આપી દે છે. આપણી ઉદ્યોગકેળવણીનું આ નવું સાધન આખી કેળવણીને અત્યંત વ્યવહારૂ , જેવંત

અને ફળદાયી બનાવી દે છે. આ વિશે હું વધુ ને વધુ વિચારું છું તેમ તેમ મને વધુ ને વધુ સ્પસ્ટ થતું જાય છે કે, સ્વરાજસાધના અને સ્વરાજ સંચાલનની ખાદી, ગ્રામૌદ્યોગ, દારૂનિષેધ, હરિજનસેવા અને ગ્રામસફાઈની આપણી પ્રાણદાયક પ્રવૃત્તિઓને ઉદ્યોગપ્રધાન પ્રાથમિક શાળાઓ ખૂબ જ મદદરૂપ થઈ પડવાની છે. 'વિદ્યાર્થીઓ જ પ્રજાનું સાચું ઘડતર કરી શકે છે.' એ સૂત્રનો આમાં કેટલો સુંદર પ્રયોગ થઈ રહેવાનો છે!"

"(ઈ) માબાપ – વડીલો સાથે વધુ નિકટ –વધુ જીવંત સંબંધ આપણી નવી પ્રાથમિક કેળવણીનું આ સાધન ભારે શક્તિશાળી થઈ પડવાનું છે. આજની કેળવણી તો માબાપ ને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેનું અંતર વધાર્યા કરે છે. રજિસ્ટર પર સહી કરવી અને ફી આપવી એ સિવાય માબાપોને શાળાકેળવણીમાં કશો રસ નથી હોતો. શાળામાં મળતી કેળવણી પુસ્તકિયા હોવાથી ગૃહતંત્રના વહેવારથી દૂર જ ભાગે છે – કૌટુંબિક પ્રેમ તૂટતો જાય છે. વર્ણ વ્યવસ્થામામ્ રહેલી પરંપરાગત ખેતી ઉદ્યોગની સાંકડીઓની કળીઓ પુસ્તકિયા કેળવણીમાં ખોવાઈ, અટવાઈ જવાથી શુદ્ધ વર્ણવ્યવસ્થાનો લોપ થઈ રહ્યો છે. પરિણામે દેશની ખેતી અને ગ્રામોદ્યોગો સુકાતા જાય છે. આપણી કેળવણી ઉદ્યોગમે હશે, એટલે ગામડાંના જ ઉદ્યોગો એટલે કે માબાપના ધંધાઓ સાથે એને સીધો સંબંધા હશે. એટલે માબાપોને એમાં ખૂબ રસ પડશે. એમને ખાતરી હશે કે, દીકરો દીકરી ભણીને ઉદ્યોગ વિહોણાં ન થતાં ઘરકામમાં મદદરૂપ થશે. આમ પ્રાથમિક કેળવણીને ફરજિયાત બનાવવાનો કોયડો વધુ સરળ થશે. ફરજિયાત શિક્ષણ પાછળનું બાળ દંડ નહીં રહે. માબાપનો ઉત્સાહભર્યો સહકાર જ સાચે સાચું બળ થશે.

"(ઉ) પ્રાથમિક શિક્ષણના ખ્યાલને આપ વ્યાપક કરવા ઇચ્છો છો એ બહુ જ યોગ્ય છે. ગુજરાટી ચાર ધોરણ પછીના વિદ્યાર્થીઓ મારી પાસે આવ્યા છે. એમના અનુભવો એવા મળી રહ્યાં છે કે, ચાર ધોરણ પછીના ગામડાંના વિદ્યાર્થીઓનો આખોયા પ્રશ્ન નવીન અને ક્રાંતિકારી વિચારણા માંગી લે છે. અનુભવ તો એ થાય છે કે, ચાર ધોરણ પછી અંગ્રેજીના મોહેશહેરની શાળાઓ તરફ જ ગામડાંના વિદ્યાર્થીઓ આકર્ષાય છે. તે કેળવણી ખર્ચાળ હોવાથી ઘણાં માટે તેના દરવાજા બંધ રહે છે. તેમની કેળવણી અધવચમાં રાખડી પડે છે. જેઓ મહામહેનતે જાય છે તે વિલાસી, પરોપજીવી કેળવણી લઈ પોતાને, માબાપને તેમજ ગામનાં હિતને દગો જ દે છે. આ વર્ગને જો ગામડામાં ઉદ્યોગશાળા રાખી ભણાવી તો એમાં માબાપનું, વિદ્યાર્થીનું અને ગામનું પાર વિનાનું હિત થાય છે. વિદ્યાર્થીઓને વિનીત (મેટ્રિક)

સુધીનું જ્ઞાન બહુ જ થોડા વખતમાં ચાર કલાક ઉદ્યોગ અને બે કલાક અભ્યાસની શાળામાં બહુ ખુશીથી આપી શકાય, એવો મારો અનુભવ દ્રઢ થતો જ જાય છે."

હ. બં., ૧૭–૧૦–'૩૭

૧૧. રાષ્ટ્રીય કેળવણીકારોને

['આગામી શિક્ષણ પરિષદ' એ લેખ]

વર્ધાના મારવાડી વિદ્યાલયે થોડા વખત પર નવભારત વિદ્યાલય એ નવું નામ ધારણ કર્યું છે. એ વિદ્યાલય એનો રજતઉત્સવ ઉજવે છે. વિદ્યાલયના સંચાલકોને વિચાર આવ્યો કે, એ પ્રસંગે રાષ્ટ્રીય વિચારવાળા કેળવણીકારોની એક નાની પરિષદ બોલાવવી, અને કેળવણીની જે યોજના હું આ પત્રમાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું તેની ચર્ચા કરાવવી. વિદ્યાલયના મંત્રી શ્રી શ્રીમન્નારાયણ અગરવાલે આવી પરિષદ ભરવાની યોગ્યતા વિશે મારી સલાહ પૂછી, અને હું એ વિચાર પસંદ કરું તો મારે પ્રમુખ થવું એવી માગણી કરી. મને બંને સૂચનાઓ ગમી. એટલે આ પરિષદ વર્ધામાં ઑક્ટોબરની ૨૨મી અને ૨૩મીએ ભરાશે.જેમને પરિષદમાં આવવાની ઇચ્છા હોય, છતાં નિમંત્રણ ન મળ્યાં હોય, તેઓ મંત્રીને વિનંતી કરે, તેની સાથે પોતાનાં નામઠામ અને એવી બીજી વિગતો આપે, જેથી એમને નિમંત્રણ , મોકલી શકાય એમ છે કે કેમ તે મંત્રી નક્કી કરી શકે. જેઓ આ પ્રશ્નમાં ઊંડો રસ લેતા હોય ને ચર્ચામાં ઉપયોગી ફાળો આપી શકે એમ હોય, તેવાઓની બહુ નાની સંખ્યાને માટે જ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે.

પરિષદને અંગે કશો ઠાઠ કે મોટા દેખાવો જરાયે થવા દેવાનો ઇરાદો નથી. કોઈને પ્રેક્ષક તરીકે આવવા દેવામાં નહીં આવે. પરિષદ કેવળ કામકાજને સારુ જ ભરાવાની છે. છાપાંના પ્રતિનિધિઓને સારુ ગણીગાંઠી ટિકિટો જ કાઢવામાં આવશે. છાપાંવાળાઓને મરી સલાહ છે કે, તેઓ એકબે પ્રતિનિધિ ચૂંટી કાઢે ને તેમણે મેળવેલા હેવાલોમાં ભાગ પડાવે.

આ કામમાં મેં શ્રધ્ધાપૂર્વક છતાં અતિ નમ્રતાપૂર્વક માથે લીધું છે. મારા જ વિચારો સાચા છે ને બીજાના ખોટા છે એવો આગ્રહ મારા મનમાં નથી. જે કંઈ નવું શીખવા મળે તે શીખવાની, અને જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં મારા વિચારો ફેરવવાની ને સુધારવાની મારી ઇચ્છા છે.

પરિષદ આગળ જે સૂચનાઓ હું ચર્ચા માટે રજૂ કરવાનો છું, ને મને અત્યારે સૂઝે છે તે પ્રમાણે, આ છેઃ

૧. અત્યારની શિક્ષણપદ્ધતિથી દેશની જરૂરિયાત કોઈ પણ રીતે સંતોષાતી નથી. શિક્ષણની ઉપલી સર્વ શાખાઓમાં અંગ્રેજી દ્વારા શિક્ષણ અપાતું હોવાને લીધે ઊંચું શિક્ષણ પામેલા થોડા લોકો અને નિરક્ષર બહુજનસમાજ એ બેની વચ્ચે કાયમનું અંતર પડી ગયેલું છે, એને લીધે જ્ઞાન જનસમૂહમાં વ્યાપતુ અટક્યું છે. અંગ્રેજીને અપાયેલા વધારે પડતા મહત્વને લીધે શિક્ષિત વર્ગ ઉપર જે બોજો પડ્યો છે,તેને લીધે તેઓમાં જીવનભરનું માનસિક અપંગપણું આવી ગયું છે, અને તેઓ સ્વદેશમાંજ પરદેશ જેવા બની ગયા છે. ઉદ્યોગશિક્ષણના અભાવે શિક્ષિત વર્ગને કંઈ પણ ઉત્પાદક કામ માટે લગભગ નાલાયક બનાવી મૂક્યો છે ને તેમનાં શરીરને ભારે હાનિ કરી છે. પ્રાથમિક કેળવણી પર ખરચાયેલા પૈસા એળે જાય છે, કેમ કે બાળકોને જે કંઈક થોડું શીખવવામાં આવે છે, તે તો થોડાજ વખતમાં ભૂલી જાય છે; અને એ ભણતર ગામડાં કે શહેર એકેને માટે કંઈ જ ઉપયોગનું

નીવડતું નથી. શિક્ષણની ચાલુ પદ્ધતિ જે લાભ મળે છે તે પણ કર ભરનાર મુખ્ય વર્ગને મળતો નથી,કેમ કે એમનાં બાળકોને તો સૌથી ઓછું શિક્ષણ મળે છે.

૨. પ્રાથમિક શિક્ષણનો ક્રમ વધારીને ઓછામાં ઓછા સાત વરસનો કરવો જોઈએ; મેટ્રિકમાંથી અંગ્રેજી બાદ કરીએ અને ઠીક ઠીક ઉદ્યોગશિક્ષણ ઉમેરીએ એટલું સામાન્મામાન્યજ્ઞાન એટલા વખતમાં અપાવું જોઈએ.

૩. બાળકો અને બાળાઓના સર્વાંગી વિકાસને સારુ સર્વ શિક્ષણ, બની શકે ત્યાં લગી, કંઈક લાભદાયક ઉદ્યોગો દ્વારા અપાવું જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ઉદ્યોગો બેવડી ગરજ સારે – એક તો વિદ્યાર્થી પોતાના પરિશમના ફળ દ્વારા પોતાના શિક્ષણનું ખરચ આપી શકે; અને બીજું સાથે સાથે નિશાળમાં શીખેલા ઉદ્યોગથી તેનામાં રહેલ પુરુષત્વ કે સ્ત્રીત્વનો સર્વાંગી વિકાસ થાય.

જમીન, મકાનો અને સાધનસામગ્રીની કિંમત વિદ્યાર્થીની મહેનતની કમાણીમાંથી નીકળે એવો ઇરાદો રાખેલો નથી.

રૂ, ઊન અને રેશમની બધી ક્રિયાઓ – વીણવું, સાફ કરવું,(કપાસને લોઢવો), પીંજવું, કાંતવું, રંગવું, કાંજી પાવી, તાણી કરવી; ભરત સીવણ, કાગળની બનાવટ, ચોપડીઓ બાંધવી, સુતારી, રમકડાંની બનાવટ, ગોળની બનાવટ વગેરે અવશ્ય એવા ઉદ્યોગ છે જે ઝાઝી મૂડીના રોકાણ વિના સહેલાઈથી શીખી ને ચલાવી શકાય. છોકરાછોકરીઓ જે ઉદ્યોગો શીખે તેમાં તેમને કામ આપવાની બાંહેધરી રાજ્ય આપે, કે રાજ્યે ઠરાવેલી કિંમતે એમણે બનાવેલો માલ ખરીદી લે, તો આ પ્રાથમિક કેળવણી એ છોકરા છોકરીઓને આજીવિકા કમાઈ લેવા જેટલું શિક્ષણ જરૂર આપે.

૪. ઉચ્ચ શિક્ષણ ખાનગી સાહસ પર છોડી દેવું જોઈએ; એ શિક્ષણમાં અનેક ઉદ્યોગ, કારીગરીની કળાઓ, સાહિત્ય અથવા લલિતકળા વગેરેમાં રાષ્ટ્રને આવશ્યક એવું શિક્ષણ આપવાની ગોઠવણ કરી શકાય.

સરકારી વિદ્યાપીઠો કેળવણીના આખા ક્ષેત્રની સંભાળ રાખશે, અને કેળવણીનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં અભ્યાસક્રમો તૈયાર કરશે અને મંજૂર કરશે. કોઈ પણ ખાનગી નિશાળ તે પ્રાંતની વિદ્યાપીઠની અગાઉથી મજૂરી લીધા વિના ચાલવી ન જોઈએ. વિદ્યાપીઠ (યુનિવર્સિટી)ના 'ચાર્ટર' સુપાત્ર અને પ્રામાણિક માણસોના કોઈ પણ મંડળને છૂટે હાથે આપવા જોઈએ; માત્ર એટલી ચોખવટ હંમેશાં રાખવી જોઈએ કે, એ વિદ્યાપીઠો પાછળ સરકારને કંઈ જ ખર્ચ નહીં કરવું પડે. સરકાર માત્ર એક મધ્યવર્તી કેળવણી ખાતું જ ચલાવશે.

રાજ્યની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે જે કંઈ શાળાઓની જરૂર પડે, તે ચલાવવાની જવાબદારી રાજ્યને માથેથી, આ યોજના પ્રમાણે, ઊતરી જતી નથી.

મારો દાવો એવો છે કે, જો આ આખી યોજના સ્વીકારવામાં આવે તો રાજ્યને તેના ભાવિ સર્જકો, યુવાનોના શિક્ષણનો જે સૌથી મોટો ચિંતાનો પ્રશ્ન છે તે ઉકલી જશે.

હ. બં., ૩–૧૦–'૩૭

૧૨. ચાલુ શિક્ષણપ્રથાવાળાઓને

['હવાઈ તરંગો નહીં પણ ક્રિયા' એ લેખ]

ડૉ.એરંડેલે એમનો એક લેખ *ઓરીએન્ટ ઈલસ્ટ્રેટેડ વીકલી*માં પ્રસિધ્ધ થવાનો છે, તેની નકલ મને અગાઉથી મોકલી છે, ને તેની સાથે નીચેનો કાગળ લખ્યો છેઃ

"આપે એવી ઈચ્છા પ્રગટ કરી છે કે, હવે આ દેશમાં કેળવણી સ્વાવલંબી થવા માંડવી જોઈએ, ને આટલાં વરસ જેવી કૃત્રિમ રહી છે તેવી ન રહેવી જોઈએ. મેં હિંદુસ્તાનમાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ત્રીસથી વધારે વર્ષ કામ કર્યું છે. મારો એક લેખ *ઓરીએન્ટ ઈલસ્ટ્રેટેડ વીકલી*માં પર્સિધ્ધ થવાનો છે, તે આપને મોકલું છું. કદાચ એમાં કંઈક અંશે આપના વિચારોને મળતા વિચારો હશે. મને એમ અવશ્ય લાગે છે કે, કેળવણીની એક રાષ્ટ્રીય યોજના હોવી જોઈએ ને તેને પોતાના પ્રાંતમાં અમલમાં ઉતારવાનો દરેક રાષ્ટ્રીય પ્રધાને બનતો પૂરો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ પ્રશ્નને સહેજસાજ પહોંચી વળવાના છૂટા છવાયા પ્રયાસો તો ઘણા થયા છે. મને લાગે છે કે શિક્ષણના મહાસિધ્ધાંતોની ઘોષણા તત્કાળ કરવાની ઘણી જરૂર છે જેથી બધા પ્રાંતોની વચ્ચે એક સર્વસામાન્ય પ્રયત્ન રહે, જેમાં પ્રજા અને સરકાર બંને જોડાય."

પ્રસ્તુત લેખમાંથી સૌથી વધારે અગત્યના અને ઉપયોગી ઉતારા હું નીચે આપું છું. કેવી રીતે કામનો આરંભ કરવો એની ચર્ચા કર્યા પછી લેખક કહે છેઃ

"રાષ્ટ્રીય કેળવણીના મૂલ્યમાં કેવા સિધ્ધાંતો હોવા જોઈએ એ કહેવા જેટલી જગા હઈ મારી પાસે નથી. પણ હું એટલી આશા તો રાખું છું કે, છોકરા તેમ જ છોકરીઓ બંનેના શિક્ષણમાં આપણે 'શાળા' અને 'કૉલેજ' એવો હાસ્યાસ્પદ ભેદ ધીમે ધીમે કાઢી નાખીશું. કંઈક કરવું એ આખા શિક્ષણનો પ્રધાન સૂર હોવો જોઈએ.

"વિચાર ગમે તેટલો જાગ્રત થાય તો પણ જ્યાં સુધી તેનું ક્રિયારૂપે ફળ ન આપે, ત્યાં સુધી તેની કશી કિંમત ન ગણાય. એ જ વસ્તુ ભાવનાઓના અને લાગણીઓના શિક્ષણ વિશે પણ કહી શકાય. આધુનિક શિક્ષણપ્રથાઓમાં એના વિશે બહુ દુર્લક્ષ કરવામાં આવેલું છે. હિંદુસ્તાનમાં જુવાનો કામ કરનારા થાય, અને કેળવણી દ્વારા એમનું ચારિત્ર એવું ઘડાય કે તેમાંથી કંઈક કર્મ, કંઈક વ્યવહારુ કાર્ય કરવાની શક્તિ, કંઈક સેવા કરવાની શક્તિ નીપજે. હિંદુસ્તાનને એવા જુવાન નાગરિકોની જરૂર છે કે જેઓ સંજોગો કે વારસાએ કરીને જે કંઈ ક્ષેત્રમાં પડ્યા હોય ત્યાં કંઈક સારું કરી બતાવે. અભ્યાસના દરેક વિષયનું ધ્યેય સદાચાર હોય. આપણા શિક્ષકોએ બધી હકીકતોનું શિક્ષણ એવીજ રીતે આપવું જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીના ચારિત્રનો વિકાસ થાય. ચારિત્ર એ જ વ્યક્તિ તેમ જ રાષ્ટ્ર બંને માટે જીવનનો એક માત્ર સુરક્ષિત પાયો છે.

"અને એક વાર ચારિત્ર જાગ્રત થશે એટલે કંઈક કરવાની સંકલ્પશક્તિ બળવાન બનશે, અને સ્વાવલંબન અને સમર્પણ બંને દિશામાં એ વેગથી કામ કરવા લાગશે. ધરતીમાતાની જેટલે નજીક આવી શકાય તેટલે આવવાની, ખેતી વાટે એની પૂજા કરવાની, અને સાદાઈ તથા શુધ્ધ આચરણ દ્વારા તેના પર જેટલા ઓછા બોજારૂપ થવાય એટલા થવાની ઇચ્છા પેદા થશે. હું તો ચોક્કસ માનું છું કે ધરતી માતાનું કોઈ પણ બાળક તેની પાસેથી સીધી રીતે કંઈક પણ પોષણ મેળવવામાં અસમર્થ ન હોવું જોઈએ; અને હું તો કેળવણીમાં ધરતી સાથેનો સીધો સંબંધ – શહેરોની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં પણ – કંઈક અંશે જરૂર દાખલ કરાવું.

"શિક્ષણની જે રૂઢિઓને લીધે આજે શિક્ષણ મોટે ભાગે નકામું થઈ પડ્યું છે તેને આપણે ફગાવી જ દેવી જોઈએ. અત્યારે રાષ્ટ્રીય પ્રધાનમંડળો છે એવે શુભ અવસરે આપણે સાચી કેળવણીની પદ્ધતિનું મગળાચરણ કરવું જોઈએ. એ કેળવણી એટલે કંઈ ભણતર નથી. આપણે જૂના જમાનાની કેળવણીની ઘરેડોમાં જકડઈ ગયા છીએ, અને ગાંધીજીએ સ્વાવલંબી કેળવણીની જે યોજના કાઢી છે તેને હું હૃદયપૂર્વક ટેકો અપું છું. તેઓ સૂચવે છે એટલે સુધી આપણે જઈ શકીશું એવી મારી ખાતરી નથી. છોકરાને સાત વરસની કેળવણી પછી 'કમાણી કરી શકે એવો બનાવી કાઢવો જોઈએ' એ વાતમાં મારી પૂરેપૂરી સંમતિ છે. મને પોતાને લાગે છે કે, દરેક જણને, અંશતઃ કેળવણી દ્વારા, પોતાની સર્જનશક્તિનું ભાન થવું જોઈએ, કેમ કે દરેક જણ એ વિકાસ પામતો ઈશ્વરી અંશ છે જે ઈશ્વરની પરમ શક્તિ –સર્જન કરવાની – છે તે એનામાં પણ એ શક્તિ જાગ્રત ન થાય તો કેળવણી શા કામની? તો એ ભણતર હોય, પણ કેળવણી તો નહીં જ.

"મગજ જેટલું માથામાં છે તેટલું જ હાથમાં પણ છે. દીર્ઘ કાળ સુધી આપણે માથામાંની બુદ્ધિને ઈશ્વર રૂપે માની છે. બુદ્ધિએ આપણા પર જાલિમપણું કર્યું છે, એના હાંક્યા આપણે હંકાઈએ છીએ. અત્યારે ઉપસ્થિત થયેલી નવી સ્થિતિમાં તે આપણા અને સેવકોમાંની એક બનવી જોઈએ; અને આપણે સાદાઈને, કુદરતને, સાદી સુંદરતાને, હાથની કારીગરીને – કલાકાર, કારીગર, ખેડૂત, સૌના હાથપગના પરિશ્રમને –ઉચ્ચ ઉન્નત માનતાં શીખવું જોઈએ.

"હુ જાણું છું કે, મને આવી જાતની કેળવણી મળી હોત તો મારું જીવન વધારે સુખી ને વધારે સમર્થ બન્યું હોત."

હું જે વ્યવહારુ માણસ તરીકે, વ્યવહારુ વાચકને માટે કહેતો આવ્યો છું તે ડૉ. એરંડલે કેળવણીકાર તરીકે, કેળવણીકારને તથા જેમના હાથમાં દેશના જુવાનોનું ઘડતર છે તેમને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે. સ્વાવલંબી કેળવણીના વિચાર વિશે તેઓ જે સાવચેતી રાખે છે તેનું મને આશ્ચર્ય નથી થતું. મારે મન તો એ જ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. મને દુઃખ માત્ર એક જ વાતનું છે કે, જે વસ્તુ મને ગયા ચાળીસ વરસથી ઝાંખી ઝાંખી દેખાતી હતી, તે હવે સંજોગોને બળે દીવા જેવી દેખાવા લાગી છે.

૧૯૨૦માં મેં ચાલુ શિક્ષણપ્રથાની સામે સખત વચનો કાઢેલાં. હવે મને સાત પ્રાંતોના પ્રધાનો પર થોડી તોપણ કંઈક અસર પાડવાની તક મળી છે. એ પ્રધાનોએ દેશની આઝાદીની લડતમાં મારી સાથે કામ કર્યું છે ને મારી પેઠે જ કષ્ટો સહન કર્યાં છે. એટલે અત્યારની શિક્ષણપદ્ધતિ તળિયાથી મથાળા સુધી અતિશય દુષિત છે એ આક્ષેપ સિધ્ધ કરી બતાવવાની તક સાધવાનું મને મન થઈ આવે છે. તેને હું રોકી શકતો નથી. અને જે વસ્તુ હું આ પત્રમાં બહુ અધૂરી ભાષામાં વ્યક્ત કરવા મથી રહ્યો છું, તેનું દર્શન મને એકાએક ઝબકારાની પેઠે થયું છે, અને એ સત્યની પ્રતીતિ મને દરરોજ વધારે ને વધારે થતી જાય છે. એટલે દેશના જે કેળવણીકારોને કશો સ્વાર્થ સાધવાનો નથી ને જેમનાં મન નવો વિચાર ઝીલવાને તૈયાર છે, તેમને હું કહેવાની હિંમત કરું છું કે, તેઓ મારી બંને સૂચનાઓ પર વિચાર કરે, અને અત્યારની શિક્ષણપ્રથા વિશેના તેમના લાંબા વખતથી જામી ગયેલા વિચારોને તેમની બુદ્ધિના સ્વતંત્ર પ્રવાહની આડે ન આવવા દે. હું કેળવણીના શાસ્ત્રીય અને રૂઢિમાન્ય રૂપથી છેક જ અજ્ઞાન છું એટલા માટે હું જે કહું છું ને લખું છું તેની સામે તેઓ વહેમાઈ જાય નહીં ને તેને પૂરો વિચાર કર્યા વિના ફેંકી ન દે. કહેવત છે કે, જ્ઞાન ઘણી વાર બાળકના મોઢામાંથી પણ પ્રગટ થાય છે. **बालादपि सुभाषितम्** એ કદાચ કવિની અતિશોયક્તિ હોય, પણ જ્ઞાન બાળકોનાં મુખમાંથી પ્રગટ થાય છે એ વિશે કશી શંકા નથી. નિષ્ણાત વિદ્વાનોને એને ઢોળ ચડાવે છે, અને તેને શાસ્ત્રશુધ્ધ રૂપ આપે છે. તેથી મારી વિનંતિ છે કે, મારી સૂચનાનો તેઓ કેવળ ગુણદોષની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરે. એ સૂચનાઓ અહીં ફરી આપી જાઉં.પહેલાં આ છાપામાં જે રૂપમાં આપી છે તે રૂપમાં નથી આપતો, પણ આ લીટીઓ લખાવતાં અને જે ભાષા સૂઝે છે તે ભાષમાંલખાવું છું:

૧. આજે પ્રાથમિક, મિડલ અને હાઈસ્કૂલની કેળવણીને નામે જે ચાલે છે, તેની જગા સાત કે વધારે વરસ પહોંચે એવી પ્રાથમિક કેળવણીએ લેવી જોઈએ. એ કેળવણીમાં અંગ્રેજીને બાદ કરતાં મૅટ્રિક લગીના સર્વ વિષયો, અને તે ઉપરાંત એકાદ ઉદ્યોગ, એટલાનું જ્ઞાન અપાય. ઉદ્યોગ એ જ્ઞાનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં છોકરા છોકરીઓનાં મનનો વિકાસ સાધવાના સાધનરૂપ હોય.

૨. એવી કેળવણી, એકંદરે જોતાં, સ્વાવલંબી હોઈ શકે, હોવી જોઈએ જ; વસ્તુતઃ સ્વાવલંબન એ તેની યથાર્થતાની કસોટી છે.

હ. બં., ૩–૧૦–'૩૭

૧૩. ઉદ્યોગ વાટે કેળવણી

[ગાંધીજીએ તેમનાં અનેક સંભાષણોમાં, એમના મનમાંનવી કેળવણીની યોજના કેવી રીતે ઉદ્ભવી, અને ઉદ્યોગ અને શિક્ષણનો સંયોગ કેવી રીતે કરવાનો વિચાર તેમનાં મનમાં છે, તે વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. તે એમના જ શબ્દોમાં અહીં આપું છું.

– મહાદેવ દેસાઈ]

કેળવણીમાં નવો ચીલો પાડવાની જરૂર મને ઘણો વખત થયા સમજાઈ હતી, કેમ કે હું દક્ષિણા આફ્રિકાથી પાછો ફર્યો ત્યારે મને જે અનેક વિદ્યાર્થીઓ મળવા આવતા, તેમની મારફતે હું જાણી શક્યો હતો કે, આધુનિક કેળવણી છેક જ નિષ્ફળ નીવડી છે. એટલે મેં આશ્રમ શાળામાં હાથઉદ્યોગનું શિક્ષણ દાખલ કર્યું. હકીકતમાં ત્યાં ઉદ્યોગશક્તિ પર વધારે ભાર દેવામાં આવેલો; એનું પરિણામ એ આવ્યું કે, બાળકો ઉદ્યોગશિક્ષણથી થોડા વખતમાં કંટાળી ગયાં અને એમને થયું કે ωcઅક્ષરજ્ઞાન કંઈ જ આપવામાં આવતું નથી. એ એમની માન્યતા ખોટી હતી, કેમ કે એમને જે થોડુંક અક્ષરજ્ઞાન અપાતું હતું તે પણ બીજી ઢબની નિશાળોમાં બાળકોને સામાન્યપણે મળે છે તેના કરતાં વધારે હતું. પણ એ વસ્તુએ મને વિચાર કરતો કરી મૂક્યો, અને હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો કે, ઉદ્યોગની *સાથે* અક્ષરજ્ઞાન નહીં પણ ઉદ્યોગ *વાટે* આપવું એ જ ખરો રસ્તો છે. તો ઉદ્યોગશિક્ષા વૈતરું લાગતું મટી જશે, અને અક્ષરજ્ઞાન સંગીન અને નવી જ રીતે ઉપયોગી બનશે. મહાસભાએ હોદ્દા સ્વીકાર્યા એટલે મને મારો વિચાર તેમના આગળ મૂકવાનું સૂઝ્યું, અને એનો ઘણી જગ્યાએ સત્કાર થયો એ જોઈને મને આનંદ થાય છે.

અંગ્રેજીને અભ્યાસક્રમમાંથી કાઢી નાખવાનો નિશ્ચય અમે એટલા માટે કર્યો છે કે, બાળકોનો ઘણોખરો વખત અંગ્રેજી શબ્દોના પ્રયોગો ગોખવામાં ચાલ્યો જાય છે; અને તે છતાં તેઓ જે શીખ્યા હોય છે તે પોતાની ભાષામાં મૂકી શકતાં નથી, તેમ જ શિક્ષક જે શીખવે તે બરાબર સમજી શકતાં નથી. ઊલટું તેઓ પોતાની ભાષા કેવળ ઉપેક્ષાને લીધે જ ભૂલી જાય છે. આ બંને અનિષ્ટો ટાળવાનો એક જ રસ્તો તે ઉદ્યોગશિક્ષણ વાટે કેળવણી આપવાનો છે એમ મને દેખાયું.

હું પહેલે દિવસે શરૂઆત કરું એમાં એ જાણી લઉં કે, વિદ્યાર્થીઓની માનસિક સ્થિતિ કેવી છે – એમને લખતાં વાંચતાં આવડે છે કે નહીં, ભૂગોળ આવડે છે કે નહીં; અને પછી તકલી દાખલ કરીને એમની એ આવડતમાં વધારો કરવાના પ્રયત્નથી શરૂઆત કરું.

હવે તમે મને પૂછી શકો છો કે, બીજા ઘણા હાથઉદ્યોગો છે તેમાંથી મેં તકલી જ શા માટે પસંદ કરી? કેમ કે તકલી પર કાંતવું એ આપણે માણસોએ શોધી કાઢેલા હાથઉદ્યોગમાંનો એક પ્રથમ ઉદ્યોગ છે ને તે યુગો થયાં ટકી રહેલો છે. છેક પ્રાચીન યુગમાં આપણું બધું કાપડ તકલી પર કાંતેલાં સૂતરમાંથી બનતું. રેંટિયો તે પછી આવ્યો; અને ઝીણામાં ઝીણા આંકનું સૂતર રેંટિયા પર કાંતી શકાતું નહીં, એને માટે તો તકલી જ લેવી પડતી. તકલીની ખોળ કરવામાં માણસની શોધકબુદ્ધિ પહેલાં કદી પહોંચી નહોતી એટલી

ઊંચાઈએ પહોંચી. આંગળીઓની કુશળતાનો સારામાં સારો ઉપયોગ એ કામમાં કરવામાં આવ્યો. પણ તકલી કેવળ અશિક્ષિત કારીગરોના હાથમાં રહી, એટલે એનો વાપર બંધ થઈ ગયો. આજે જો આપણે એની કીર્તિ સજીવન કરવી હોય, ગ્રામજીવનને સજીવન ને પગભર કરવું હોય, તો આપણે બાળકોની કેળવણીનો આરંભ તકલીથી કરવો જોઈએ.

એટલે બીજા પાઠમાં હું છોકરાઓને શીખવું કે, તકલીનું આપણા નિત્યના જીવનમાં કેવું સ્થાન હતું. તે પછી તેમને થોડોક ઈતિહાસ શીખવું ને તકલીનો અસ્ત કેવી રીતે થયો તેની વાત કહું. તે પછી હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસનો થોડોક ક્રમ આવે – તેમાં ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીથી કે તેથી પણ અગાઉના મુસલમાન સમયથી શરૂઆત થાય; અને ઇસ્ટ ઇંડિયા કપનીએ આપણા દેશનું શોષણ કેવી રીતે કર્યું, આપણા મુખ્ય હાથઉદ્યોગને ઇરાદાપૂર્વક કેવી રીતે ગૂંગળાવી નાખવામાં ને છેવટે મારી નાખવામાં આવ્યો એનું વિગતવાર વર્ણન આવે. તે પછી યંત્ર શાસ્ત્રની – તકલીની રચનાની થોડીક સમજ અપાય. તકલી એ શરૂઆતમાં તો માટીનો કે ભીંજવેલા લોટનો નાનો ગોળો ને તેની વચ્ચે કાણું પાડીને ઘાલેલી વાંસની સળી એટલું જ હશે. બિહાર અને બંગાળના કેટલાક ભાગમાં આવી તકલી હજુ ચાલે છે. પછી માટીના ગોળાની જગ્યા ઇંટના ચકતાએ લીધી હશે; અને હવે આપણા યુગમાં ઇંટના ચકતાની જગા લોખંડ કે પોલાદ કે પીતળના ચકતાએ અને વંસળીની જગા લોખંડના તારે લીધી છે. આમાં પણ, ચકતું ને તાર અમુક કદનાં જ શા માટે છે, વધારે ઓછા કદનાં કેમ નથી, એ બધું સમજાવવાથી બાળકને ઘણું જ્ઞાન આપી શકાય. તે પછી રૂ વિશે – તે ક્યાં ઊગે છે, તેની કઇ કઇ જાતો છે, તે અત્યારે દુનિયાના કયા કયા દેશોમાં ને હિંદુસ્તાનના કયા કયા પ્રાંતોમાં ઊગે છે, વગેરે વિશે – થોડાંક વ્યાખ્યાનો અપાય. વળી એની ખેતીને વિશે, એને માટે કેવી જમીન સારામાં સારી ગણાય, વગેરે પણ સમજાવવામાં આવે. એને અંગે થોડુંક ખેતીનું જ્ઞાન પણ આપવું પડે.

તમે જોશો કે, આ જ્ઞાન શિક્ષક એના વિદ્યાર્થીઓને આપી શકે તે પહેલાં પોતે તે પચાવેલું હોવું જોઈએ. કાંતેલા તાર ગણવા, સૂતરનો આંક કાઢવો, આંટી બનાવવી, સૂતરને વણકરને ત્યાં મોકલવા તૈયાર કરવું, અમુક વીશીના કાપડમાં આડા ઊભા તાર કેટલા જોઈએ વગેરે શીખવતાં આખું પ્રાથમિક ગણિત શીખવી શકાય. કપાસ ઉગાડવાથી માંડીને કાપડ તૈયાર થતાં સુધીની દરેક ક્રિયા – કપાસ વીણવો, લોઢવો, રૂ પીંજવું,કાંતવું, પવાયત કરવી, વણવું – બધામાં રહેલાં યંત્રશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વો, અને એ વિષયને અંગેનાં ઇતિહાસ અને ગણિત, એ બધું શીખવી શકાય,

આમાં મુખ્ય વિચાર એ રહેલો છે કે, બાળકને જે હાથઉદ્યોગ શીખવાય તે મારફતે તેન શરીર, મન અને આત્માની બધી કેળવણી આપી દેવી. હાથઉદ્યોગની બધી ક્રિયાઓ શીખવતાં શીખવતાં બાળકના અંદર જે હીર રહેલું હોય તે બહાર ખેંચી આણવાનું છે; અને ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત વગેરેના પાઠ એ ઉદ્યોગના અનુસંધાનમાં શીખવવાના છે. આવી કેળવણી અપાય તો તેનું સીધું પરિણામ એ આવે કે, તે સ્વાવલંબી બને. પણ એની સફળતાની કસોટી એ નથી કે તે સ્વાવલંબી બને.પણ શાસ્ત્રીય રીતે હાથ ઉદ્યોગનું શિક્ષણ આપતાં આપતાં બાળકની અંદર રહેલો સર્વાંગી મનુષ્ય બહાર આણેલો હોય, એ એની સફળતાની

કસોટી છે. વસ્તુતઃ, જે શિક્ષક એને ગમે તેમ કરીને સ્વાવલંબી બનાવવાનું વચન આપે, તેને તો હું રાખું જ નહીં. શિક્ષણ સ્વાવલંબી નીવડે એ તો વિદ્યાર્થી પોતાની દરેક શક્તિનો ઉપયોગ કરતાં શીખ્યો હોય તેમાંથી ગૌણ રીતે ફલિત થાય. જે છોકરો રોજના ત્રણ કલાક હાથઉદ્યોગનું કામ કરે, તે જો પોતાની આજીવિકા જેટલું કમાઈ શકે, તો જે છોકરો કામની સાથે સાથે મન અને આત્માનો વિકાસ પણ સાધે, તે તો કેટલું વધારે મેળવે.

હ. બં., ૧૨–૬–'૩૮

૧૪. કેટલાક કીમતી અભિપ્રાય

['ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણને બે ટેકા' એ લેખ]

૧

જો કે વિનોબા અને હું માત્ર પાંચ માઈલના જ આંતરે પડ્યા છીએ, છતાં બમ્ને કામમાં ગૂંથાયેલા હોવાથી ને બંનેની તબિયત જરા લથડેલી હોવાથી એકબીજાને ભાગ્યે જ મળીએ છીએ. તેથી કેટલુંક કામ પત્ર દ્વારા આટોપી લઈએ છીએ.

> "આપના શિક્ષણ વિશેના છેલ્લા વિચારો મને બહુ જ ગમી ગયા છે. મારા વિચારો એ જ દિશામાં વહે છે 'ઉદ્યોગ+શિક્ષણ'એ દ્વૈતી ભાષા મને ગમતી જ અન્થી. હું તો 'ઉદ્યોગ=શિક્ષણ' એવું અદ્વૈતી સમીકરણ માનું છું. શિક્ષણ સ્વાવલંબી થઈ શકે છે એ વિશે મને મુદ્દલ શંકા નથી. જેમાં સ્વાવલંબન નથી તેને ગામડાંની દૃષ્ટિએ 'શિક્ષણ' સંજ્ઞા જ ન આપી શકાય, એમ મને તો લાગે છે. આપના વિચારોની સાથે આ બાબતમાં હું સંપૂર્ણ સંમત હોવાથી તે વિશે ખાસ લખવાની ઈચ્છા નથી થઈ. તેનો પ્રયોગ કરવાની ઈચ્છા થઈ છે. થોડોક કર્યો પણ છે. અને ઈશ્વરની ઈચ્છા હશે તો આ વિષયનો નિર્ણય લાવવાની ઉમેદ રાખીશ."

મજકૂર વિચાર એવા એક કાગળમાંથી મેં ઉતાર્યો છે. એ વિચારને હું બહુ મહત્ત્વ આપું છું, કેમ કે એ દિશામાં કેટલાક પ્રયોગો વિનોબાએ કર્યા છે તેટલા મેં કે મારા બીજા સાથીઓમાંથી કોઈએ કર્યાનું મારી જાણમાં નથી. તકલીની ગતિમાં જે ક્રાંતિકારી વધારો થયો છે, તેના મૂળમાં પણ વિનોબાની પ્રેરણાઅને એમનો અથાગ શ્રમ છે. મોટી સંસ્થા ચલાવતાં છતાં એમણે આઠ આઠ ને દસ દસ કલાક રેંટિયો ને તકલી ચલાવ્યાં છે. અને શિક્ષણમાં આ ઉદ્યોગને પ્રથમથી જ એમણે મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું છે. એટાલે જેને હું મારી મૌલિક શોધ ગણું છું, એટલે કે ઉદ્યોગદ્વારા સ્વાવલંબી શિક્ષણ, એની સાથે વિનોબા સહેજે સમ્પૂર્ણ પણે સંમત છે એ મારે સારુ તો બહુ ઉત્તેજક વાત છે જ. અને જેઓ વિનોબાને ઓળખે છે તેઓ પણ તેથી પોતાની શ્રદ્ધા દૃઢ કરશે અથવા તો નહીં હોય તો શ્રદ્ધા લાવશે, એવી આશાએ એમનો મત મેં અહીં ઉતાર્યો છે.

૨

શ્રી વિનોબાનો ટેકો એ મારે સારુ નવાઈને વાત નથી, અને *હરિજનબંધુ* માંથી વાંચનારને પણ નવાઈ નહીં લાગે. પણ જો તેમને ટેકો ન મળે તો મારે વિમાસણમાં પડવું જોઈએ. મારા જૂનામાં જૂના સાથીઓને જે વાત હું ન સમજાવી શકું એપ્રજાને સમજાવવાની હામ ભીડું તે મૂર્ખાઈ અથવા ધૃષ્ટતા તો ગણાય જ. પણ નીચેનો શ્રી મનુ સૂબેદારનો કાગળમળ્યો તેથી મને અવશ્ય સાનંદાશ્ર્ચર્ય થયું. એમની સાથે હું કેળવણી, મદ્યનિષેધ વગી પરના મારા વિચારો વિશે પત્ર વ્યવહાર ચલાવી રહ્યો છું. તેને પરિણામે નીચેનો પત્ર આવ્યો છે. એ જોઈને વાંચનાર પણ રાજી થશે. તેમણે મજકૂર કાગળની સાથે અંગ્રેજીમાં કેટાલીક સૂચનાઓ મોકલી હતી એ હું *હરિજન*માં પ્રગટ કરી ચૂક્યો છું.

"કેળવણીનો બોજો વિદ્યાર્થી કેટાલે અંશે ઉપાડે. અને તેમના ભવિષ્યમાં સુધારો થઈને તુરતમાં શરીરને વ્યાયામ મળે, ઉદ્યોગના કાર્યમાં મળાતી શિસ્ત વગેરેથી તેમના મનનો વિકાસ કેમ થાય, એ વિચારો કરી રહ્યો હતો, ત્યાં આપ કેળવણીની પરિષદમાં પ્રમુખપણું સ્વીકારો છો એવા ખબર મળ્યા, એટલે આ વિષાય ઉપર તૈયાર કરેલી નોંધો આપને તુરંત મોકલી આપવી એમ લાગ્યું.

"ગૃહઉદ્યોગની યોજનાઓ અને શાળાઉદ્યોગની યોજનાઓમાં કાંઈજ ફરક નથી. સિવાય કે શાળાઉદ્યોગને કાચો માલ પૂરો પાડ્યો હોય તો સારું, પણ હંમેશ એ બની શકતું નથી."

"બધી જાતના સાંચા ('મોલ્ડ') અને હાથનાં યંત્રો ('પ્રેસીસ') બનાવનારી સંસ્થા કદાચ સરકારે ઊભી અક્રવી જોઈશે, કારણકે ખરચમાં સંકુચિત રહેવાનું હજુ ઘણાં વરસ સુધી રહેશે. કદાચ જેલનો ઉપયોગ આમાં થઈ જાય."

"સામાન્ય યોજના બનાવી શહેર અને જિલ્લામાં મોકલાવી જોઈશેમ, અને ત્યાંથી સગવડો છે અને કયો કાચો માલ સહેલે, સાવ મામૂલી કિંમતે મળે તે વિગતો મેળવી જોઈશે. શહેરોમાં તો ઘણી સગવડો મળશે. ગામડામાં શું થઈ શકે તેનો વિચાર મારા કરતાં વધુ માહિતી ધરાવનારાઓ કરશે."

"જે ગામમાં નિશાળ જેવું કાંઈ નથી ત્યાં તો એ ઘણી સુગમ વાત છે કે, કામ કરાવી શકે તેવી વ્યક્તિ પહેલેથી જ નીમવામાં આવે. ભણતર ભણાવે અને સાથે કામ કરાવે એ બંને ચીજો ભેગી થાય તોઈ ઘણું જ સારું."

"આપે પ્રથમ કહ્યું ત્યારે જે ઘણું મુશ્કેલ લાગતું હતું તેનો થોડોક વિચાર થતાં, ઉદ્યોગહુન્નર, બેકારી અને કેળવણી એ ત્રણ મોટા સવાલોનો એકસાથે નિવેડો સંગઠન કરીને કેમ થાય તે દેખાવા માંડ્યું છે. ગઈ અઢારમીના *હરિજન*માં *એક અધ્યાપક*નું લખાણ વાંચ્યા પછી એમ લાગે છે કે, કેળવણીમાં પણ *વેસ્ટેડ ઇન્ટરેસ્ટ* (જામી ગયેલા સ્વાર્થો) જેવું કાંઈક છે, અને તે આપ કહો છો તેમ પ્રથમથી બંધાઈ ગયેલા ખોટા વિચારો છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, પોપતા નળી પર બેસે છે નેપોતે તેને પકડી રાખે છે અને પછી કહે છે કે હું તો બંધાયેલો છું."

"ગરીબ દેશમાં કેળવણી અને ઉદ્યોગને છૂટાં પાડવા પોસાય નહીં, થોડાં કપડામાં અંગ ઢાંકવું રહ્યું, માટે જરાક વધુ તકલીફવાળો માર્ગ સ્વીકારવો જોઈએ. પરદેશી રાજ્યે તે તકલીફ લીધી નહીં. 'પૈસા ઓછા છે કેળવણી ઓછી આપો', એમ વિદેશી જ કહી શકે. મહાસભાના રાજ્યમાં જેનાથી જે બોજો ખમાય તેને ખમવો. વિદ્યાર્થીઓ કેટાલો બોજો ખમી શકે તેની પાકી તપાસ થતાં દેખાશે કે, વ્યવસ્થા થઈ હોય તો ઘણો સારો ફાળો કેળવણીના ખરચામાં તેઓ આપે, અને ઊલટું મોટા થઈને પોતે રોજી મેળવે એવું પણ કંઈક શીખે."

હ. બં., ૧૦–૧૦–'૩૭

૩

['એક અધ્યાપકનો ટેકો' એ લેખ]

"બાળકને કંઈ પણ ઉપયોગી હાથઉદ્યોગ શાસ્ત્રીય અને સરકારી ઢબે શીકહ્વવો અને તેના શિક્ષણનો આરમ્ભ થાય તે ક્ષણથી જ એને કંઈક વસ્તુ પેદા કરતાં શીખવવું, એ આપની સૂચના સાથે હું સંમત છું, એટલું જ નહીં પન એનું આગ્રહપૂર્વક સમર્થન પણ કરું છું. આ ક્રાંતિકારક સૂચના છે એમાં શક નથી, પણ હું એમાં સોએ સો ટકા સંમત છું. નીતિ, સંસ્કાર, અને આર્થિક લાભની દૃષ્ટિએ એની કિંમત વ્યક્તોઇને તેમ જ રાષ્ટ્રને માટે પાર વિનાની છે. એથી શરીર શ્રમનું ગૌરવ સમજાશે, એટલું જ નહીં પણ સ્વાશ્રયની ભાવના કેળવાશે અને જીવનમાં સર્જનનું યોગ્ય સ્થાન શું છે એની બરાબર સમજ આવશે. બુધિ, શરીર, નીતિ અને ઉદ્યોગ એ બાબતમાં બાળકોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી ને તેની શક્તિ વિકસાવવી એ આપણું ધ્યેય હોવું જોઈએ. ઉદ્યોગના શિક્ષણમાં બાળકને ઉત્પાદનની બધી ક્રિયાના સામાન્ય સિદ્ધાંતો શીખવાશે, અને તેની સાથે બાળક કે જુવાનને સર્વ ઉદ્યોગના સાદામાં સાદા ઓજારો વાપરવાનું વ્યવહારુ શિક્ષણ મળશે. આપનો આદર્શ એ હોવો જોઈએ કે, ઉછરતી પેઢીને ભણતરની સાથે સાથે જેમાં કંઈક સર્જનની જરૂર હોય એવું કામ શીખવવામાં આવે. એનો અર્થ એ છે કે, સામાન્ય કેળાવણીની સાથે શારીરિક કામને જોડાવામાં આવે અને એનું ધ્યેય એ છે કે, જેની સાથે શારીરિક કામનો મેળ સાધી શકાય એવી ઉદ્યોગની સર્વ શાખાઓનો સાધારણ ખ્યાલ બાળકને મળે. બૌદ્ધિક અને નૈતિક પ્રયાસની સાથે જોડેલો શારીરિક શ્રમ એને આપણી કેળવણીમાં પ્રધાનપદ હોવું જોઈએ. મગજ અને હાથપગના કામને વિખૂટાં ન પાડવા જોઈએ."

"આપણી પ્રાથમિક કેળાવણીની પદ્ધતિમાં આપણે આટલી વસ્તુઓનો સમાવેશ કરવો જોઈએ :

૧. જન્મભાષા

૨. અંકગણિત

૩. પ્રાકૃતિઅક્ વિજ્ઞાન

૪. સમાજશાસ્ત્ર

૫. ભૂગોળ અને ઈતિહાસ

૬. અંગમહેનતનું અથવા હુન્નરઉદ્યોગ

૭. કસરત

૮. કળા અને સંગીત

૯. હિંદુસ્તાની"

"અહીં સવાલ એ જ ઊભો થાય છે કે, બાળકની કેળવણીની શરૂઆત કઈ ઉંમરે થવી જોઈએ? પાંચ કે છ વરસની ઉંમરે કેળવણી શરૂ થાય, તો એ ઉંમરે કંઈક ઉપયોગી હાથઉદ્યોગ શરૂઆત કરી શકાય ખરી ? એ શીખવવામાં જે ખર્ચ થાય તેનું શું ? એ અક્ષરજ્ઞાનના પ્રચાર કરતાં સહેલું ને ઓછું ખરચાળ નહીં થાય.

હું આઠ કે દસ વરસની ઉંમરે હાથ ઉદ્યોગની શરૂઆત કરું, કેમ કે ઓજાર વાપરવામાં એને હાથની શક્તિ અને ધારણ જોઈએ જ. પણ પ્રાથમિક શિક્ષણની શરૂઆત તો ઓછામાં ઓછી પાંચ કે છ વરસની ઉંમરે થવી જોઈએ. બાળકને એથી વધારે રાહ જોવડાવી શકાય નહીં. આપણે બાળકને જે ઉદ્યોગનું શિક્ષણ આપવાનો વિચાર રાખીએ છીએ, તે ઉપરાંત મૅટ્રિક જેટલા ધોરને બાળકને લઈ જવા માટે આપણી પાસે દસ વરસનો અભ્યાસક્રમ હોવો જોઈએ. પણ આબાળકોએ પેદા કરેલી ચીજો – ખાસ કરીને નાના બાળકો –ની આર્થિક કિંમત વિશે મને શક છે ખરો. જ્યાં વેપારમાં કશા પ્રતિબંધો નથી અને જાતજાતની નિતનવી ફેશનો નીકળે છે એવા દેશમાં, વને વેળી એ ચીજો પણ ટકાઉ કે સફાઈદાર ન હોય એવે વકહ્તે એ વેચાઈ નહીં શકે. રાજ્ય જો એ ચીજો ખરીદી લે, અથવા તો કંઈક સેવા કે મદદ આપી તેના બદલામાં તે લે, તો એ ચીજોનું તે શું કરશે? રાજ્ય આમ કરે એના કરતાં તો કેળાવણી પર સીધી રીતે પૈસા ખરચે એ વધારે સારું, બેશક, મોટી ઉંમરના, દાખલા તરીકે બારથી સોળ વરસના, છોકરાઓએ બનાવેલી ચીજોની બજારમાં વેચી શકાય એવી બનાવી શકાય ખરી, અને તેથી એમાંથી ઠીકઠીક આવક કરી શકાય ખરી."

"હું તો અક્ષરજ્ઞાનના પ્રશ્નનો વિચાર જુદી રીતે કરૂં, અને એને માટે કર નાખવાની ને ખરચ કરવાની જરૂર પડે તો તે ખુશીથી કરું."

"ઉપયોગી હાથૌદ્યોગનો વિચાર પ્રાથમિક કેળાવણીનાં આગલા (અથવા માધ્યમિક) ધોરણોમાં થીક ઠીક વિકસાવી શકાય. ઓછામાં ઓછું અમુક અંશે એને સ્વાવલંબી બનાવવાનો પ્રયત્ન તો કરવો જોઈએ; અને અનુભવ મળ્યા પછી, પેદા થયેલી ચીજોનીકિંમતને ધોરણે તેને બની શકે તો પૂરેપૂરી સ્વાવલંબી બનાવવી જોઈએ. મારા એક જોખમની સામે રક્ષણ કરવું પડશે; તે એ કે, શરીર, મન અને આત્માના સંસ્કારની કેળાવણી આર્થિક હેતુ અને નિશાળની આર્થિક વ્યવસ્થા આગળ છેક જ ગૌણ ન બની જાય."

"પ્રાથમિક કેળાવણીને અત્યારના મેટ્રિકમાંથી અંગ્રેજી બાદ કરીએ (અને, હું ઉમેરું કે હિંદુસ્તાની ઉમેરીએ) એટલા ધોરણે પહોંચાડવાની આપની સૂચના પણ મને કબૂલ છે. એનો અર્થ એ છે કે, આપ પ્રાથમિક કેળાવણીમાં માધ્યમિક કેળાવણીનો પણ સમાવેશ કરો છો. આપનો વિચાર નિશાળની કેળાવણીને, કહો કે દશ વરસનો, એક સમ્પૂર્ણ ઘટક બનાવવાનો છે. હું એમાં એટલું ઉમેરું કે; એ કેળાવણી સ્વભાવ દ્વારા જ અપાય ને બીજી કોઈ ભાષા દ્વારા નહીં, એથી બાળકનું મન સ્વતંત્ર થશે, એના મનમાં જ્ઞાન અને જીવનના પ્રશ્નો વિશે ઊંડો રસ પેદા થશે, અને બાળકમાં સર્જનની શક્તિ ને એની દૃષ્ટિ આવશે."

"હું કબૂલ કરું છું કે, મધ્યયુગમાં કેળાવણી મોટે ભાગે સ્વાવલંબી હતી; અને જો આપણી સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય વ્યવસ્થા અને દૃષ્ટિ મધ્યયુગીન રહે તો કેળાવણીને સામાન્યપણે સ્વાવલંબી બનાવી શકાય ખરી. મધ્યયુગીન એટલે કે વર્ગ અને વર્ણની અર્થવ્યવસ્થા, સમાજવ્યવસ્થા અને રાજ્યવ્યવસ્થાના જૂના ને સંકુચિત વિચારોને વળગી રહેનારી. પણ આજે જ્યારે આપણને લોકશાસન, રાષ્ટ્રવાદ અને સમાજવાદની કલ્પનાઓ વ્યાપી રહેલી છે, એવે વખતે કેળવણી સ્વાવલંબી નહીં બની

શકે. સમાજમાં એકમાત્ર સંગઠિત અને શાસનબળ તથા સાધનસામગ્રીથી સંપન્ન એવી શક્તિ તે સરકાર જ છે. એટલે આ કામ એણે માથે જ લેવું જ રહ્યું. જૂના શક્તિના સમૂહો – નાત, વર્ગ, મહાજન, પાઠશાળા, ધર્મસંઘ – માં શક્તિ, શાસનબળ કે સાધનસામગ્રી રહ્યાં નથી, અને જૂતા જમાનામાં જે વિશાળ અર્થમાં એનું અસ્તિત્વ હતું એવું હવે રહ્યું નથી. સામાજિક શક્તિ બધી રાજકીય સમૂહ પાસે જતી રહી છે. અને હિંદુસ્તાનમાં પન રાજકીય શક્તિ એ જ આર્થિક અને સામાજિક શક્તિ બની ગઈ છે, એટલે બે આદર્શો – એક મધ્યયોગીન ને બીજો અર્વાચીન – જોડાજોડ નહીં ચાલે. ભૂતકાળમાં નહોતી સાર્વત્રિક કેળવણી, નહોતું લોકશાસનવાળું એકતંત્રી રાજ્ય, કે નહોતી રષ્ટ્રીય સમાનદર્શી દૃષ્ટિ."

"કેળવણીમાં જુવાનોની સેવા ફરજિયાત લેવી એ વિચાર હવે નવો નથી, પણ એ પ્રમાણે કરવા જેવું છે ખરું. મહાસભા અને તેના પ્રાંતિક પ્રધાનો તેમના અધિકારની રૂએ દેશના બુદ્ધિશાલી વર્ગને વિનંતિ કરી જુઓ; અને જેમને જનસમૂહની કેળવણી માટે દાઝ હોય એવા સહુ પ્રજામાં અક્ષરજ્ઞાન, સંસ્કાર અને શિક્ષણનો પ્રચાર કરવામાં સરકારની મદદે આવે એવી હાકલ એમને કરે, એથી જનસમૂહની સાથે નવી જ રીતનો સંપર્ક સધાશે – કેવલ આર્થિક કે રાજકીય વિષયનો જ સંબંધ નહીં રહે. પ્રજાની સામુદાયિક શક્તિ ને બુધિને જાગ્રત કરવી, સંગઠિત કરવી ને વ્યવસ્થિત કરવી, એ ઉચ્ચતર હેતુ પણ એથી સધાશે."

મેં સ્વાવલંબી પ્રાથમિક કેળવણી વિસે પહેલી વાર લખ્યું ત્યારે શિક્ષણક્ષેત્રના સાથીઓને તેમના અભિપ્રાયો મોકલી આપવાની વિનંતી કરી અહતી. સૌથી પ્રથમ અભિપ્રાયો મોકલનારમાં કાશી હિંદુ વિશ્વ વિદ્યાલયવાળા અધ્યાપક પુણતાંબેકર એક હતા. એમણે લાંબો, દલીલોથી ભરેલો જવાબ મોકલ્યો હતો. ઓઅણ જગાને અભાવે હું અત્યાર પહેલાં એ આ પત્રમાં આપી શક્યો ન હતો. ઉપર એમના અભિપ્રાયોનો સૌથી વધારે પ્રસ્તુત ભાગ આપ્યો છે. સમ્ક્ષેપને સારુ અક્ષરજ્ઞાન અને કૉલેજની કેળવણી વિસેના ભાગો કાઢી નાખ્યા છે. કેમ કે આ માસની ૨૨મી અને ૨૩મી તારીખે ભરનારી પરિષદમાં ચર્ચાનો મુખ્ય ઉદ્યોગ દ્વારા સ્વાવલંબી પ્રાથમિક કેળવણી એ રહેશી.

હ. બં., ૨૪–૧૦–'૩૭

૧૫. કેટલીક ટીકાઓ

['કેટલીક ટીકાઓનો જવાબ' એ લેખ]

સરકારી કેળવણી ખાતામાં ઉંચ્ચો હોદ્દો ધરાવનાર એક અમલદાર જે પોતાનું નામ પ્રગટ થવા દેવા ઈચ્છતા નથી, તેમણે પ્રાથમિક કેળવણીની મારી યોજના પર વિસ્તૃત અને વિચાર પૂર્વક કરેલી ટીકાઓ અમારા બંનેના મિત્ર એવી એક વ્યક્તિ મારફતે, મોકલી છે. જગાના અભાવે એ આખી દલીલ હું અહીં નહીં આપું. તેમ જ એમાં કંઈ નવું છે પણ નહીં. અમે છતાં, લેખકે એમના લેખ પાછળ જે પરિશ્રમ લીધો છે એટલાને ખાતર પણ, એને જવાબ આપવો ઘટે છે.

મારી સૂચનાઓનો ભાવાર્થ લેખકે આ પ્રમાણે આપ્યો છે:

૧. પ્રાથમિક કેળવણીનો આરંભ અને અંત હુન્નર ઉદ્યોગથી થવો જોઈએ, અને સામાન્ય માહિતીનું શિક્ષણ આપવું પડે તે આરંભકાળમાં ગૌણ રૂપે અપાય; અને વાચન લેખન દ્વારા અપાય. ઈતિહાસ, ભૂગોળ અને ગણિતનું રીતસરનું સિક્ષણ છેક જ છેડે આવે

૨. પ્રાથમિક કેળવણી શરૂઆતથી જ સ્વાવલંબી હોવી જોઈએ અને રાજ્ય નિશાળો પાસેથી તૈયાર માલ વેચાતો લે ને તે લોકોને વેચે, તો નિહાળો સ્વાવલંબી બની શકે.

૩. પ્રાથમિક કેળવણીમાં છે મૅટ્રિક સુધીનું ભણતર આવી જાય – બેશક એમાંથી અંગ્રેજી તો બાદ જ થાય.

૪. યુવકો અને યુવતીઓ પાસેથી પ્રાથમિક શાળાઓથી ભણાવવાનું કામ ફરજિયત કરાવવાનો જે વિચાર અધ્યાપક ખુશાલ શાહે કાઢ્યો છે તેની પૂરી તપાસ કરવી જોઈએ ને બને તો તેનો અમલ કરવો જોઈએ."

તે પછી તે લેખક તરત જ કએવા લાગે છે :

> "આપણે ઉઅપ્રના કાર્યક્રમનું પૃથક્કરણ કરી જોઈએ તો આપણને જણાશે કે, એના મૂળમાં રહેલ કેટલાક વિચારો મધ્યયુગના છે, અને કેટલાકની પાછળ હે માન્યતાઓ રહેલી છે તે ઝીણવટથી તપાસતા તાળી શકે એવી નથી. નં. ૩ માં ભણતરનું જે ધોરણ બતાવ્યું છે તે કદાચ બહુ ઊંચું ગણાય."

લેખકે મારા લખાણનો ભાવાર્થ આપવાને બદલે મારા શબ્દો જ ટાંક્યા હોત તો સારું થાત. કેમ કે એમણે આપેલા ભાવાર્થની પહેલી કલમમાં કરેલાં કથનોમામ્થી એકમાં સત્ય નથી. મેં એમ નથી કહ્યું કે, શિક્ષણની સહૂઆત ઉદ્યોગથી થવી જોઈએ. અને બાકીની વસ્તુઓ ગૌણ રૂપે આવે. ઊલટું મેં તો એમ કહ્યું છે કે, આખી સામાન્ય કેળવણી ઉદ્યોગદ્વારા અપાય અને ઉદ્યોગની જોડાજોડ આગળ વધે. આ વસ્તુ લેખકે મારા મોઢામાં શબ્દો કરતાં છે જ જુદી છે. મધ્યયુગમાં શું બનતું એ હું જાણતો નથી. પણ હું એટલું

અવશ્ય જાણું છું કે, મધ્યયુગમાં કે બીજા કોઈપણ યુગમાં ઉદ્યોગ વાટે અમ્નુસ્યનઓ સર્વાંગી વિકાસ સાધવાનું ધ્યેય કદી રખાયું નહોતું . આ વિચાર નવો અને મૌલિક છે. એ ખોટો પુરવાર થાય એથી એની મૌલિકતામાં બાધ આવતો નથી. અને કોઈ મૌલિક વિચારને મોટા પાયા પર અજમાવી જોયો ન હોય ત્યાં લગી તેના અપ્ર સીધો ઘા કરવો ઉચિત નથી. એને અજમાવી જોયા વિના જ એ અશક્ય છે એમ કહી દેવું, એ કંઈ દલીલ નથી.

વળી મેં એમ પણ નથી કહ્યું કે, વાચનલેખન દ્વારા અપાનારું ભણતર છેક જ છેડે આવવું જોઈએ. ઊલટું ભણતર તો છેક શરૂઆતમાં જ આવે છે. એ તો બાળકના સર્વાંગી ઘડતરનું એક અવિભાજ્ય અંગ છે. મેં બેશક એમ કહ્યું છે, ને અહીં ફરી કહું છું કે, વાચન જરાક મોડું આવે અને લેખન છેલ્લું આવે. પણ એ આખી ક્રિયા પહેલા વરસમાં પૂરી થવી જ જોઈએ; એટલે કે, મેં કલ્પેલી પ્રાથમિક શાળામાં બાળકને પહેલાં વરસમાં આજની પ્રાથમિક શાળાના પહેલા વરસમાં મળે છે એના કરતાં ઘણી વધારે સામાન્ય માહિતી મળશે. એ બાળક શુદ્ધ ઉચ્ચાર સાથે વાંચી શકશે, અને આજે બાળકો ભમરડાં જેવા અક્ષર કાઢે છે તેને બદલે શુદ્ધ અક્ષરો લખી શકશે. વળી એ બાળક સાદા સરવાળા; બાદબાકી ને સાદા આંક પણ જાણશે. અને આ બધું તે જે કંઈક હાથૌદ્યોગ – દા. ત. કાંતણ – સ્વેચ્છાએ શીખશે, તેની મારફતે અને તેની સાથે સાથે ભણશે.

બીજી કલમમાં આપેલો ભાવાર્થ પણ પહેલી કલમના જેટલો જ અધૂરો છે. કેમ કે મેં તો એમ કહ્યું છે કે, ઉદ્યોગ દ્વારા અપાતી કેળવણી, મેં એને માટે રાખેલાં કુલ સાત વરસ દરમ્યાન સ્વાવલંબી બનવી જોઈએ. મેં સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે કે, પહેલાં બે વરસમાં એમાં અમુક અંશે ખોટ પણ આવે.

મધ્યયુગ કદાચ ખરાબ હોય, પણ અમુક વસ્તુ મધ્યયુગની છે માટે જ હું એને વખોડી કાઢવાને તૈયાર નથી. રેંટિયો અવશ્ય મધ્યયુગનો છે, પણ એ કાયમ ટકવાનો છે એમ મને ભાસે છે. તેંટિયો તો જે અગાઉ હતો તેનો તે જ છે; પણ એક કાળે, ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના આગમન પછી, તે જેમ ગુલામીની મૂર્તિ બન્યો છે. આપણા પૂર્વજોએ સ્વપ્ને પણ કલ્પ્યો હશે એના કરતાં વધારે ઊંડો અને સાચો અર્થ આધુનિક ભારતવર્ષને એમાં જડ્યો છે. એજ પ્રમાણે હાથૌદ્યોગ એ એક કાળે કારખાનાની મજૂરીના પ્રતીક રૂપે ભલે હોય, પણ હવે તે સંપૂર્ણ અને સાચા અર્થમાં શિક્ષણનું પ્રતિક અને સાધન બની શકે છે. જો પ્રધાનો માં પૂરી કલ્પનાશક્તિ અને હિમ્મત હશે, તો કેળવની ખાતાના મોટા અમલદારો અને બીજાઓ, બેશક સદ્ભાવપૂર્વક, જે ટીકા કરે છે તે છતાં – અને ખાસ કરીને એ ટીકા જ્યારે કાલ્પનિક માન્યતાઓને આધારે કરેલી હોય ત્યારે – તેઓ આ વિચારને અજમાયશ આપ્યા વિના નહીં રહે.

અધ્યાપક ખુશાલ શાહની યુવાનો અને યુવતીઓ પાસે ફરજિયાત ભણાવવાનું કામ લેવાની યોજના સારી છે એમ આ લેખકે માન્યું તે છે, પણ એને માટે તે પાછળથી પસ્તાયા લાગે છે. કેમ કે એ કહે છે:

> "આમ શિક્ષકનું કામ ફરજિયાત કરાવવું એ અમારે મન એક અત્યાચાર છે. નિશાળોમાં, જ્યાં નાના નાના બાળકો ભેગાં થાય છે ત્યાં, એવાં જ સ્ત્રી પુરુષો હોવાં જોઈએ જેમણે આ જગતમાં

> સ્વાર્પણ કરેલું હોય એટલે અંશે, આ ધંધાને જીવન અર્પણ કરેલું હોય, અને જેઓ નિશાળમાં ઉમંગ અને ઉત્સાહનું વાતાવરણ ફેલાવે એવાં હોય. આપણે આપણા યુવકયુવતીઓ પર ઘણાં વધારે પડતા, અખતરા કર્યાં છે, પણ આ નવા અખતરામાંથી જે પરિણામો આવવાનો સંભવ દેખાય છે, તેમાંથી આપણે એવી પાયમાલીમાં આવી પડીશું કે એમાંથી ઓછામાં ઓછાં પચાસ વરસ લગી છૂટા આરો નહીં રહે. આ આખી વસ્તુની પાયહ કલ્પના એ રહેલી છે કે, અધ્યાપન એ એક એવી કળા છેજેને માટે જરા પણ પૂર્વ તૈયારીની કે તાલીમની જરૂર નથી અને દરેક પુરુષ કે સ્ત્રી સ્વ્યંભૂ શિક્ષક કે શિક્ષિકા છે. ખુશાલ શાહ જેવા વિખ્યાત માણસ આવો વિચાર કેમ રાકહતા હશે એ સમજી શકાતું નથી. આ વિચાર એક નરી ધૂન છે, ને એનો અમલ કરવામાં આવશે તો પરિણામ બહુ માઠાં આવશે. વળી દરેક માણસ બાળકોને ઉદ્યોગ વગેરેનું શિક્ષણ કેમ આપી શકે?"

અધ્યાપક શાહ એમના કથનો બચાવ કરવાને સમર્થ છે. પણ હું આ લેખકને એટલું યાદ દેવા ઇચ્છું છું કે, અત્યારના શિક્ષકો કંઈ સ્વયંસેવકો નથી. તેઓ આજીવિકાને અર્થે કામ કરનારા ભાડૂતી (આ શબ્દ એના સ્વાભાવિક અર્થમાં વાપરું છું) માણસો છે. અધ્યાપક શાહની યોજનામાં એવી કલ્પના તો અવશ્ય રહેલી જ છે કે, ફરજિયાત અધ્યાપકનું કામ કરવા માટે સ્ત્રીપુરુષોને લેવામાં આવે તે પહેલાં તેમનામાં સ્વદેશપ્રેમ, સ્વાર્પણની ભાવના, અમુક પ્રમાણમાં શુભ સંસ્કાર, અને હાથઉદ્યોગની તાલીમ એટલું તો હોવું જ જોઈએ. એમની કલ્પના સંગીન છે, તદ્દન શક્ય ને વ્યવહાર્ય છે, અને એના પર પૂરેપૂરો વિચાર ચલાવવો ઘટે છે. આપણને સ્વયંભૂ શિક્ષકો મળી રહે ત્યાં સુધી આપને વાટ જોવાની હોય તો એમને માટે જગતના અંતકાળ લગી વાટ જોતા આપણે બેસી રહેવું પડશે. હું એમ કહેવા ઇચ્છું છું કે, શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓને બને એટલા ઓછામાં ઓછા સમયમાં મોટા પ્રમાણમાં તાલીમ આપીને તૈયર કરવા પડશે. જ્યાં સુદી અત્યારના સિક્ષિત યુવક યુવતીઓની સેવા એમને સમજાવીને આ કામ માટે ન લેવામાં આવે, ત્યાં સુધી એ બની ન શકે. એ વર્ગ તરફથી જ્યાં લગી સ્વેચ્છાએ જવાબ ન મળે ત્યાં લગી આ કામ બની શકે એવું નથી. સવિનયભંગની લડતમાં તેમણે, ગમે એટલો ઓછો પણ, જવાબ આપ્યો હતો. હવે જ્યારે કેવળ આજીવિકા જેટલા પૈસા લઈને રચનાત્મક કાર્યમાં સેવા આપવાની હાકલ થશે, ત્યારે શું તેઓ જવાબ આપવાની ના પાડશે ? પછી આ લેખક પૂછે છે:

૧. કાચો માલ જ્યારે નાનાં છોકરાં વાપરે ત્યારે એમના ઘણો બગાડ થવાની ગણતરી આપણે ન રાખવી ઘટે?

૨. તૈયાર માલનું વેચાણ કોઈ મધ્યવર્તી સંસ્થા કરશે ? એના ખરચનું શું ?

૩. એવા ભંડારોમાંથે ચીજો લેવાની પ્રજાને ફરજ પાડવામાં આવશે ?

૪. જે વર્ગો અત્યારે આ ચીજો બનાવે છે તેમનું શું ? એમની અપ્ર આની શી અસર થશે?

મારો જવાબ આ પ્રમાણે છે :

૧. બેશક કમીક બગાડ તો થશે જ, પણ પહેલા વરસની આકહે પણ દરેક બાળકે કંઈક નફો કર્યો હશે.

૨. આમાંનો ઘણો માલ રાજ્ય પોતાની જરૂરિયાતોને માટે રાખી લેશે.

૩. રાષ્ટ્રનાં બાળકોએ બનાવેલી ચીજો ખરીદવાની કોઈને ફરજ નહીં પડવામાં આવે; પણ રાષ્ટ્ર પોતાનાં બાળકોએ બનાવેલી ચીજો પોતાના વાપરને માટે ગર્વભેર અને દેશપ્રેમભર્યા આનંદપૂર્વક ખરીદે એવી અપેક્ષા જરૂર રાખેલી છે.

૪. ગામડાંના હાથૌદ્યોગથી બનેલી ચીજોમાં હરીફાઈ ભાગ્યે જ હોય છે. અને કોઈ પણ ગામઠી બનાવટોની જોડે અઘટિત હરીફાઈમાં ન ઊતરે એવી જ ચીજો નિશાળોમાં બનાવવામાં આવે એની કાળજી અવશ્ય રાખવામાં આવશે. દાખલા તરીકે ખાદી, ગામઠી કાગાળ, તાડનો ગોળ વગેરેને કોઈ હરીફ છે જ નહીં.

હ. બં., ૧૭–૧૦–'૩૭

૧૬. વર્ધા શિક્ષણ પરિષદ

[પ્ર. ૧૧માં જેનો નિર્દેશ છે તે પરિષદ તા. ૨૨, ૨૩મી ઑક્ટોબર, ૧૯૩૭, વર્ધામાં મળી હતી. જેને પછી 'વર્ધા શિક્ષણ યોજના', 'પાયાની કેળવની' કે ત્યાર બાદ ' નયી તાલીમ' કહેવામાં આવી, તેનો જન્મ આ પરિષદમાં થયો. 'ઉદ્યોગ વાટે કેળવણી' નો ગાંધીજીનો મૂળ વિચાર આ પરિષદે અપનાવ્યો અને દેશમાં તેનો પ્રયોગ પછી શરૂ થયો હતો. –સં.]

૧

પ્રમુખ સ્થાનેથી પ્રારંભિક વિવેચન

[ગાંધીજી સૌથી પહેલાં તો નિમંત્રનને માન આપીને આવનારાં ભાઈબહેનોનો આભાર માન્યો, ને ત્યાર પછી જે વિવેચન કર્યું તેનો સાર અહીં આપેલો છે:]

હું અહીં પ્રમુખ હોઉં કે સામાન્ય સભ્ય હોઉં, મેં જે સૂચનાઓ[૧] રજૂ કરી છે, તેને વિશે તમારો અભિપ્રાય અને તમારી સલાહ સાંભળવાને તમને સૌને અહીં બોલાવ્યાં છે. જેમનો એની સામે વિરોધ છે તેમના વિચાર મારે ખાસ કરીને સાંભળવા છે. અહીં છૂટથી વિચારોની આપલે થાય ને સહુ મન મોકળાં કરીને બોલે એમ હું ઇચ્છું છું, કેમ કે મારાથી તબિયતને અકરણે આ મિત્રોને મંડપની બહાર નહીં મળી શકાય.

મારી સૂચનાઓમાં પ્રાથમિક કેળવણી તેમ જ કૉલેજની કેળવણી બંનોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પણ આપણે મુખ્યત્વે વિચાર પ્રાથમિક કેળવણીનો કરવાનો રહેશે. મેં પ્રાથમિક કેળવણીમાં માધ્યમિક એટલેકે હાઈસ્કૂલની કેળવણીનો પણ સમાવેશ કર્યો છે, કેમ કે આપણાં ગામડાંમાં થોડાક મૂઠીભર લોકોને જો કેળવણી જેવું કંઈક મળતું હોય, તો તે પ્રાથમિક કેળવણી છે. ૧૯૧૫થી માંડીને કરેલાં મારાં અનેક ભ્રમણોમાં મેં સેંકડો ગામડાં જોયાં છે. ગામડાંનાં જે છોકરાછોકરીઓ મોટો ભાગ નિરક્ષર છે તેમની જરૂરિયાતની જ હું વાત કરું છું. કૉલેજની કેળવણીનો મને કશો અનુભવ નથી, જોકે હું સેંકડો કૉલેકિયનોના સંપર્કમાં આવ્યો છું, મેં તેમની સાથે દિલ ખોલીને વાતો કરેલી છે, તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યા છે, એમની હાજતો, ખામીઓ ને તેમનો વ્યાધિ પણ હું જાણું છું. પણ અહીં આપણે કેવળ પ્રાથમિક કેળવણીનો જ વિચાર કરીએ. કેમ કે જે ક્ષણે આ મુખ્ય પ્રશ્નનો નિકાલ આવશે, તે ક્ષણે જ કૉલેજની કેળવણીનો પ્રશ્નનો પણ નિકાલ આવી જશે.

મારો તો દૃઢ અભિપ્રાય છે કે, અત્યારની પ્રાથમિક કેળવણીની પદ્ધતિમાં કેવાળ બગાડ જ નથી પણ એથી ચોખ્ખી હાનિ થાય છે. ઘણાખરા છોકરા માબાપ સાથેનો સંબંધ છોડી દે છે ને માબાપના ધંધાને પણ તિલાંજલિ આપે છે. તેઓ અનેક કુટેવો શીખે છે, શહેરી ઢબે વર્તવા જાય છે, ને કંઈક જેવું તેવું શીખે છે એ બીજું ગમે તે હોય પણ કેળવણી નથી હોતી. મને લાગે છે, આનો ઇલાજ એ છે કે, એમને ઉદ્યોગ કે હાથપગની કેળવણી દ્વારા શિક્ષણ આપવું. મને એનો કંઈક અનુભવ છે, કેમ કે મેં દક્ષિણ અફ્રિકામાં

મારા દીકરાને અને બીજાં છોકરાંને ટૉલ્સટૉય ફાર્મમાં એવી કેળવણી આપી છે. એમાં અબ્ધી કોમનાં ને બધા ધર્મનાં છોકરાં હતાં; સારાંનરસાં બંને જાતનાં હતાં. તેમને હું સુતારી કે ચંપલ સીવવા જેવા કંઈક ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી આપતો. એ ઉદ્યોગ હું કૅલનબૅકની પાસેથી શીખેલો ને તેઓ તે એક ટ્રૉપિસ્ટ સંપ્રદાયના ખ્રિસ્તી સાધુઓના મઠમાંથી શીખી લાવેલા. મને એવો વિશ્વાસ છે કે, મારા દીકરાઓને ને એ બાળકોને એથી કશું નુકશાન થયું નહોતું, જોકે મને પોતાને કે એમને સંતોષ થાય એવી કેળવણી હું આપી શક્યો નહોતો; એનું કારણ એ હતું કે, મારી પાસે વખત બહુ ઓછો હતો ને મારી પાસે કામો ઢગલાબંધ આવી પડેલાં હતાં.

હું જે વસ્તુ પર કહસ ભાર મૂકું છું તે ઉદ્યોગ નથી, પણ ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી છે. અક્ષરજ્ઞાન, ઈતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત વિજ્ઞાન વગેરે બધાનું જ્ઞાન ઉદ્યોગશિક્ષણ વાટે આપવું જોઈએ. કોઈ કદાચ એવો વાંધો ઉઠાવે કે, મધ્ય યુગમાં ઉદ્યોગ સિવાય બીજું કશું શીખવાતું નહોતું. પણ એ વખતે ઉદ્યોગશિક્ષણનો ઉદ્દેશ કંઈ કેળવણી આપવાનો નહોતો. આ જમાનામાં માણસો બાપદાદાના ધંધા ભૂલી ગયા છે, કારકુની કે ગુમાસ્તી કરતા થઈ ગયા છે, ને ગામડાંને એમનો કશો લાભ મળી શકતો નથી. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તમે ત્યાં જાઓ, પણ સામાન્ય ગામડામાં કુશળ સુતાર કે લુહાર મળવો અશક્ય થઈ ગયો છે; હાથના ઉદ્યોગો લગભગ ભૂંસાઈ ગયા છે; અને રેંટિયાની આપણે ત્યાં ઉપેક્ષા થઈ એટલે તેને લૅંકશાયર લઈ જવામાં આવ્યો, અને ઉદ્યોગો ખીલવવાની અંગ્રેજોની કુશળતાને પ્રતાપે એનો વિકાસ આપણે આજે જોઈએ છીએ એટલો બધો થવા પામ્યો છે. આ કહું છું તેનો યાંત્રિક ઉદ્યોગો વિશેના મારા વિચારો જોડે જરાયે સંબંધ નથી.

આનો ઈલાજ એ છે કે, કોઈપન હાથ ઉદ્યોગની આખી કળા ને તેનું આખું શાસ્ત્ર વ્યવહરુ શિક્ષણ દ્વારા શીખવવાં, અને એ ઉદ્યોગ વાટે કેળવણી આપવી. દાખલા તરીકે, તકલી પર કાંતતા શીખવવું હોય તો તેને અંગે રૂના અનેક પ્રકારો, હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોની જમીનના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો, આ ઉદ્યોગોના નાશનો ઈતિહાસ, એનાં રાજકીય કારાણો (જેમાં હુંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો ઈતિહાસ આવે), ગણિત વગેરેનું જ્ઞાન આપવું આવશ્યક થઈ પડે. આ અખતરો હું મારા પૌત્ર પર અજમાવી રહ્યો છું. એ બાળકને ભાગ્યેજ ખબર પડે છે કે એને શિક્ષણ અપાય છે, કેમ કે એ તો આખો વખત રમે કૂદે છે, હસે છે ને ગાય છે.

તકલીનું નામ હું એટલા સારુ દઉં છું કે, તમે મને એને વિશે સવાલો પૂછો. તકલી વિશે મને ઘણી ખબર છે; એની શક્તિ ને એમાં રહેલું કાવ્ય મેં નિહાળ્યાં છે. વળી વસ્ત્ર બનાવવાનો હાથ ઉદ્યોગ એવો છે જે બધે શીખવી શકાય. વળી તકલીમાં ખરચ કશું કરવું પડતું નથી. એની કિંમત સિદ્ધ થઈ ચૂકેલી છે. રચનાત્મક કાર્યક્રમનો જેટલો અમલ થયો તેને લીધે સાત પ્રાંતોમાં મહાસભાનાં પ્રધાનમંડળો રચાયા છે, અને જેટલે અંશે આ કાર્યક્રમનો અમલ થશે તેટલે અંશે એ પ્રધાનમંડળોને સફળતા મળવાની છે.

મેં સાત વરસનો અભ્યાસક્રમ કલ્પેલો છે. એટલામાં તકલીનું શિક્ષણ વધતાં વધતાં વણાટનું વહેવારુ જ્ઞાન સુધી (રંગાટા, ભાત પાડવી વગેરે સહિત) પહોંચ્યું હોય. આપણે જેટલું કાપડ પેદા કરીએ એટલાને માટે ઘરાકી તો તૈયાર જ પડેલી છે.

શિક્ષકનો ખરચ તેના વિદ્યાર્થીઓના ઉદ્યોગના ફળમાંથી નીકળે એ વસ્તુનો મને ઘણો આગ્રહ છે એનું કારણ એ છે કે, આપણાં કરોડો બાળકો સુધી કેળવણી પહોંચાડવા માટે બીજો રસ્તો નથી. આપણને એટાલી આવક મળી રહે, વાઇસરૉય લશ્કરી ખરચ ઘટાડે, વગેરે વસ્તુઓ બને, ત્યાં સુધી રાહ જોતાં બેસવું આપણને પાલવે નહીં. એટલું યાદ રાખવાનું છે કે, આ પ્રાથમિક કેળવણીમાં ઘર, આંગણાં ને રસ્તાની તેમ જ શરીર સફાઈ, શરીરનું આહાર દ્વારા પોષન વગેરેનાં મૂળતત્ત્વો, પોતાનું કામ જાતે કરી લેવાની ટેવ, ઘેર માબાપને મદદ કરવાની ટેવ, વગેરેનો સમાવેશ થશે. આજના જમાનાના છોકરાઓને સ્વચ્છતા કે સ્વાશ્રયનું ભાન નથી હોતું ને તેમનાં શરીર નમાલાં હોય છે. એટલે હું તો બાળકોને સંગીતમય કવાયત વગેરે ફરજિયાત શારીરિક કેળવણી આપું.

હું અક્ષરજ્ઞાનનો વિરોધી છું એવો આરોપ મારા પર મૂકવામાં આવ્યો છે. મારે તો ફક્ત અક્ષરજ્ઞાન કેમ અપાય એનોરસ્તો બતાવવો છે. મારી સૂચનામાં સ્વાવલંબન વિશેના ભાગની સામે પણ આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે. એ આક્ષેપ કરનારા કહે છે કે, આપણે ખરું જોતાં કરોડો રૂપિયા પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ ખરચવા જોઈએ તેને બદલે આપણે તો બાળકોનું શોષણ કરવા માગીએ છીએ. પાર વિનાનો બગાડ થશે એવી પણ બીક કેટલાકને છે. એ બીક અનુભવે ખોટી ઠરેલી છે. બાળકોનું શોષણ કરવાનીકે તેમના પર બોજો નાખવાની વાત વિશે તો હું કહું કે, બાળકોને આફતમાંથી બચાવવું એનો અર્થ તેના પર બોજો નાખ્યો એવો થાય ખરો કે? તકલી એ તો એક રમકડું છે. એ ઉત્પાદ્ક રમકડું છે એટલા માટે કંઈ રમકડું મટી નથી જતું. આજે પણ બાાઅલો તેમનાં માબાપને અમુક અંશે તો મદદ કરે જ છે. સેગાંવના બાળકો ખેતીની વિગતો મારા કરતાં વધારે જાણે છે, કેમ કે તેઓ તેમનાં માબાપની જોડે ખેતરોમાં કામ કરે છે. બાળકને આપણે કાંતવાનું ને માબાપને ખેતીના કામમાં મદદ કરવાનું ઉત્તેજન આપીશું તેની સાથે તેમનામાં એવી ભાવના પણ પેદા કરીશું કે, તે કેવળ એનાં માબાપનો જ નથી, પણ ગામનો અને દેશનો પણ છે, અને તેમને એણે કંઈક વળતર આપવું જ જોઈએ. પ્રધાનોને હું કહું કે, તેઓ બાળકોને કેળવણીની ભીખ આપશે તો તેમને અપંગ બનાવી મૂકશે. તેઓ પોતાની કેળવણીનું ખરચ જાતમહેનતથી આપે એવી ગોઠવણ કરીને પ્રધાનો એ બાળકોને આત્મશ્રદ્ધાવાળાં ને બહાદુર બનાવશે.

આ પદ્ધતિ હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી સૌને એકસરખી લાગુ પડશે. મને એક જણે પૂછ્યું કે, તમે ધાર્મિક શિક્ષન કેમ દાખલ કરતા નથી? એટલા માટે કે, હું બાળકોને વ્યવહારુ ધર્મ – સ્વાવલંબનનો ધર્મ શીખવું છું.

આ રીતે શિક્ષણ પામેલા સર્વ વિદ્યાર્થીઓને નોકરીની જરૂર હોય તો તે આપવાને રાજ્ય બંધાયેલું છે. શિક્ષકો મેળવવા માટે અધ્યાપક શાહે ફરજિયાત સેવા લેવાનું સૂચવ્યું છે. ઇટલી અને બીજા દેશોના

દાખલા ટાંકીને એમણે એ પદ્ધતિની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી છે. મુસોલિની જો ઇટલીના જુવાનોને એના દેશની સેવા માટે ફરજિયાત ભરતી કરી શકે, તો આપણે કેમ ન કરી શકીએ? આપણા જુવાનો શિક્ષન લીધા પછી ધંધો શરૂ કરે તે પહેલાં એમની પાસેથી એક કે વધારે વરસ ફરજિયાત સેવા લેવી એને ગુલામી એ નામ આપવું ઉચિત છે ખરું? જુવાનોએ ગયાં સત્તર વરસમાં સ્વાતંત્ર્યની હિલચાલને સફળ કરવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે, અને હું તો એમને જિંદગીનું એક વરસ રાષ્ટ્રની સેવામાં આપવાની વિનંતી જરૂર કરું. આ બાબતમાં કાયદો કરવાની જરૂર પડે તો તે બળાત્કાર નહીં ગણાય, કેમ કે એ આપણા પ્રતિનિધિઓના મોટા ભાગની સંમતિ વિના પસાર નહીં કરી શકાય.

એટલે હું તમને પૂછું છું કે, ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ આપવાની કલ્પના તમને ગમે છે કે નહીં ? હું તો એ સ્વાવલંબી થાય એને એની સફળતાની કસોટી ગણું. સાત વરસની આખરે બાળકો પોતાની કેળવણીનો ખરચ આપતાં ને કંઈક કમાણી કરતાં થવા જોઈએ.

કૉલેજની કેળવણી એ મોટે ભાગે શહેરનો પ્રશ્ન છે. એ કેળવણી પ્રાથમિક કેળવણીની પેઠે સર્વથા નિષ્ફળ ગઈ છે એમ હું ન કહું, જો કે એનાં પરિણામ ઠીક ઠીક નિરાશાજનક ગણાય. એક પણ ગ્રૅજ્યુએટ બેકાર શા સારુ હોવો જોઈએ?

તકલીનો દાખલો મેં આપ્યો છે તે એટલા માટે કે, વિનોબાને એનો સૌથી વધારે વહેવારુ અનુભવ છે, ને એની સામે કંઈ વાંધા ઊઠશે તો તેનો જવાબ આપવાને વિનોબા અહીં બેઠેલા છે. કાકા સાહેબ પણ ત્મને કંઈક કહી શકશે, જોકે એમનો અનુભવ વ્યવહારિક કરતાં તાત્ત્વિક વધારે ગણાય. કાકાસાહેબે જનરલ આર્મસ્ટ્રૉંગના પુસ્તક 'એજ્યુકેશન ફૉર લાઈફ' (જીવનની કેળવણી) તરફ, ખાસ કરીને એમનાં 'હાથની કેળવણી' વિશેના પ્રકરન તરફ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. સ્વ.મધુસૂદન દાસ વકીલ હતા, પણ એમને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે, આપણા હાથપગના વાપર વિના આપણાં મગજ જડ થઈ જવાનાં છે, અને કામ કરશે તોયે તે સેતાનના વાસ બની જવાનાં છે. ટૉલ્સટૉયે એની અનેક વાર્તાઓ દ્વારા એ જ પાઠ શીખવ્યો છે.

[સ્વાવલંબી પ્રાથમિક કેળવણીની પોતાની યોજનાના પાયામાં રહેલું મૂળભૂત તત્ત્વ સમજાવતાં ગાંધીજીએ કહ્યું:]

આપણે ત્યાં કોમ કોમના ઝઘડા થાય છે – આપણે ત્યાં જ થાય છે ને બીજે નથી થતાં એવું અન્થી. ઇંગ્લંડમાં પણ 'ગુલાબોનાં યુદ્ધ' થયેલાં, અને આજે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ જગતનો શત્રુ છે. આપને કોમી વિખવાદ અને આંતરરાષ્ટ્રીય વિખવાદની જડ કાઢવી હોય, તો મેં બતાવી છે એવી કેળવણી પર નવી પેઢીને ઊછેરીને શુદ્ધ ને સબળ પાયાથી જ શરૂઆત કરવી જોઇએ. એ યોજનાનો ઊગમ અહિંસામાંથી છે. મેં એ રાષ્ટ્રના સંપૂર્ન દારૂબંદી કરવાના નિર્ધારને અંગે સૂચવેલી, પણ હું તમને કહેવા ઇચ્છું છું કે, આવકની ખોટ જવાની ન હોત ને આપણી તિજોરી ભ્રપૂર હોત તોપણ, જો આપણે આપણા છોકરાઓનેશહેરી ન બનાવી દેવા હોય તો, આ કેળવણી અતિ આવશ્યક છે. આપણે એમને આપણા સંસ્કારના, આપની

સંસ્કૃતિના, આપણા રાષ્ટ્રના સાચા પ્રાણના પ્રતિનિધિ બનાવવા છે. એ આપણને એમને સ્વાવલંબી પ્રથમિક કેળવણી આપ્યા વિના ન કરી શકીએ. યુરોપનો દાખલો આપણે માટે નથી. એ એના કાર્યક્રમો હિંસાની દ્દષ્ટિએ ગોઠવે છે, કેમ કે એને હિંસા પર વિશ્વાસ છે. રશિયાએ જે સિદ્ધિ મેળવી છે તેને હું તો ઉતારી પાડું, પણ એ આખું મંડાણ બળજબરી ને હિંસા પર રચાયેલું છે. જો હિંદુસ્તાને હિંસાનો ત્યાગ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો હોય, તો આ શિક્ષણ–પદ્ધતિ એ તેને માટેની સાધનાનું એક આવશ્યક અંગ છે. આપણને કહેવામાં આવે છે કે, ઇંગ્લંડ કેળવણીની પાછળ કરોડો રૂપિયા ખરચે છે. પણ આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે, એ બધી દોલત બીજાઓને લૂંટીને મેળવવામાં આવે છે. એ લોકોએ શોષણની કળાનું એક સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર બનાવી મૂક્યું છે, એટલે એમને એમના છોકરાઓને એવી ખરચાળ કેળવણી આપવી પોસાય. આપણે બીજાને ચૂસવાનો વિચાર કરી શકવાના નથી, કરવાના નથી, એટલે આપણી પાસે અહિંસા પર રચાયેલી આ શિક્ષણપદ્ધતિ સિવાય બીજો રસ્તો જ નથી.

૨

[ઠરાવ પર થયેલી ચર્ચામાં કેટલીક ટીકાઓના ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યા, તેમાં કહ્યું:]

તકલી એ એક જ ઉદ્યોગ નથી, પન એ એક જ એવી છે ખરી જે બધે દાખલ કરી શકાય. કઈ નિશાળને કયો ઉદ્યોગ અનુકૂળ આવે છે એ જોવાનું કામ પ્રધાનોનું રહેશે. જેમને યંત્રોનો મોહ છે તેમને હું ચેતવણી આપવા ઇચ્છું છું કે, યંત્રો પર ભાર દેવાથી માણસોનાં યંત્રો બની જવાનું પૂરેપૂરું જોખમ રહેલું છે. જેઓ યંત્રયુગમાં વસવા માગતા હોય તેમને માટે મારી યોજના નકામી થશે, પણ એમને હું એટલું પણ કહું કે, ગામડાંની પ્રજાને યંત્રો વડે જીવતી રાખવી અશક્ય છે. જ્યાં ત્રીસ કરોડ જીવતાં યંત્રો પડ્યાં છે ત્યાં નવાં જડ યંત્રો લાવવાની વાત કરવી નિરથક છે, ડૉ ઝાકીર હુસેને કહ્યું કે, આદર્શની ભૂમિકા ગમે તેવી હોય તોયે આ યોજના કેળવણીની દ્દષ્ટિએ સંગીન છે. એમનું એ કહેવું બરાબર નથી. એક બહેન થોડા દિવસ પર મને મળવાં આવ્યાં હતાં, તેમણે મને કહ્યું કે, અમેરિકાની 'પ્રોજેક્ટ' પદ્ધતિ અને મારી પદ્ધતિ વચ્ચે ઘણો જ મોટો ભેદ છે. પણ તમારે ગળે મારી યોજના ઊતરે તોયે એ સ્વીકારો એવું હું નહીં કહું. જો આપણા પોતાના માણસો ન્યાયથી વર્તે, તો આ નિશાળોમાંથી ગુલામો નહીં પણ સંપૂર્ન કારીગરો પેદા થાય. બાળકો પાસેથી લીધેલી કોઈ પણ પ્રકારની મહેનતની કિંમત કલાકે બે પૈસા જેટલી તો થવી જ જોઈએ. પણ તમે મારા પ્રત્યેના આદરને લીધે કશું પણ ન સ્વીકારશો. હું મૃત્યુને દ્વારે બેઠેલો છું, અને કંઈ પન વસ્તુ જળજબરીથી લોકો પાસે કબૂલ કરાવવાનો મને સ્વપ્ને પન વિચાર ન આવે. આ યોજના પૂરા ને પાકા વિચાર પછી જ સ્વીકારવા જોઈએ, જેથી એ થોડા વખતમાં છોડી દેવી ન પડે. હું અધ્યાપક શાહે અખેલી વાતમાં સંમત છું કે, જે રાજ્ય તેનાં બેકારોને માટે જોગવાઈ ન કરી શકે તેની કશી કિંમત નથી. પણ એમને ભીખનો ટુકડો આપવો એ કંઈ બેકારીનો ઇલાજ નથી. હું તો એમાંના દરેક જનને કામ આપું ને એમને પૈસા નહીં તો ખોરાક આપું. ઈશ્વરે આપણને સરજ્યા છે તે ખાઈપીને મોજ કરવા સારુ નહીં, પણ પરસેવો પાડીને આજીવિકા કમાવા સારુ.

૩

[ગાંધીજીની સૂચના પર ચર્ચા થઈ ને આખરે પરિષદમાં કરવામાં આવ્યા તે ઠરાવો આ પ્રમાણે હતા:]

૧. આ પરિષદનો અભિપ્રાય એવો છે કે, સાત વરસ લગીની મફત અને ફરજિયાત કેળવણી રાષ્ટ્રવ્યાપી પાયા પર અપાવી જોઈએ.

૨. કેળવણી જન્મભાષા દ્વારા અપાવી જોઈએ.

૩. આ આખા સમય દરમ્યાન કેળવણીનું મધ્યબિંદુ કોઈ પ્રકારનું શારીરિક અને ઉત્પાદક કામ હોવું જોઈએ, અને બાળકનું વાતાવરણ લક્ષમં રાખીને પસંદ કરેલા મધ્યવર્તી હાથૌદ્યોગની જોડે બને ત્યાં સુધી અનુસંધાન રહે એવી રીતે, તેની અબ્ધી શક્તિઓનો વિકાસ થવો જોઈએ કે શિક્ષણ અપાવું જોઈએ.

૪. આ પરિષદ અપેક્ષા રાખે છે કે, આ શિક્ષન પદ્ધતિમાંથી ધીરે ધીરે શિક્ષકોનો પગર નીકળી રહેશે.

આ પછી, આ ઠરાવોને ધોરને અભ્યાસક્રમની યોજના[૨] પ્રાંતોના પ્રધાનો પરિષદના ઠરાવોનો અમલ કરી શકે એવી ઢબની, તૈયાર કરવાને અને પરિષદના પ્રમુખની આગળ એક મહિનાની અંદર હેવાલ રજૂ કરવાને નીચેના સજ્જનોની એક સમિતિ નિમાઈ:

ડૉ. ઝાકિર હુસેન (પ્રમુખ)
શ્રી આર્યનાયકમ (મંત્રી)
શ્રી ખ્વાજા ગુલામ સૈયદુદ્દીન
શ્રી વિનોબા ભાવે
શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર
શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા
શ્રી જે. સી. કુમારપ્પા
શ્રી અધ્યાપક ખુશાલ શાહ
શ્રીમતી આશાદેવી

બીજાં નામો ઉમેરવાની સત્તા સાથે.

૪

[પ્રમુખસ્થાનેથી ગાંધીજીએ પરિષદનો ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું:]

તમે સૌ ભાઈબહેનો અહીં આવ્યાં ને મને આ કામમાં સાથ આપ્યો તેને સારુ હું તમારો આભારી છું. તમારી પાસે હજુ વધારે સહકારની આશા હું રાખીશ, કેમ કે આ પરિષદ તો અહજુ પહેલી છે ને એવી તો ઘણી પરિષદો આપણે ભરવી પડશે. માલવીયજી મહારાજે મને ચેતવનીનો તાર મોકલ્યો છે, પણ એમને તો

હું આશ્વાસન આપી ચૂક્યો છું કે, આ પરિષદમાં અંતિમ નિર્ણયો થવાના નથી, એ શોધકોની પરિષદ છે, અને દરેક જણને સૂચના અને ટીકા આપવાને નિમંત્રન અપાયું છે. કોઈ પણ ચીજ ઝપાટાભેર પરાણે કરાવી નાખવાનો મારો જરા પણ વિચાર નથી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને દારૂબંધીની કલ્પનાઓ અસહકારના જેટલી જૂની છે. પણ એ ચીજ એના અત્યારના રૂપમાં તો મને દેશના બદલાયેલા સમ્જોગોમાં સૂઝેલી છે.

હ. બં., ૩૧–૧૦–'૩૭

૧. આ સૂચનાઓ જુઓ 'રાષ્ટ્રીય કેળવણીકારોને' પ્ર૦ ૧૧ માં આપી છે

૨. આ યોજના હવે પુસ્તકાકારે બહાર પડી છે. તેમ જ *હરિજનબંધુ*ના ૧૨–૧૨–'૩૭ના અંકમાંથી તેમાં પણ અપાઈ છે.

૧૭. એક ડગલું આગળ

વર્ધામાં ગયે અઠવાડિયે મળેલી શિક્ષણ પરિષદે કરેલા કામકાજનો હેવાલ (ઉપર પ્ર. ૧૬માં) આપેલો છે. પ્રજા અને મહાસભાના પ્રધાનોની આગળ મારી યોજના રજૂ કરવાના કાર્યમાં આ પરિષદથી એક નવું અને અગત્યનું પ્રકરણ શરૂ થાય છે.એટલા બધા પ્રધાનો પરિષદમાં હાજર હતા એ શુભ ચિહ્ન હતું. પરિષદમાં મુખ્યત્વે જે વાંધા લેવાયા ને ટીકા થઈ તે શિક્ષણ સ્વાવલંબી હોવું જોઈએ એ વિચાર – મેં રજૂ કરેલા સંકુચિત રૂપમાં પણ – ની સામે હતાં. એટલે પરિષદે જે ઠરાવ કર્યા છે એમાં બહુ સાવચેતી રાખેલી છે. પરિષદને અજાણ્યા સમુદ્રમાં નાવ હંકારવાનું હતું એ વિશે તો કશી શંકા નથી. એની નજર આગળ અગાઉનું એકે સંપૂર્ણ દૃષ્ટાંત ન હતું. મેં રજૂ કરેલો વિચાર જો સાચો હશે તો તેનો વ્યવહારમાં અમલ જરૂર કરી શકાશે.આખરે તો તેમને સ્વાવલંબન્વાળા ભાગ પર શ્રધ્ધા હોય તેમણે એ વિચાર પ્રમાણે નિશાળો ચલાવીને એ વિચારનું સંગીનપણું પુરવાર કરી બતાવવાનું છે.

માધ્યમિક અભ્યાસક્રમમાંથી અંગ્રેજી બાદ કરીને બાકીના શિક્ષણ સહિતની પૂરી પ્રાથમિક કેળવણી કોઈ પણ ઉદ્યોગ દ્ધારા અપાવી જોઈએ એ પ્રશ્ન વિશે તો આશ્ચર્યકારક એકમતી હતી. છોકરા અને છોકરીઓમાં રહેલા પૂર્ણ પુરુષત્વ કે સ્ત્રીત્વનો વિકાસ ઉદ્યોગ દ્ધારા સાધવાનો છે, એ હકીકત આપોઆપ નિશાળોને કારખાનાં બનાવતી અટકાવે છે, કેમ કે છોકરા છોકરીઓને જે ઉદ્યોગનું શિક્ષણ મળે તેમાં તેઓ અમુક અંશે નિષ્ણાત થાય, તે ઉપરાંત તેમને જે વિષયો શીખવાના હશે તેમાં પણ એટલી જ આવડત બતાવવાની રહેશે.

આ યોજનાનો વ્યવહારમાં અમલ કેમ થઈ શકે અને છોકરા છોકરીઓને એક પછી એક વરસે શું શું શીખવાનું રહેશે, એ ડૉ. ઝાકિર હસેનની સમિતિના પરિશ્રમ પરથી આપણે જાણી શકીશું.

એક વાંધો એવો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે કે, પરિષદમાં શા ઠરાવો થવાના છે તે તો અગાઉથી નક્કી થઈ ચૂકેલું જ હતું. આ વાંધો છેક જ વજૂદ વિનાનો છે. આખા દેશમાંથી કેળવણીકારોને ગમે તેમ પસંદ કરીને બોલાવવા અને તેમને મન જે યોજના બેશક ક્રાંતિકારક હતી તેના પર તેમને એકાએક મત પ્રદર્શિત કરવાનું કહેવું, એ વસ્તુતઃ અશક્ય હતું. એટલે જેમણે શિક્ષક તરીકે ઉદ્યોગશિક્ષણનો કંઈકે અનુભવ લીધેલો એવાઓને જ નિમંત્રણો મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કાર્ય કરનારા સાથીઓ આ નવી કલ્પનાને સમભાવપૂર્વક ઝીલી લેશે એવો ખ્યાલ મને પોતાને જ નહોતો. આ યોજના જ્યારે ઝાકિર હુસેન સમિતિ મારફતે મૂર્ત અને વધારે પૂર્ણ રૂપે પ્રજાની આગળ આવશે, ત્યારે કેળવણીકારોના વિશાળ વર્ગને એના પર વિચાર કરવાનું નિમંત્રણ જરૂર અપાશે. જે કેળવણીકારો પાસે મદદગાર થઈ પડે એવી સૂચનાઓ હોય તેમને મારી વિનંતિ છે કે, તેઓ એ સૂચનાઓ સમિતિના મંત્રી શ્રી આર્યનાયકમને વર્ધાને સરનામે મોકલી આપે.

પરિષદમાં એક વક્તાએ ભાર દઈને કહ્યું કે, નાનાં છોકરા છોકરીઓને શિક્ષણ આપવાનું કામ પુરુષો કરતાં સારી રીતે સ્ત્રીઓ કરી શકે; અને કુમારિકાઓ કરતાં સારી રીતે માતાઓ કરી શકે. બીજી દૃષ્ટિએ

પણ, અધ્યાપક શાહની ફરજિયાત સેવાની યોજનામાં ભળવાની અનુકૂળતા એમને વધારે છે. જે દેશપ્રેમી મહિલાઓની પાસે ફુરસદનો વખત હોય તેમને આ એક સૌથી મોટા સત્કાર્યમાં પોતાની સેવા અર્પણ કરવાની આ સરસ તક છે, એમાં શંકા નથી. પણ તેઓ જો તૈયાર થાય તો તેમણે પૂરતી પ્રાથમિક તાલીમ લેવી પડશે. આજીવિકાની ખોળમાં પડેલી ગરજવાન બહેનો, જે આ પ્રવૃત્તિને એક ધંધો માનીને તેમાં જોડાવાનો વિચાર કરતી હોય, તેમનાથી કશો અર્થ નહીં સરે. તેઓ જો યોજનામાં ભળે તો તેમણે શુધ્ધ સેવાભાવથી એમાં પડવું જોઈએ ને ને પોતાનું જીવનકાર્ય બનાવવું જોઈએ. તેઓ જો સ્વાર્થી વૃત્તિથી એમાં પડશે તો તેઓ ધાર્યું કામ નહીં આપી શકે ને અતિશય નિરાશ થશે. જો aaa વર્ષની સંસ્કારી મહિલાઓ ગાંમડાંની પ્રજા સાથે – અને તે પણ તેમનાંબાળકો મારફતે – એકતા સાધે, તો તેઓ ભારતવર્ષનાં ગામડાંના જીવનને શાંત અને ભવ્ય એવી ક્રાંતિ કરાવશે. તેઓ એને માટે તત્પર થશે ખરી?

હ. બં., ૩૧–૧૦–'૩૭

ખંડ ૩

વર્ધા શિક્ષણયોજના

૧૮. "પશ્ચિમની આયાત નથી"

[વર્ધા શિક્ષણ પરિષદે કરેલા ઠરાવો (જુઓ પ્ર. ૧૧માં તે આપ્યા છે.) નો અમલ કરવો સરળા પડે તે સારુ ને આગળના પગલાં ભરવાની સુગમતા પડે તે ખાતર એક વ્યવસ્થિત શિક્ષણ યોજના તૈયાર કરવામાં આવે. એટલે, "એ ઠરાવોને ધોરણે, પ્રાંતોના પ્રધાનો પરિષદના ઠરાવોનો અમલ કરી શકે એવી ઢબની, અભ્યાસક્રમની યોજના તૈયાર કરવા" પરિષદે એક સમિતિ નીમી હતી. આ સમિતિએ દોઢેક માસની અંદર પોતાનું નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું; અને ત્યાર બાદ થોડા વખતમાં ભલામણ રૂપે સવિસ્તર એક અભ્યાસક્રમ રચી દેશ આગળ રજૂ કર્યો હતો. એ નિવેદન અને અભ્યાસક્રમ મળીને, જેને 'વર્ધા શિક્ષણ યોજના' કહેવાઈ હતી, તે થાય છે. એને પુસ્તકાકારે છપાવવામાં આવ્યું હતું. ગાંધીજીએ તેની પ્રસ્તાવના લખી હતી તે નીચે આપી છે. તેનું મથાળું તેમાં ગાંધીજીએ અંતે કહેલા નીચેના વાક્ય પરથી કર્યું છે.: " ... કોઈ પણ અર્થમાં, પશ્ચિમથી આયાત કરેલી એ વસ્તુ નથી." આ વાક્યના સંદર્ભમાં એટલું અહીં કહેવાનું રહે કે, વર્ધા શિક્ષણ પરિષદ મળી તેમાં એવી એક ચર્ચા જાગી હતી કે, ગાંધીજીનો આવિચાર નવો છે ? કે તેને મળતા વિચાર પસ્ચિમના કોઈ કેળવણીકારોએ રજૂ કરેલો છે ? ગાંધીજીએ નીચેની પ્રસ્તાવનામાં એ પ્રશ્ન અંગેની પોતાની સમજની કાંઈક ટકોર કરી છે; અને પોતાના વિચારના મુખ્ય મુદ્દા સાફ ગણી બતાવ્યા છે. – સં.]

એક હજાર પ્રતની પહેલી (અંગ્રેજી) આવૃત્તિ વેચાઈ ગઈ એ બતાવે છે કે, ડૉ. ઝાકિર હુસેને એમની સમિતિએ જેને “પાયાની રાષ્ટ્રીય કેળવણી” કહી છે, તે ચીજે હિંદમાં અને હિંદ બહાર ઠીક ઠીક રસ ઉત્પન્ન કર્યો છે. આ ચીજનું “ગામડાંના હાથઉદ્યોગો મારફત ગામડાંની રાષ્ટ્રીય કેળવણી” એવું નામ, ઉપરના નામ કરતાંઓછું આકર્ષક હોવાં છતાં, વધારે સાચું થાત. ‘ગામડાંની’ કહેતાં ઉચ્ચ કહેવાતું કે અંગ્રેજી શિક્ષણ બાદ થાય છે; ‘રાષ્ટ્રીય’ શબડા આજ સત્ય અને અહિંસા એ અર્થ સૂચવે છે; અને "ગામડાંના હાથ ઉદ્યોગો મારફત" એ શબ્દપ્રયોગનો અર્થ એ છે કે, યોજનાકારો શિક્ષકો પાસેથી એવી આશા રાખે છે કે, તેઓ, અમુક પસંદ કરેલા ગામડાંના હાથૌદ્યોગ મારફતે અને ઉપરથી લાદેલાં બંધનો તથા દખલગીરી વગરના સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં, પોતાનાં ગામડાંનાં બાળકોની બધી શક્તિઓ ખીલી આવે એ રીતે, એમને કેળવણી આપશે.

આ પ્રમાણે વિચારતાં આ યોજના ગામડાંનાં બાળકોની કેળવણીમાં એક ક્રાંતિ છે. કોઈ પણ અર્થમાં, પશ્ચિમથી આયાત કરેલી એ વસ્તુ નથી. જો વાચક આ વસ્તુ ખ્યાલમાં રાખશે તો , જે યોજનાને તૈયાર કરવામાં દેશના કેટલાક ઉત્તમ કેળવણીકારોએ પોતાનું અનન્ય ધ્યાન અર્પેલું છે, તેવી આ યોજનાને તે વધારે સહેલાઈથી સમજી શકશે.

સેગાંવ, વર્ધા, ૨૮–૫–'૩૮

૧૯. "તળિયું સાબૂત છે"

[વર્ધા શિક્ષણ યોજના બહાર પડી પછી આ૦ કૃપલાનીએ તેના ભાષ્યરૂપે અંગ્રેજીમાં 'ધી લેટેસ્ટ ફેડ' (તાજેતાનું ગેલું) એવું મજાકી છતાં આકર્ષક નામ આપીને પુસ્તક બહાર પાડ્યું હતું.[૧] ગાંધીજીએ તેની પ્રસ્તાવના લખી છે, તે નીચે ઉતારી છે. –સં]

આ ચોપડી હું અથેતિ જોઈ ગયો છું. અનુભવમાં આવતી એક ઊણપ એનાથી પુરાશે. જેને મારું 'તાજેતરનું ઘેલું' કહેવામાં આવ્યું છે, – અને તેય વળી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ! – તે વિશે જિજ્ઞાસુઓને જે અનેક શંકાઓ પજવે છે, તે બધીનો જવાબ આપવાનો આ ચોપડીમાં પ્રયત્ન છે. આ૦ કૃપલાનીએ ઘણાં વરસ કેળવણીકાર તરીકે કાઢ્યાં છે. તેમણે આ ચોપડીમાં એ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે, આ 'ઘેલા'નું તળિયું બરોબર સાબૂત છે.

૧. તેનો ગુજરાતી અનુવાદ ‘સર્વોદયની કેળવણી’ નામથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠે ભાર પાડ્યો છે તે જુઓ. તેમજ હરિજનબંધુના ૧૨–૧૨–‘૩૭ના અંકથી તેમાં પણ અપાઈ છે.

૨૦. યોજનાના ભીતરમાં

[ડૉ. જૉન ડી. બોઅર નામના એક અમેરિકન પાદરી (દક્ષિણભારતની એક કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ)ને અને ગામ્ધીજીને થયેલી વાતચીતોનો શ્રી. મ. હ. દેસાઈના હેવાલ 'વર્ધાયોજનાનું વિવરણ' – એ લેખમાંથી નીચેનું છે –સં.]

ડૉ. ડી. બોઅરે કહ્યું, " મને આ યોજના બહુ જ ગમે છે, કેમ કે એના મૂળમાં અહિંસા રહેલી છે. માત્ર અભ્યાસક્રમમાં અહિંસાને બહુ ઓછું સ્થાન અપાયું છે એટલી જ મુશ્કેલી મને લાગે છે."

ગાંધીજી કહે, " તમને એ યોજના ગમી એનું કારણ તો બરોબર છે. પણ આખા અભ્યાસક્રમની સંકલના અહિંસાને કેંદ્રમાં રાખીને ન કરી શકાય. એ યોજના અહિંસક મગજમાંથી ઉદ્ભવી છે એટલું જાણવું બસ છે. પણ જેઓ એ યોજના સ્વીકારે તેમણે અહિંસાનો પણ સ્વીકાર કરવો જોઇએ એવું નથી. દાખલા તરીકે, આ સમિતિના સર્વ સભ્યો અહિંસાને જીવનનો સિદ્ધાંત માનતા નથી. જેમ શાકાહારી માણસ અહિંસાવાદી હોવો જ જોઈએ એવું નથી – તે આરોગ્યને કારને પણ શાકાહારી થઈ શકે, તેમ આ યોજનાનો સ્વીકાર કરનારા બધા અહિંસાવાદી હોવા જ જોઈએ એવું નથી."

ડૉ. ડી. બોઅર: "હું કેટલાકે એવા કેળવનીકારોને ઓળખું છું જેઓ આ યોજના અહિંસાની ફિલસૂફી પર રચાયેલી છે એટલા માટે જ એ નાપસંદ કરે છે."

ગાંધીજી : " મને ખબર છે. એમ તો હું કેટલાક આગેવાનોને જાણું છું જેઓ ખાદીનો સ્વીકાર કરવાની એટલા જ માટે ના પાડે છે કે, એ મારી જીવનની ફિલસૂફી પર રચાયેલી છે ! પણ એને હું શી રીતે રોકી શકું ? અહિંસા એ યોજનાનું હાર્દ છે જ, અને એ હું સહેજે બતાવી શકું, પણ હું જાણું છું કે, હું એમ કરીશ તો પછી એને માટે બહુ ઓછો ઉત્સાહ લોકોમાં રહેશે. પણ જેઓ આ યોજનાને સ્વીકારે છે તેઓ એટલી હકીકતનો સ્વીકાર કરે છે કે, કરોડો ભૂખ્યા માણસોની ભૂમિમાં એમનાં બાળકોને બીજી કોઈ રીતે શિક્ષણ આપી જ ન શકાય; અને જો આ યોજના ચાલતી કરી શકાય તો એમાંથી નવી અર્થવ્યવસ્થનો જન્મ થશે. એટલું મારે માટે બસ છે. જેમ મહાસભાવાદીઓ ભલે જીવન સિદ્ધાંત તરીકે નહીં પણ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે અહિંસાનો સ્વીકાર કરે છે, એટલું મારે માટે બસ છે. આખું હિંદુસ્તાન જો અહિંસાને ધર્મ તરીકે એ જીવનસિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારે, તો તત્કાળ પ્રજાતંત્રની સ્થાપના કરી શકાય."

ડૉ. બોઅર : "સમજ્યો. હજુ એક વસ્તુ મારી સમજમાં નથી ઊતરતી. હું સમાજવાદી છું; અને અહિંસાવાદી તરીકે મને આ યોજના બહુ જ ગમે છે ખરી. છતાં સમાજવાદી તરીકે મને લાગે છે કે, આ યોજના હિંદુસ્તાનને જગતથી છુટું પાડી નાખશે, જ્યારે આપણે તો આખા જગતની જોડે અનુસંધાન સાધવાનું છે. અને એ કામ સ્માજવાદ જેવું કરે છે તેવું બીજી કોઈ ચીજ નથી કરતી."

ગાંધીજી : "મને કશી મુશ્કેલે નથી નડતી. અમે આખ જગતથી વિખૂટા નથી પડી જવા માગતા. અમે સર્વ પ્રજાઓની સાથે સ્વેચ્છાએ લેવડ દેવડ કરીશું. પણ આજે જે પરાણે લેવડદેવડ થાય છે, તે તો જવી જ

જોઈએ. અમે નથી કોઇના હાથે ચૂસાવા માગતા, કે નથી કોઈને ચૂસવા માગતા. આ યોજના દ્વારા અમે સર્વ બાળકોને કંઈક ઉત્પાદન કરતાં બનાવવાની, ને એમ કરીને આખા રાષ્ટ્રની મુખમુદ્રા બદલવાની આશા સેવીએ છીએ, કેમકે એ વસ્તુ અમારા આખા સમાજજીવનની રગેરગમાં ઊતરી જશે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે, અમે આખા જગત જોડેનો સંબંધ તોડે નાખીશું. એવી પ્રજાઓ તો રહેશે કે જે પોતે અમુક માલ પેદા ન કરી શકે એટલા માટે બીજી પ્રજાઓની પાસેથી માલની લેવડદેવડ કરવા ઇચ્છશે. એવા 'માલ માટે તેઓ બીજી પ્રજાઓ પર જરૂર આધાર રાખશે. પણ એ માલ પૂરો પાડનાર પ્રજાઓએ એમને ચૂસવી ન ઘટે."

"પણ તમને બીજા દેશો પાસેથી કશાની જરૂર જ ન પડે એટલું સાદું તમારું જીવન તમે બનાવી દો, તો તમે એમનાથી અળગ પડી જ જવાના; જ્યારે હું તો ઇચ્છું કે તમે અમેરિકાને માટે પણ જવાબદાર બનો."

"ચૂસવાનું ને ચુસાવાનું બંધ કરીને અમે અમેરિકા માટે જવાબદાર બની શકીએ, કેમ કે અમે એ પ્રમાણે કરીએ તો અમેરિકા અમારા દ્દષ્ટાંતનું અનુકરાણ કરશે, અને પછી આપણી વચ્ચે છૂટથી લેવડદેવડ થવામાં મુશ્કેલી નહીં આવે."

"પણ તમે તો જીવનને સાદું કરી નાખવા ને મોટા ઉદ્યોગોને કાઢી નાખવા માગો છો."

"મારા દેશને જરૂરની બધી ચીજો હું ત્રણ કરોડ માણસને બદલે ત્રીસ હજારની મહેનત વડે પેદા કરી શકું તો મને વાંધો નથી; માત્ર પેલાં ત્રણ કરોડ આળસુ અને બેકાર ન બનવા જોઈએ. કામના કલાક ઘટાડીને રોજનાએક બે કલાક કામ કરવાનું રહે એટલી હદ સુધી યાંત્રિક ઉદ્યોગો દાખલ કરવાનો સમાજવાદીઓનો વિચાર છે, એ હું જાણું છું; પણ મારે એ નથી જોઈતું."

"પણ એથી લોકોને ફુરસદ મળે ને?"

"ફુરસદ શાને માટે ? હૉકી ખેલવા માટે ?"

"એને જ માટે નહીં, પણ દાખલા તરીકે સર્જનાત્મક હાથ ઉદ્યોગો માટે."

"સર્જનાત્મક હાથૌદ્યોગોમાં રોકાવાનું તો હું એમને કહું છું, પણ તેઓ રોજના આઠ કલાક કામ કરીને હાથ વડે ચીજો પેદા કરશે."

"દરેક ઘરમાં રેડિયો હોય ને દરેક માણસ પાસે મોટર હોય એવી સમાજની સ્થિતિ તો તમે નથી જ ઇચ્છતા. એ પ્રેસિડેન્ટ હૂવરનું સૂત્ર હતું. એને તો ઘેર ઘેર બે રેડિયો ને બે મોટર જોઈતાં હતાં."

ગાંધીજી : "એટલી બધી મોટરો અમારી પાસે થઈ જાય તો ચાલવાની જગા જ ન રહે."

"ખરી વાત છે. અમારા દેશમાં દર વરસે મોતરના અકસ્માતોથી ચાળીસેક હજારનાં મોત નીપજે છે અને એથી ત્રણ ગણાં માણસો ઘવાઈને લૂલાં પાંગળાં બને છે."

"હિંદુસ્તાનનાં બધાં ગામડાંમાં રેડિયો થાય એવિ દિવસ આવે ત્યાં સુધી હું તો નથી જીવવાનો."

"પંડિત જવાહરલાલનો વિચાર તો એવો લાગે છે કે, દેશમાં પુષ્કળ માલ પેદા થવો જોઈએ."

ગાંધીજી : " મને ખબર છે. પણ પુષ્કળ માલ એટલે શું ? અમેરિકામાં કરો છો એમ કરોડો ટન ઘૌંનો નાશ કરવાની શક્તિ નહીં ને?"

"હાસ્તો. એ મૂડીવાદનું બૂરું પરિણામ છે. હવે એ લોકો પણ નાશ નથી કરતા, પણ ઘઉંનો પાક ન કરે એટલા માટે એમને પૈસા આપવામાં આવે છે. ઇમ્દાના ભાવ ગગડી ગયા હતા એટલે લોકો એક બીજાની સામે ઈંડાં ફેંકવાની રમત રમતા હતા."

"એવું અમારે નથી જોઈએતું.પુષ્કળ માલ હોવો જોઈએ એનો અર્થ જો તમે એવો કરો કે, દરેક માણસને પુશ્કળ અન્ન, પેય અને વસ્ત મળવાં જોઈએ, મનને સુસજ્જ ને સિક્ષિત બનાવવાને માટે પણ સાધનસામગ્રી મળવી જોઈએ, તો મને સંતોષ થાય. પણ પચે અના કરતાં વધારે ખોરાક પેટમાં નાખવો ને વાપરી શકાય એનાં કરતાં વધારે પડતી ચીજો ઘરમાં ખડકવી, એ મને ન ગમે. પણ બીજી બાજુ મારે તો દારિદ્રય કંગાલિયત ને ગંદકી પણ હિંદુસ્તાનમાં નથી જોઈતાં."

"પણ પંડિત જવાહરલાલે તો એમની જીવનકથામાં કહ્યું છે કે તમે દરિદ્રનારાયણને પૂજો છો ને ગરીબાઈને ખાતર જ ગરીબ રહેવા સ્તુતિ કરો છો."

"મને ખબર છે." ગાંધીજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

હ. બં., ૨૦,૨૭–૨',૩૮

૨૧. નવી કેળવણીનું નવાપણું

૧

[નવા સ્થપાયેલા હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘની બેઠક વર્ધામાં ૧૯૩૯ના મે માસના પહેલા અઠવાડિયામાં મળી હતી. તેની આગળ ગાંધીજીએ નવી કેળાવણીનું રહસ્ય અને તેનું ધ્યેય સમજાવતાં કરેલા પ્રવચનના શ્રી મહાદેવવભાઈએ આપેલા હેવાલમાંથી નીચેનું છે.

– સં.]

નવી કેળવણીનીયોજનાનો આરંભ કર્યો ત્યારે મારામાં જે આત્મવિશ્વાસ ભરેલો હતો તે અત્યારે ઊડી ગયેલો લાગે છે. મારા શબ્દોમાં જે શક્તિ હતી તે આજે ક્ષીણ થઈ ગઈ લાગે છે. આ આત્મવિશ્વાસનો અભાવ એ બાહ્ય કારણોને લીધે નહીં પણ આંતરિક કારણોને લીધે છે. મારી ઈંદ્રિયો જડ થઈ ગઈ છે એમ નથી. મારી ઉંમરના પ્રમાણમાં મારી બુદ્ધિ મને સારું કામ આપે છે. તેમ અહિંસા ઉપરનો મારો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો છે એવું પણ નથી. એ શ્રધ્ધા પહેલાનાં કરતાં ઘણી વધારે સબળ બનેલી છે. પણ આ ક્ષણે મારો આત્મવિશ્વાસ ઊઠી ગયેલો છે. એટલે મારી કહેલી એકે વાત તમે શ્રધ્ધાથી સ્વીકારી ન લેશો. જેટલું તમારે ગળે ઊતરે તેટલું જ કબૂલ રાખજો. પણ મારી ખાતરી છે કે આપણે ફક્ત બે નિશાળ પણ સાચી ઢબે ચલાવીએ તો હું આનંદથી નાચીશ.

[સાચી ઢબ કઈ એ એમણે આ પ્રવચનના આરંભમાં સમજાવ્યું હતુઃ]

આપણે આ અધ્યાપન મંદિરને સ્વાતંત્ર્ય અપાવનારી ને આપણાં સર્વ અનિષ્ટો દૂર કરનારી નિશાળ બનાવવાનુ છે. એ અનિષ્ટોમાં સૌથી મોટું તે આપણા કોમી કલહો છે. એને સારુ આપણે અહિંસા પર જ આપણી સર્વ શક્તિ એકાગ્ર કરવી પડશે. હિટલર અને મુસોલિનીની નિશાળો હિંસાને પોતાનો મૂળ સિધ્ધાંત માન છે. આપણો મૂળ સિધ્ધાંત મહાસભાના આદેશ અનુસાર અહિંસા છે. એટલે આપણા સમગ્ર પ્રશ્નોનો નિકાલ આપણે અહિંસક રીતે આણવાનો છે. આપણું ગણિત, આપણું વિજ્ઞાન, આપણો ઈતિહાસ એ સર્વમાં અહિંસા ઓતપ્રોત હશે અને એ વિષયના પ્રશ્નો અહિંસાના રંગથી રંગાશે. શ્રીમતી hh હાનુમે જ્યારે તુર્કી વિશે દિલ્હીમાં જામિયા મીલિયા ઈસ્લામિયામાં વ્યાખ્યાન આપ્યું ત્યારે મેં કહ્યું હતું કે, સામાન્ય રીતે ઈતિહાસ રાજાઓ અને યુધ્ધની તવારીખ હોય છે, પણ ભવિષ્યનો ઈતિહાસ એ મનુષ્યની તવારીખ હશે; એ તો અહિંસક જ હોઈ શકે અથવા છે. વળી આપણે આપણી સર્વ શક્તિ શહેરી ઉદ્યોગો પાછળ નહીં, પણ ગામઠી ઉદ્યોગો પાછળ વાપરવી રહેશે. એટલે કે જો આપણાં સાત લાખ ગામડાંમાંથી થોડાં જ નહીં પણ બધાંને જીવતાં રાખવાં હોય, તો આપણે ગામઠી હાથઉદ્યોગોને સજીવન કરવા પડશે. અને તમે ખાતરી રાખજો કે, જો તો નિશાળની કેળવણી એ હાથઉદ્યોગ વડે આપી શકીએ તો આપણે ક્રાંતિ કરી શકીશું. આપણાં પાઠ્યપુસ્તકો પણ એ જ ઉદ્દેશથી તૈયાર કરેલાં હશે.

હું જે કહું છું તેના પર તમે ઊંડો વિચાર કરજો ને તમને વાત ગળે ન ઊતરે તો તે પડતી મૂકજો. હું કહું છું તે આપણા મુસલમાનભાઈઓને ગળે ન ઊતરે તો તેઓ તેને તરત જ નાકબૂલ રાખે. મારે જે અહિંસા જોઈએ છે તે અંગ્રેજોની સાથેની લડાઈ પૂરતી નથી, પણ આપણા સર્વ આંતરિક વ્યવહારો ને પ્રશ્નોને લાગુ પડે છે. એ સાચી સક્રિય અહિંસા હશે, ને એમંથી પરસ્પર ભય પર રચાયેલો, હિટલર નેમુસોલિનીની વચ્ચે થયો છે, એવો કરાર નહીં નીપજે, પણ સાચી જીવતીજાગતી હિંદુમુસલમાન એકતા નીપજશે.

હ. બં., ૮–૫–'૩૮

૨

[વર્ધાથી પ્રગટ થયેલા હિંદુસ્તાની તાલીમી સંધના માસિક 'નઈ તાલીમ' પર મોકલેલો સંદેશો આ છે. – સં.]

નઈ તાલીમકા નયાપન સમઝના જરૂરી હૈ. પુરાની તાલીમમેં જિતના અચ્છા હૈ વહ સબ નઈ તાલીમમેં રહેગા, લેકિન ઉસમેં નયાપન કાફી હોગા. નઈ તાલીમ અગર સચમુચ નઈ હોગી, તો ઉસકા નતીજા (પરિણામ) યહ હોના ચાહિયે કિ, હમારે અન્દર માયૂસી (નિરાશા) હૈ ઉસકી જગહ ઉમ્મીદ હોગી, કંગાલીયતકી જગહ રોટીકા સામાન તૈયાર હોગા, બેકારીકી જગહ ધંધા હોગા, ઝઘડોંકી જગહ એકા હોગા ઔર હમારે લડકે લડકિયાં લિખનાપઢના જાનેંગે ઔર સાથ સાથ હુનર ભી જાનેંગે જિસકે મારફત વે અક્ષરજ્ઞાન હાસિલ કરેંગે.

ઉતમાનઝાઈ, ૧૪–૧૦–'૩૮

હ. બં., ૨૯–૧–'૩૯

૩

[પૂનામાં ઑક્ટોબર, ૧૯૩૯, માં ભરાયેલી બુનિયાદી તાલીમ પરિષદ*ને મોકલેલો સંદેશો આ છે. – સં.]

મને આશા છે કે, પૂનાની પરિષદ જે કંઈ કરશે તેમાં નઈ તાલીમ (જે બુનિયાદી તાલીમ કે પાયાની કેળવણીને નામે ઓળખાય છે)નું નવાપણું હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખશે. જેમ કોઈ સાસાયણિક પ્રયોગમાં આપણે એક પણ દ્રવ્ય ઘટાડતા કે વધારતા નથી, તે જ પ્રમાણે આપણે વર્ધા યોજનાનાં આવશ્યક અંગોમાં એકે ઉમેરવું કે એમાંથી એકે છોડવું ન જોઈએ. આ યોજનાની નવીનતા એમાં રહેલી છે કે, કેળવણી કોઈ ગ્રામઉદ્યોગ મારફતે આપવાની છે. એ હેતુ કેવળ ચાલુ ભણતરમાં એકાદ ગ્રામઉદ્યોગ ઉમેરવાથી સધાવાનો નથી.

સેગાંવ, ૨૮–૧૦–'૩૯

હ. બં., ૫–૧૧–'૩૯

* આ પરિષદના કામનો વિસ્તૃત હેવાલ હિંદી તથા અંગ્રેજીમાં *One Step Forward એક કદમ આગે* નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે. તાલીમી સંઘ, વર્ધા, પાસેથી મળી શકશે. તેની સમાલોચનાની નોંધ ગાંધીજીએ હ. બં. (૨૪–૮–

'૪૦)માં લખતાં કહેલું, "જેમનું કેળવણીમાં રસ છે તેમણે આ પુસ્તકની નકલ મેળવવાનું ચૂકવું ન જોઈએ. મારેમાટે એ આશ્વાસનની વાત છે કે, મારા આ તાજેતરના – છેલ્લા એમ કદાચ ન કહી શકાય – પ્રયત્નને લગભગ સર્વ દિશાઓથી સંમતિ મળી રહી છે. ગયા વર્ષમાં જે પ્રગતિ થઇ છે તે આ પ્રયોગને માટે ઉજ્જવળ ભાવીની સૂચક છે."

૪.

['રચનાત્મક કામ શા માટે?' એ લેખમાંથી]

નવી (એટલે કે, પાયાની) કેળવણી વિના હિંદુસ્તાનનાં કરોડો બાળકોની કેળવણી લગભગ અસંભવિત છે એમ સર્વમાન્ય થયું ગણી શકાય. એટલે ગ્રામસેવકને તેનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. તે નવી કેળવણીનો શિક્ષક હોવો જોઈએ.

આ કેળવણીની પાછળ પ્રૌઢશિક્ષણ એની મેળે ચાલવાનું. જ્યાં નવી કેળવણીએ ઘર કર્યું હશે ત્યાંનાં બાળકો જ પોતાનાં માબાપનાં શિક્ષક બનવાનાં છે. ગમે તેમ હો, ગ્રામસેવકમાં પ્રૌઢશિક્ષણ આપવાની ધગશ હોવી જોઈએ.

સેવાગ્રામ, ૧૩–૮–'૪૦

હ. બં., ૧૭–૮–'૪૦

૨૨. એક પ્રધાનનું સ્વપ્નું

> તમામ નિશાળોમાં છોકરા અને છોકરીઓ માટે કાંતણ અને વણાટ ફરજિયાત કરવાં જોઈએ એવો સંદેશો અથવા સૂચના આપ પ્રાંતિક સરકારોને અને લોકોને આપી શકો તો મરી ખાતરી છે કે ટૂંકા વખતમાં નીશાલોના બાળકો જાતે બનાવેલું કાપડ પહેરતાં થઇ જાય. એ પ્રથમ પગલું હશે. મેં આપના આદર્શો વિશેની શ્રદ્ધા ગુમાવી નથી, અને હું એવો દિવસ જોવાની આશા સેવું છું. જ્યારે દરેક ઘર પોતાનું ખપ પૂરતું કપડું બનાવી લેતું હોય અને દરેક ગામડું પણ આપની ગ્રામોદ્યોગની તેમ જ કેળવણીની યોજનાઓ અનુસાર કાપડની જ નહીં પણ દરેક આવશ્યક ચીજ બાબતમાં સ્વાવલંબી બનેલું હોય. આપની પેઠે હું પણ માનું છે કે આ દેશમાં સાચું સ્વરાજ ત્યારે જ સ્થપાઈ શકે જ્યારે પ્રાંતિક સરકારના અથવા હિંદુસ્તાન સરકારના અંદાજ[પત્રનાં પાસાં મળવાની સાથે – જે મેળવતાં અનેક ચાલાકીઓ ને કરામતો કરવી પડે છે – ગ્રામવાસી પ્રજાના અંદાજપત્રનાં પણ પાસાં મળી રહે.

એક મહાસભાવાદી પ્રધાન ઉપર પ્રમાણે લખે છે. મારી પાસે આપખુદ માણસની સત્તા હોય તો હું ઓછામાં ઓછું પ્રાથમિક નિશાળોમાં તો હાથકાંતણ અવશ્ય ફરજિયાત કરું. જે પ્રધાનમાં શ્રદ્ધા હોય તેણે એમ કરવું જોઈએ. આપણી નિશાળોમાં કેટલીયે નકામી ચીજોને ફરજિયાત બનાવવામાં આવે છે. તો આ અતિઉપયોગી કળાને ફરજિયાત શા માટે ન બનાવવી જોઈએ? પણ લોકશાસનવાળા તંત્રમાં કોઈ વસ્તુ બહોળા પ્રમાણમાં લોકપ્રિય ન હોય તો તેને ફરજિયાત કરી શકાય નહીં. આમ લોકશાસનમાં ફરજિયાતપણું નામનું જ હોય છે. તે આળસને ઉડાડે છે, પણ લોકોની ઈચ્છા પર બળજબરી નથી કરતું. એવું ફરજિયાતપણું એ એક શિક્ષણની ક્રિયા છે. હું એના કરતાં હળવો એક પ્રારંભિક માર્ગ સૂચવું છું. સૌથી સારું કાંતનાર બાળક કે બાળાને ઇનામ અપાવાં જોઈએ. આ હરીફાઈથી બધાં નહીં તો ઘણાંખરાં તેમાં ભાગ લેવા પ્રેરાશે. કોઈ પણ યોજનામાં જો શિક્ષકોને પોતાને આસ્થા ન હોય તો તે સફળ થવાની નથી. પ્રાંતિક સરકારો જો પાયાની કેળવણીનો સ્વીકાર કરે તો હાથકાંતણ વગેરે અભ્યાસક્રમનાં કેવળ અંગ જ નહીં પણ શિક્ષણનું વાહન બને. પાયાની કેળવણી જો જડ ઘાલે તોઆપણી આ પીડિત ભૂમિમાં ખાદી જરૂર સાર્વત્રિક અને પ્રમાણમાં સોંઘી થાય.

સેગાવ, ૯–૧૦–‘૩૯

હ.બં., ૧૫–૧૦–‘૩૯

૨૩. તકલી વિ. રમકડાં

['સેવાગ્રામ ખાદીયાત્રા' મથાળાવાળા શ્રી સુશીલા xxx લેખમાંથી નીચેનો પ્રશ્નોત્તર છે. વર્ધા–પદ્ધતિમાં ક્રિયા કે 'પ્રવૃત્તિ ઉત્પાદન' જોઈએ, રમકડાં ઈ. જેવી કેવળ ક્રીડાત્મક નહીં, એ એક મહત્વનો મુદ્દો આ પ્રશ્નોત્તરમાં સમાવાયેલો છે, અને તે આ પદ્ધતિની એક મોટી નવીનતા અને ખાસીયત છે. – સં.]

પ્ર. – પાયાની કેળવણીની યોજનામાં તકલી દાખલ કરવમાં આવી છે તે આર્થિક એટલે સ્વાશ્રયના હેતુથી કે કેળવણીના જ દષ્ટિબિંદુથી?

ઉ. – પાયાની કેળવણીના કાર્યક્રમમાં મૂકેલી કોઈ પણ વસ્તુ પાછળ એક જ હેતુ હોઈ શકે અને તે કેળવણીનો હેતુ હાથકારીગરીના વાહન દ્વારા બાળકોની શારીરીક, બૌદ્ધિક તેમ જ નૈતિક ખીલવણી સાધવાનો છે. છતાં હું એમ પણ માનનારો છું કે, જે કોઈ યોજના શિક્ષણદષ્ટિએ સંગીન હોય તેનો કુશળાતાથી અમલ થાય, તો આર્થિક દષ્ટિએ પણ તે સંગીન નીવડે જ. દા.ત. આપણે આપણાં બાળકોને માટીનાં રમકડાં બનાવતાં શીખવીએ, જેને પાછળાથી ભાંગી નાખવામાં આવે. એથી પણ એમની બુદ્ધિ તો ખીલશે. પણ એ રીએ કામ કરવામાં એક બહુ મહત્વનો નૈતિક સિધ્ધાંત અવગણાય છે, અને તે એ કે, માણસની મહેનત અને સામગ્રી કદી પણ વેડફાવાં ન જોઈએ, અગર તો બિનઉત્પાદનની રીતે એ વપરાવાં ન જોઈએ, એ સિધ્ધાંત ઉપર ભાર મૂકવો એ ઉત્તમ નાગરિક તૈયાર કરનારી કેળવણી છે, અને એવી પાયાની કેળવણી અનાયાસે સ્વાશ્રયી અને સ્વયંપૂર્ણ બની જાય છે..

હ.બં., ૧૯–૬–'૪૦

૨૪. અંગ્રેજીને એમાં સ્થાન નથી

['ગ્રામશિક્ષણ વિ. શહેરી શિક્ષણ'એ મથાળાની નોંધ આ છે. – સં.]

એક કેળવણીકાર લખે છેઃ

> "જો તમે સાવધ નહીં રહો તો જોશો કે, શહેરોમાં દાખલ થઈ રહેલી પાયાની કેળવણી ગામડાંમાં દાખલ થઈ રહેલી પાયાની કેળવણી કરતાં જુદું જ સ્વરૂપ પકડશે. દા.ત. માતૃભાષાને ધક્કો પહોચાડીને અંગ્રેજી દાખલ થશે અને પરિણામે એક જાતનું ગુમાન પોષાશે."

મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, મારી યોજના ગામડાંની પ્રજાની દષ્ટિએ ઘડાઈ છે. અને જ્યારે હું તે ખીલવી રહ્યો હતો ત્યારે મેં એમ કહ્યું હતું ખરું કે, શહેરોને તે લાગુ કરવામાં થોડાક ફેરફારો કરવા પડશે. આ ફેરફારોની કલ્પના શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે જે ઉદ્યોગો પસંદ કરવાના તે પરત્વે જ માત્ર હતી. મને કદી ખ્યાલ નહોતો કે, પ્રાથમિક ધોરણોમાં અંગ્રેજીને સ્થાન આપવાનો ક્યાંયે પ્રયત્ન થશે. અને આ યોજના તો હજુ માત્ર પ્રાથમિક ધોરણોની જ કક્ષામાં રહી છે. અલબત્ત આ પ્રાથમિક મર્યાદા અંગ્રેજી વિનાના મેટ્રિકના ધોરણની બરોબર પહોંચવા જાય છે ખરી. આ પાયરીએથી બાળકો ઉપર અંગ્રેજી લાદવું એ તો એમના સ્વાભાવિક વિકાસને ડામવા બરાબર અને કદાચ તેમનામાંથી સ્વયંપ્રેરણાને મારી નાખવા બરાબર છે. ભાષા શીખવી એ મૂળે તો સ્મરણશક્તિ કેળવવાની જ તાલીમ છે. શરૂથી જ અંગ્રેજી શીખવું એ બાળક ઉપર એક સાવ બિનજરૂરી બોજો છે. બાળક માતૃભાષાને ભોગે જ તે શીખી શકે. હું તો માનું છું કે, ગામડાંના બાળકના જેટલું જ શહેરી બાળકને માટે પણ એ જરૂરી છે કે તેના વિકાસનું ચણતર માતૃભાષાના સંગીન ખડક પર જ રચાય. આવી દેખીતી અને ખુલ્લી વાત કેવળ હિંદુસ્તાન જેવા દુર્ભાગી દેશમાં જ સાબિત કરવી પડે છે.

સેગાંવ, ૨–૯–'૩૯

હ.બં., ૧૦–૯–'૩૯

૨૫. કેટલાક વાંધા

એક મુસલમાન પત્રલેખક લખે છેઃ

"ગયા ચાર મહિના થયાં ઉર્દુ છાપાંમાં વર્ધાની શિક્ષણ યોજના વિશે અભિપ્રાયો આવે છે. હંમેશની પેઠે કોઇએ એ નિવેદન કાળજીથી વાંચ્યું હોય કે પાયાની કેળવણીના વિષય પર વિચાર કર્યો હોય એવું જણાતું નથી. એ લોકોના વાંધા મુખ્યત્વે ત્રણ મુદ્દાને વિશે છેઃ

(ક) ધાર્મિક શિક્ષણનો આ યોજનામાંથી બિલકુલ છેદ જ ઉડાવી દીધેલો છે;

(ખ) છોકરા છોકરીઓને જોડે ભણાવવાનાં છે;

(ગ) સર્વ ધર્મોને વિશે આદર કેળવવાનો છે.

"આ વાંધા ઉર્દુ છાપાંમાંથી તારવેલા છે."

સાંપ્રદાયિક ધર્મના અર્થમાં ધર્મનું શિક્ષણ ઈરાદા પૂર્વક ાબ્બા રાખવામાં આવ્યું છે. રાજ્યનો કોઈ એક ધર્મ ન હોય તો ધાર્મિક શિક્ષણ આપવું અશક્ય નહીં તો બહુ મુશ્કેલ તો થઈ જ પડે છે કેમ કે એનો અર્થ એ થાય કે, દરેક સંપ્રદાયને માટે એવા શિક્ષણની વ્યવસ્થા રાખવી જોઇએ. એવું શિક્ષણ સારામાં સારું તો ઘરમાં આપી શકાય. દરેક બાળકને માટે એવું શિક્ષણ ઘરમાં કે બીજી રીતે લેવાનો પૂરતો વખત રાજ્યે છૂટો રાખવો જોઇએ. એ પણ કલ્પી શકાય એવુ છે કે, જે ધાર્મિક સંપ્રદાયો પોતાનાં બાળકોને નિશાળમાં ધાર્મિક શિક્ષણ આપવા માગતા હોય, તેઓ ખાનગી રીતે શિક્ષણ આપે એવી સગવડ રાજ્યે કરી આપવી જોઇએ; માત્ર એવી કેળવણીનું ખરચ એ સંપ્રદાયોએ આપવું જોઇએ.

સહશિક્ષણ ઝાકિર હુસેન સમિતિએ ફરજિયાત બનાવ્યું નથી. જ્યાં છોકરીઓની નોખી નિશાળ માટે માગણી હશે, ત્યાં રાજ્યને તેની સગવડ કરી આપવી પડશે. સહશિક્ષણનો સવાલ ખુલ્લો રાખવામાં આવ્યો છે. મારી જાણ પ્રમાણે, સમિતિના સભ્યો સૌ આ બાબતમાં એકમતના નહોતા. હું પોતે કશા ચોક્કસ નિર્ણય પર આવ્યો નથી. હું માનું છું કે જેમ સહશિક્ષણની સામે તેમ તેની તરફેણમાં પણ એટલાં જ સબળ કારણો છે. અને જ્યાં એ પ્રયોગ થાય ત્યાં હું એનો વિરોધ નહીં કરું.

સર્વ ધર્મો વિશે સમાન આદર શીખવવાની બાબતમાં હું પોતે મક્કમ વિચાર ધરાવું છું. આપણે એ સુખી સ્થિતિએ ન પહોંચીએ ત્યાં સુધી ભિન્ન ભિન્ન કોમોની વચ્ચે સાચી એકતા થવાની કશી આશા મને દેખાતી નથી. પોતાનો જ ધર્મ ચડિયાતો છે અથવા એ જ એક સાચો ધર્મ છે એમ જો બાળકોને શીખવવામાં આવે, તો જુદાં જુદાં બાળકોની વચ્ચે મિત્રાચારી થી શકે જ નહીં એમ હું માનું છું. એવી સંકુચિત ભાવના રાષ્ટ્રમાં ફેલાય તો એમાંથી એ પરિણામ અવશ્ય ફલિત થાય કે, દરેક ધાર્મિક સંપ્રદાયને માટે જુદી નિશાળો હોવી જોઈએ ને એમને એકબીજાને ગાળ દેવાની છૂટ હોવી જોઈએ, અથવા તો ધર્મનું નામ જ દેવાની સખત મનાઈ કરવી જોઈએ. આવી નીતિનું પરિણામ એવું ભયંકર આવે કે એનો વિચાર જ થઈ શકતો નથી. નીતિ કે સદાચારના મૂળભૂત સિધ્ધાંતો સર્વ ધર્મમાં સમાન છે. એ બાળકોને જરૂર શીખવવા જોઈએ, અને વર્ધા–યોજના પ્રમાણેની નિશાળોમાં એટલું ધાર્મિક શિક્ષણ પૂરતું ગણાવું જોઈએ.

હ.બં., ૧૭–૭–'૩૮

૨૬. શિક્ષકોના કેટલાક પ્રશ્નો

૧

[અધ્યાપન મંદિર, હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘ, માં આવેલા શિક્ષકો જોડે થયેલા વાર્તાલાપનો 'વર્ધા શિક્ષણયોજના' એ લેખમાં શ્રી પ્યારેલાલે આપેલ હેવાલ આ છે. – સં.]

વર્ધાયોજના અને યાંત્રિક ઉદ્યોગ

શિક્ષકોનો પહેલો પ્રશ્ન એ હતો કે, "વર્ધાયોજના સ્થાયી નીવડે એવી છે કે માત્ર કામચલાઉ છે? ઘણા પ્રસિધ્ધ કેળવણીકારોએ એવો મત દર્શાવ્યો છે કે, થોડા વખતમાં હાથઉદ્યોગ નાબુદ થઈ તેને ઠેકાણે સર્વત્ર મોટા યાંત્રિક ઉદ્યોગો સ્થપાવાન છે. વર્ધાયોજનાના ધોરણે કેળાવાયેલો ને ન્યાય, સત્ય અને અહિંસાના પાયા પર રચાયેલો સમાજ મોટા યંત્રઉદ્યોગોના ધસારા સામે ઝીંક ઝીલીને ટકી શકશે ખરો?"

ગાંધીજી કહેઃ " આ વહેવારુ પ્રશ્ન નથી. એની આપણા તત્કાલિન કાર્યક્રમ પર અસર નથી પડવાની. આપણને નિસ્બત પેઢીઓ પછી શું થવાનું છે તેની સાથે નથી, પણ આપણા ગામડાંમાં વસતા કરોડો માણસોની ખરી જરૂરિયાત આ પાયાની કેળવણીની યોજનાથી પૂરી પડે છે કે નહીં એની સાથે છે. હું નથી માનતો કે હિંદુસ્તાનમાં યાંત્રિક ઉદ્યોગો એટલા ફેલાઈ જશે કે ગામડાં બાકી રહેશે જ નહીં. હિંદુસ્તાનનો મોટો ભાગ હંમેશાં ગામડાંનો જ રહેશે."

મહાસભા અને વર્ધાયોજના

બીજો પ્રશ્ન આ પુછાયોઃ "છેલ્લી પ્રમુખની ચુંટણીને પરિણામે મહાસભાની નીતિ બદલાશે તો પાયાની કેળવણીનું શું થશે?"

ગાંધીજીઃ "આ ભય અસ્થાને છે. મહાસભાની નીતિમાં ફેરફાર થશે એની વર્ધાયોજના પર કશી અસર થવાની નથી. એની કંઈ પણ અસર પડશે તો મોટા રાજકારણ ઉપર જ પડશે.તમે અહીં ત્રણ અઠવાડિયાંની તાલીમ લેવા આવ્યા છો, જેથી તમે પાછા જઈ ને તમારા વિદ્યાર્થીઓને વર્ધાયોજનાને ધોરણે શિક્ષણ આપી શકો. તમારામાં એટલી શ્રધ્ધા હોવી જોઈએ કે આ યોજનાથી ધાર્યો હેતુ સરશે.

"દેશમાં યાંત્રિક ઉદ્યોગો ફેલાવવાની યોજનાઓ ભલે રજૂ થતી હોય, પણ મહાસભાએ જે ધ્યેય અત્યારે નજર આગળ રાખ્યું છે, તે યાંત્રિક ઉદ્યોગોનો પ્રચાર કરવાનું નથી. મહાસભાએ મુંબઈમાં પસાર કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે તેનું ધ્યેય ગ્રામઉદ્યોગોને સજીવન કરવાનું છે. તમે મોટા યાંત્રિક ઉદ્યોગોની વિશાળ યોજનાઓ ખેડૂતો આગળ મૂકીને જનસમૂહની જાગૃતિ સાધી શકવાના નથી. એથી એમની આવકમાં એક પૈસાનો પણ વધારો થવાનો નથી. પણ ચરખા સંઘ અને ગ્રામોદ્યોગ સંઘ એક વરસની અંદર તેમનાં ગજવામાં લાખો રૂપિયા મૂકશે. મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિનું કે પ્રધાનમડળોનું ગમે તે થશે તોપણ મહાસભાની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓને કશી આંચ આવશે એવી બીક મને પોતાને નથી. એ પ્રવૃત્તિઓ મહાસભાએ શરૂ કરેલી છે ખરી, પણ લાંબા વખતથી તેઓ સ્વતંત્ર હસ્તી ધરાવતી આવી છે ને પોતાની

યોગ્યતા તેમણે પૂરેપૂરી સિધ્ધ કરી બતાવી છે. પાયાની કેળવણી એ એનો એક ફણગો છે. શિક્ષણ–પ્રધાનો કદાચ બદલાશે, પણ આ યોજના તો કાયમ રહેશે. એટલે જેમને પાયાની કેળવણીમાં રસ હોય તેમણે મહાસભાના રાજકારણની ફિકર કરવાની જરૂર નથી. નવી શિક્ષણ યોજના જીવશે કે મરશે તે પોતાના ગુણે કે અવગુણે કરીને.

"પણ આવા પ્રશ્નોથી મને સંતોષ થતો નથી. એનો પાયાની કેળવણી સાથે સીધો સંબંધ કશો નથી. એથી આપણે જરાયે આગળ વધતા નથી.હું તો ઈચ્છું છું કે, તમે મને આ યોજના સાથે સીધો સંબંધ ધરાવનારા પ્રશ્નો પૂછો, જેથી હું તમને નિષ્ણાત તરીકે સલાહ આપી શકું."

કેંદ્રવર્તી કલ્પના

સભામાં જતાં પહેલાં એક ભાઈએ પૂછેલું: "આ યોજનાની પાછળ કેંદ્રવર્તી કલ્પના એવી છે ખરી કે જેનો તકલી સાથે સંબંધ ન સાધી શકાય એવી એક પણ વાત શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને ન કહેવી?"

આનો જવાબ સભામાં આપતાં ગાંધીજીએ કહ્યું:

"આ તો મારી નાલેશી છે. બધા શિક્ષણનો કોઈક પાયાના ઉદ્યોગ સાથે સંબંધ સધાવો જોઈએ એમ મેં કહ્યું છે એ સાચું છે. તમે જ્યારે કોઈ ઉદ્યોગ વાટે સાત કે દસ વરસના બાળકને જ્ઞાન આપતા હો ત્યારે, શરૂઆતમાં, એ વિષયની સાથે જેનું અનુસંધાન ન સાંધી શકાય એવા બધા વિષયો તમારે છોડી દેવા જોઈએ. એમ રોજેરોજ કરવાથી, તમે શરૂઆતમાં છોડી દીધેલી એવી ઘણી વસ્તુઓનું અનુસંધાન ઉદ્યોગ જોડે સાધવાના રસ્તા તમે શોધી કાઢશો. આવી રીતે તમે શરૂઆતમાં કામ લેશો તો તો તમે તમારી પોતાની ને વિદ્યાર્થીઓની શક્તિ બચાવી શકશો. આજે તો આપણી પાસે જેનો આધાર લઈ શકાય એવાં પુસ્તકો નથી, આપણને રસ્તો બતાવે એવાં અગાઉનાં દૃષ્ટાંતો નથી, તેથી આપણે આસ્તે આસ્તે ચાલવું રહ્યું છે. મુખ્ય વસ્તુ એ છે કે, શિક્ષકે પોતાના મનની તાજગી સાચવી રાખવી જોઈએ. જેનું ઉદ્યોગની સાથે અનુસંધાન ન સાધી શકાય એવો કોઈ વિષય તમારી આગળ આવે તો તમે એથી ખીજાશો કે નિરાશ થશો નહીં, એને છોડી દેજો ને જે વિષયોનું અનુસંધાન સાધી શકો તે આગળ ચલાવજો. સંભવ છે કે, બીજો કોઈ શિક્ષક ખરો રસ્તો શોધી કાઢશે ને એ વિષયનું ઉદ્યોગની સાથેનું અનુસંધાન કેમ કરી શકાય એ બતાવશે. અને તમે ઘણા અનુભવનો સંગ્રહ કરશો પછી તમને રસ્તો બતાવવાને પુસ્તકો પણ મળી રહેશે, જેથી તમારી પછી આવનારાઓનું કામ વધારે સરળ થઈ પડશે.

"તમે પૂછશો કે, જે વિષયોનું અનુસંધાન સાધી શકાય તે ટાલી મૂકવાની ક્રિયા અમારે કેટલો બખત ચલાવવી? તો હું કહું કે જિંદગીભર. અંતે તમે જોશો કે ઘણી ચીજો જે તમે પહેલાં શિક્ષણક્રમમાંથી બાતલ રાખેલી તેનો તમે સમાવેશ કર્યો હશે, જેટલી વસ્તુઓ સમાવેશ કરવા યોગ્ય હતી તે બધીનો સમાવેશ થઈ ચૂક્યો હશે, અને તમે આખાર સુધી જે બાતલ રાખી હશે તે બહુ નિર્જીવ ને તેથી બાતલ રાખવા યોગ્ય જ હશે.આ મારો જિંદગીનો અનુભવ છે. મેં ઘણી ચીજો બાતલ ન રાખી હોત તો હું જે ઘણી વસ્તુઓ કરી શક્યો છું તે ન કરી શક્યો હોત.

"આપણી કેળવણીમાં ધરમૂળનું પરિવર્તન થવું જ જોઈએ. મગજને હાથ વાટે કેળવણી અપાવી જોઈએ. હું કવિ હોત તો હાથની પાંચ આંગળીઓમાં રહેલી અદ્ભૂત શક્તિ વિશે કવિતા લખી શકત. મગજ એ જ સર્વસ્વ છે અને હાથપગ કંઈ નથી એવું તમે શા સારુ માનો છો? જેઓ પોતાના હાથને કેળવતા નથી, જેઓ કેળવણીની સામાન્ય 'ઘરેડ'માં થઈને પસાર થાય છે, તેમનું જીવન સંગીતશૂન્ય રહે છે. તેમની બધી શક્તિઓ કેળવાતી નથી. કેવળ પુસ્તકિયા જ્ઞાનમાં બાળકને એટલો રસ નથી પડતો કે એનું બધું ધ્યાન એમાં રોકાઈ રહે. મગજ ખાલી શબ્દોથી થાકી જાય છે, અને બાળકનું મન બીજે ભમવા માંડે છે. હાથ ન કરવાનું કરે છે, આંખ ન જોવાનું જૂએ છે, કાન ન સાંભળવાનું સાંભળે છે; અને તેઓ અનુક્રમે જે કરવું, જોવું ને સાંભળવું જોઈએ તે કરતાં, જોતાં ને સાંભળતાં નથી. તેમને સાચી પસંદગી કરતાં શીખવવામાં આવતું નથી, અને તેથી તેમની કેળવણી ઘણી વાર તેમનો વિનાશ કરનારી નીવડે છે. જે કેળવણી આપણને સારાંનરસાંનો ભેદ કરતાં, સારું ગ્રહણ કરતાં ને નરસું તજતાં શીખવવાની નથી તે ખરી કેળવણી જ નથી."

હાથ વાટે મનની કેળવણી

શ્રીમતી આશાદેવીએ કહ્યું : "હાથ વાટે મનને શી રીતે કેળવાય એ આપ સમજાવશો?"

ગાંધીજી: "નિશાળમાં ચાલતા સામાન્ય અભ્યાસક્રમમાં એકાદ હાથ ઉદ્યોગ ઉમેરી દેવો એ જૂની કલ્પના હતી.એટલે કે, હાથઉદ્યોગને કેળવણીથી છેક જ અલગ રાખીને શીખવવાનો હતો. મને એ ગંભીર ભૂલ લાગે છે. શિક્ષકે ઉદ્યોગ શીખી લેવો જોઈએ જેથી તે પોતે પસંદ કરેલા ઉદ્યોગ દ્વારા એ બધું જ્ઞાન પોતાના વિદ્યાર્થીને આપી શકે. "કાંતણનો દાખલો લો. મને ગણિત ન આવડે ત્યાં સુધી મેં તકલી પર કેટલા વાર સૂતર કાંત્યું, અથવા એના કેટલા તાર થશે અથવા મેં કાંતેલા સૂતરનો આંક કેટલો છે, તે હું કહી ન શકું. એ કરવા માટે આંકડા શીખવા જોઈએ, અને સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર ને ભાગાકાર પણ શીખવા જોઈએ. અટપટા દાખલા ગણવામાં મારે અક્ષરો વાપરવા પડશે, એટલે હું એમાંથી અક્ષરગણિત શીખીશ. એમાં પણ હું રોમન અક્ષરોને બદલે હિંદુસ્તાની અક્ષરોના વાપરનો આગ્રહ રાખીશ.

"પછી ભૂમિતિ લો. તકલીના તકતા કરતાં વર્તુળનું વધારે સારું પ્રદર્શન શું હોઈ શકે? એ રીતે હું યુકલિડનું નામ પણ દીધા વિના વિદ્યાર્થીને વર્તુળ વિશે બધું શીખવી શકું.

"વળી તમે કદાચ પૂછશો કે, કાંતણ મારફતે બાળકને ઈતિહાસ કે ભૂગોળ કેવી રીતે શીખવી શકાય? થોડાક વખત પર 'કપાસ – મનુષ્યનો ઈતિહાસ' (Cotton - The Story of Mankind) એ જાતનું પુસ્તક મારા જોવામાં આવ્યું હતું. એ વાંચતાં મને બહુ જ રસ પડ્યો. એ નવલકથા જેવું લાગ્યું.એની શરૂઆતમાં પ્રાચીન કાળનો ઈતિહાસ આપેલો હતો; અને પછી કપાસ પહેલો કેવી રીતે ને ક્યારે વવાયો, એનો વિકાસ કેવી રીતે થયો, જુદા જુદા દેશો વચ્ચે તેનો વેપાર કેવો ચાલે છે, વગેરે વસ્તુઓ વર્ણવેલી હતી. જુદા જુદા દેશોનાં નામ હું બાળકને સંભળાવું, તેની સાથે સ્વાભાવિક રીતે એ દેશોનાં ઈતિહાસ ભૂગોળ વિશે પણ કંઈક કહેતો જાઉં. જુદા જુદા કાળમાં જુદી જુદી વેપારની સંધિઓ કોના અમલમાં થઈ? કેટલાક દેશોમાં

બહારથી રૂ મંગાવવું પડે છે ને કેટલાક્માં કાપડ મંગાવવું પડે છે એનું કારણ શું છે? દરેક દેશ પોતપોતાની જરૂર પૂરતું રૂ કેમ ઉગાડી ન શકે? અ સવાલો મને અર્થશાસ્ત્ર અને કૃષિશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો પર લઈ જશે. કપાસની કઇ જુદી જુદી જાતો છે, તે કેવી જાતની જમીનમાં ઊગે છે, તેને કેવી રીતે ઉગાડાય, ને ક્યાંથી મેળવાય, વગેરે માહિતી હું વિદ્યાર્થીને આપીશ. આમ તકલી કાંતણ પરથી હું ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના આખા ઇતિહાસ પર ઊતરું છું. એ કંપની અહીં કેમ આવી, તેણે આપણા કાંતણ ઉદ્યોગઓનો નાશ કેવી રીતે કર્યો, તેઓ આર્થિક ઉદ્દેશથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ને તેમાંથી રાજકીય સત્તા જમાવવાની આકાંક્ષા કેમ સેવતા થયા, એ વાત મોગલ અને મરાઠાની પડતીમાં, અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપનામાં, અને પછી આપણા જમાનામાં જનસમૂહના ઉત્થાનમાં કારણરૂપ કેમ નીવડી છે, એ બધું પણ મારે વર્ણવવું પડશે. એમ આ નવી યોજનાથી શિક્ષણ આપવાનો અપાર અવકાશ પડેલો છે. અને બાળક એ બધું એનાં મગજ અને સ્મરણશક્તિ પર અનાવશ્યક બોજો પડ્યા વિના કેટલું વધારે જલદી શીખશે!

"એ કલ્પના વધારે વિસ્તારથી વર્ણવી બતાવું. જેમ કોઈ પ્રાણીશાત્રીએ સારા પ્રાણીશાસ્ત્રી થવા માટે પ્રાણીશાસ્ત્ર ઉપરાંત બીજાં ઘણાં શાસ્ત્રો શીખવાં જોઈએ, તે જ પ્રમાણે પાયાની કેળવણીને જો એક શાસ્ત્ર માનવામાં આવે તો તે આપણને જ્ઞાનની અનંત શાખાઓમાં લઈ જાય છે. તકલીનો જ દાખલો વિસ્તારીને કહીએ તો, જે વિદ્યાર્થી શિક્ષક કેવળ કાંતણની યાંત્રિક ક્રિયા પર જ પોતાનું લક્ષ એકાગ્ર નહીં કરે (એ ક્રિયામાં બેશક એણે નિષ્ણાત થવું રહ્યું જ છે), પણ એ વસ્તુનું હાર્દ ગ્રહણ કરશે, તે તકલી અને તેનાં અંગઉપાંગોનો અભ્યાસ કરશે. તકલીનું ચકતું પીતળનું અને ત્રાક લોખંડની કેમ હોય છે એ પ્રશ્ન તે પોતાના મનને પૂછશે. અસલ જે તકલી હતી તેનું ચકતું ગમે તેવું બનાવાતું. એથી પણ પહેલાંની પ્રાચીન તકલીમાં વાંસની સળીની ત્રાક અને સ્લેટનું કે માટીનું ચકતું વપરાતાં.હવે તકલીનો શાસ્ત્રીય ઢબે વિકાસ થયો છે, અને ચક્તું પીતળનું ને ત્રાક લોખંડની બનાવાય છે તે સકારણ છે. એ કારણ વિદ્યાર્થીએ શોધી કાઢવું જોઈએ કે, ચતાંનો અમુક જ વ્યાસ કેમ રખાય છે, તેને ઓછોવત્તો કેમ રખાતો નથી. આ પ્રશ્નોનો સંતોષકારક ઉકેલ આણે ને પછી વસ્તુનું ગણિત જાણે એટલે તમારો વિદ્યાર્થી સારો ઇજનેર બને છે. તકલી એની કામધેનુ બને છે. એની વાટે પાર વિનાનું જ્ઞાન આપી શકાય તેમ છે. તમે જેટલી શક્તિને શ્રધ્ધાથી કામ કરશો તેટલું જ્ઞાન એ વાટે આપી શકશો. તમે અહીંયાં ત્રણ અઠવાડિયાં રહ્યા છો. આ યોજના પાછળ મરી ફીટવા સુધીની તમારી તૈયારી થવા લાગી તમારામાં એ યોજના વિશે આસ્થા આ નિવાસ દરમ્યાન આવી હોય તો તમારું અહીં રહ્યું સફળ ગણાશે.

"મેં કાંતણનો દાખલો વિસ્તારથી સમજાવ્યો છે એનું કારણ એ છે મને એનું જ્ઞાન છે. હું સુથાર હોઉં તો મારા બાળકને આ બધી વસ્તુઓ સુથારી મારફતે શીખવું, અથવા કાર્ડબોર્ડનું કામ કરનાર હોઉં તો એ કામ મારફતે શીખવું.

"આપણને ખરી જરૂર તો એવા કેળવણીકારોની છે તેમનામાં નવું સર્જવાની ને વિચારવાની શક્તિ હોય, સાચાં ઉત્સાહ અને ધગશ હોય, અને જેઓ રોજ રોજ વિદ્યાર્થીને શું શીખવવું એ વિચારી કાઢે એવા હોય. શિક્ષકને એ જ્ઞાન જૂનાં થોથાંમાંથી નહીં મળે. તેણે પોતાની નિરીક્ષણની ને વિચાર કરવાની શક્તિનો

ઉપયોગ કરવાનો અને હાથ ઉદ્યોગની મદદ વડે જીભ મારફતે બાળકને જ્ઞાન આપવાનું છે. આનો અર્થ એ છે કે, શિક્ષણપદ્ધતિમાં ક્રાંતિ થવી જોઈએ, શિક્ષકની દૃષ્ટિમાં ક્રાંતિ થવી જોઈએ. અત્યાર સુધી તમે નિરીક્ષકો (ઈન્સ્પેક્ટરો)ના રિપોર્ટોથી દોરવાતા આવ્યા છો. નિરીક્ષકને ગમે એવું કરવાની ઈચ્છા તમે રાખી છે, જેથી તમારી સંસ્થામાટે તમને વધારે પૈસા મળે અથવા તો તમને પોતાને પગારમાં વધારો મળે. પણ નવો શિક્ષક એ બધાની પરવા નહીં કરે. તે તો કહેશે, "હું જો મારા વિદ્યાર્થીને વધારે સારો માણસ બનાવું ને તેમ કરવામાં મારી સર્વ શક્તિ વાપરી નાખું તો મેં મારું કર્તવ્ય કર્યું ગણાશે. મારે માટે એટલું બસ છે.

૨૬–૨–'૩૯

૨

સ. – આ અધ્યાપન મંદિરમાં આવનારા શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને પહેલાં કંઈક ઉદ્યોગ અલગ શીખવવામાં આવે, અને પછી એ ઉદ્યોગ વાટે શિક્ષણ કઈ રીતે આપી શકાય તેનું સંગીન વિવરણ તેમની આગળ કરવામાં આવે, તો સારું નહીં? અત્યારે તો એમને એમ કહેવામાં આવે છે કે તમે પોતે સાત વરસના બાળક છો એમ કલ્પના કરો અને એકેએક વિષય ઉદ્યોગ વાટે ફરી શીખો. આ રીતે તો તેઓ નવી પદ્ધતિમાં નિષ્ણાત થાય ને કુશળ શિક્ષકો બને એને સારુ વરસો જોઈએ.

જ. – ના, વરસો નહીં લાગે. આપણે કલ્પના કરીએ કે, શિક્ષક જ્યારે મારી પાસે આવે છે ત્યારે તેને ગણિત, ઈતિહાસ અને બીજા વિષયોનું કામચલાઉ જ્ઞાન છે. હું એને કાર્ડબોર્ડની પેટીઓ બનાવતાં ને કાંતતાં શીખવું છું. એ ઉદ્યોગ તે શીખે છે તે વખતે એ ઉદ્યોગ વાટે એ ગણિત, ઈતિહાસ અને ભૂગોળનું જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવી શક્યો હોય તે હું તેને બતાવું છું.આમ પોતાના જ્ઞાનનું ઉદ્યોગ સાથે અનુસંધાન કેવી રીતે કરવું તે એ શીખે છે. એમ કરતાં એને લાંબો વખત લાગવો ન જોઈએ. બીજો દાખલો લો. ધારો કે હું સાત વરસના એક છોકરાની સાથે પાયાની કેળવણી આપનાર નિશાળમાં જાઉં છું. અમે બંને કાંતતાં શીખીએ છીએ, અને હું મારા બધા અગાઉના જ્ઞાનનું કાંતણની સાથે અનુસંધાન કરી લઉં છું. પેલા છોકરાને એ બધું નવે નવું છે. સિત્તેર વરસના પિતાને માટે એ બધી પુનરુક્તિ છે, પણ એ પોતાનું જૂનું જ્ઞાન નવા જડતરમાં ગોઠવશે. એ ક્રિયાને સારુ એને થોડાંક અઠવાડિયાંથી વધારે વખત ન લાગવો જોઈએ.આમ શિક્ષક સાત વરસના બાળક જેટલી ગ્રહણશક્તિ ને ઉત્કંઠા ન કેળવે તો અંતે કેવળ યાંત્રિક કાંતનારો જ બની જશે, અને એટલાથી એનામાં નવી પદ્ધતિનો શિક્ષક થવાની લાયકાત નહીં આવે.

સ. – મૅટ્રિક પાસ થનાર છોકરાને આજે કૉલેજમાં જવાની ઈચ્છા હોય તો તે જઈ શકે છે. જે બાળક પાયાની કેળવણીના અભ્યાસક્રમમાંથી પસાર થશે તે પણ એ પ્રમાણે કરી શકશે ખરો?

જ. – મેટ્રિક પાસ થનાર છોકરો અને પાયાની કેળવણીમાં થઈને પસાર થનાર છોકરો એ બેમાં બીજો વધારે સારું કામ બતાવી શકશે, કેમ કે એની શક્તિઓનો વિકાસ થયેલો હશે. કોલેજમાં જતી વખતે મેટ્રિક થયેલાઓને જેમ લાચારી લાગે છે તેમ એને નહીં લાગે.

સ. – પાયાની કેળવણીની યોજનામાં દાખલ થવાની ઉંમર ઓછામાં ઓછી સાત વરસની હોવી જોઈએ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. એ ઉંમર કાલમર્યાદાથી માપવી કે માનસિક વિકાસથી?

જ.– ઓછમાં ઓછી સરેરાશ ઉંમર સાતની હોવી જોઈએ. પણ કેટલાંક બાળકો એથી મોટી ઉંમરનાં અને કેટલાંક નાની ઉંમરનાં પણ હશે.શારીરિક તેમ જ માનસિક બન્ને પ્રકારની ઉંમરનો વિચાર કરવો રહે છે. એક બાળકનો સાત વરસની ઉંમરે એટલો શારીરિક વિકાસ થયો હોય કે તે હાથઉદ્યોગ ચલાવી શકે. બીજું બાળક સાત વરસની ઉંમરે પણ કદાચ એટલું ન કરી શકે. એટલે આ બાબતમાં કશો ચોક્કસ નિયમ ન કરી શકાય.બધી વસ્તુઓનો વિચાર કરીને નિર્ણય કરવાનો રહેશે. તમે પૂછેલા ઘણા પ્રશ્નો પરથી જણાય છે કે, તમારામાંથી ઘણાનાં મનમાં શંકા ભરેલી છે. એ કામ કરવાનો ખોટો રસ્તો છે.તમારા મનમાં દ્રઢ શ્રધ્ધા હોવી જોઈએ. આપણાં કરોડો બાળકોને જીવનની કેળવણી આપવા માટે વર્ધાયોજનાની કેળવણી એ જ ખરી આવશ્યક વસ્તુ છે એવી જે પ્રતીતિ મારા મનમાં છે તેવી તમારા મનમાં હોય તો તમારું કામ દીપી નીકળશે.એવી શ્રધ્ધા તમારામાં ન હોય તો તમારા અધ્યાપકોમાં કોઈક ખામી હોવી જોઈએ. તેઓ તમને બીજું કંઈ આપે કે ન આપે તો પણ આટલી શ્રધ્ધા તમારા મનમાં પેદા કરવાની શક્તિ તો એમનામાં હોવી જોઈએ.

શિક્ષણવિષયક કોયડા

સ. – પાયાની કેળવણીની યોજના ગામડાને માટે છે એમ મનાય છે, ત્યારે શહેરવાસીઓને માટે કંઈ રસ્તો નથી શું? એમને જૂની ઘરેડમાં જ ચાલવાનું રહ્યું છે?

જ. – આ સવાલ પ્રસ્તુત છે અને સારો છે, પણ હું એનો જવાબ *હરિજન*માં આપી ચૂક્યો છું. જેટલું કામ હાથમાં લીધું છે તેટલું પાર પાડીએ તો પણ બહુ છે. આપણે જે કામ ઉપાડ્યું છે તે જ સારી પેઠે મોટું છે. સાત લાખ ગામડાંની કેળવણીનો પ્રશન ઉકેલી શકીએ તો હાલ તરતને માટે એટલું બસ થશે. બેશક કેળવણીકારો શહેરોનો પણ વિચાર કરે છે. પણ આપણે ગામડાંની સાથે સાથે શહેરોનો પણ પ્રશ્ન ઉપાડીશું તો આપણી શક્તિ નકામી વેડફાઈ જશે.

સ. – ધારોકે કોઈ ગામડાંમાં ત્રણ નિશાળ હોય ને દરેકમાં જુદો ઉદ્યોગ શીખવાતો હોય, તો એક નિશાળમાં બીજાના કરતાં શિક્ષણનો વધારે અવકાશ રહે, તો બાળકે એમાંની કઇ નિશાળમાં જવું?

જ. – એક ગામડાંમાં અનેક ઉદ્યોગ ન શીખવાવા જોઈએ, કેમ કે આપણાં ઘણાંખરાં ગામડાં એટલાં નાનાં છે કે તેમાં એકથી વધારે નિશાળ રાખવી ન પોસાય. પણ મોટા ગામડાંમાં એક જ ઉદ્યોગ શીખવવો જોઈએ. પણ આને વિશે હું અવિચળ નિયમ ઘડવા નથી માગતો. આવી બાબતોમાં જેવો અનુભવ થાય તે પ્રમાણે ચલવું એ જ સારામાં સારો રસ્તો છે.જુદા જુદા ઉદ્યોગો વિદ્યાર્થીઓને કેટલા ગમે છે, વિદ્યાર્થીઓની શક્તિ કેટલી ખીલવી શકે છે, તેનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. કલ્પના એ છે કે, તમે જે ઉદ્યોગ પસંદ કરો તેમાંથી બાળકની શક્તિઓ પૂર્ણ અને સમાન પ્રમાણમાં વિકસવી જોઈએ. એ ઉદ્યોગ ગામઠી હોવો જોઈએ અને ઉપયોગી થવો જોઈએ.

સ. – બાળકનો મોટપણમાં ખરો વ્યવસાય જુદો જ થવાનો હોય તો તે સાત વરસના કોઈ હાથઉદ્યોગ શીખવામાં શા સારુ બગાડે? દાખલા તરીકે, શરાફનો છોકરો જે મોટપણે શરાફ થવાનો છે, તેણે સાત વરસ સુધી કાંતવાનું શા સારુ શીખવું જોઈએ?

જ. – આ સવાલ નવી શિક્ષણ યોજના વિશેનું ઘોર અજ્ઞાન પ્રદર્શિત કરે છે. પાયાની કેળવણીની યોજનામાં છોકરો નિશાળમાં કેવળ ઉદ્યોગ શીખવા જતો નથી. તે નિશાળમાં ઉદ્યોગ વાટે પ્રાથમિક કેળવણી મેળવવાને, પોતાના મનનો વિકાસ સાધવાને જાય છે. મારો દાવો એ છે કે, જે બાળકે સાત વરસનો પ્રાથમિક કેળવણીનો નવો ક્રમ પૂરો કર્યો હશે તે સામાન્ય નિશાળમાં સાત ભણેલા બાળકના કરતાં વધારે સારો શરાફ થઈ શકશે. સામાન્ય નિશાળમાં જનાર બાળક શરાફીની નિશાળમાં જશે ત્યાં તેને ગોઠશે નહીં, કેમ કે તેની બધી શક્તિઓ કેળવાઈ નહીં હોય. જે જૂના વહેમ ઘર ઘાલીને બેઠા હોય છે તે નીકળવવા મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ નવી શિક્ષણ યોજના એટલે થોડુંક અક્ષરજ્ઞાન અને થોડોક ઉદ્યોગ બેનું મિશ્રણ નથી એ કેન્દ્રવર્તી વસ્તુ હું તમારા મનમાં ઠસાવી ચૂક્યો હોઉં તો મારું આજનું કામ સફળ થયું ગણાશે. ઉદ્યોગ વાટે પૂરી પ્રાથમિક કેળવણી આપવી એ આ નવી યોજનાનું ધ્યેય છે.

સ. – દરેક નિશાળમાં એકથી વધારે ઉદ્યોગ શીખવવા એ સારું નહીં? આખું વરસ એકનો એક ઉદ્યોગ કરતાં બાળકોને કંટાળો આવવા માંડે એ સંભવિત છે.

જ. – કોઈ શિક્ષક એવો જોવામાં આવે કે જેના વિદ્યાર્થીઓનો મહિનો કાંત્યા પછી રસ ઊડી જાય, તો તે શિક્ષકને હું રુખસદ આપું. જેમ એક જ વાદ્ય પર સંગીતના નવા નવા સૂર નીકળી શકે છે તેમ શિક્ષકના એકેએક પાઠમાં નવીનતા ભરેલી હોવી જોઈએ. એક ઉદ્યોગ પરથી બીજા પર એમ ફેરબદલ કર્યા કરવાથી બાળકની સ્થિતિ એક ડાળથી બીજે ડાળ કૂદનાર ને ક્યાંય ઠરીઠામ ન બેસનાર વાંદરાના જેવી થઈ જવાનો સંભવ છે. પણ મેં આપણી ચર્ચામાં બતાવ્યું છે કે, શાસ્ત્રીય રીતે કાંતણ શીખવવા ઉપરાંત બીજા અનેક વિષયો શીખવા પડે છે.શરૂઆત કર્યા પછી થોડા વખતમાં બાળકને પોતાની તકલીથી અટેરણ બનાવી દેવાનું શીખવવામાં આવશે. એટલે, મેં શરૂઆતમાં કહેલી એ જ વાત ફરીને કહું છું કે, શિક્ષક જો ઉદ્યોગ શીખવવાનું કામ શાસ્ત્રીય વૃત્તિથી કરશે તો તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને અનેક વિધિવત વસ્તુઓ શીખવશે અને એ બધી વિદ્યાર્થીઓની સર્વ શક્તિઓના વિકાસમાં ફાળો આપશે.

હ. બ., ૫–૩–'૩૯

૨૭. વર્ધાપદ્ધતિના શિક્ષકોને

[વર્ધામાં ખોલવામાં આવેલા વર્ધા–પદ્ધતિના અધાયપન મદિરના ઉમેદવારોને હિંદુસ્તાનીમાં ગાંધીજીએ આપેલા ભાષણનો સાર 'વર્ધા અધ્યાપન મંદિર' એ શ્રી મહાદેવભાઈના લેખમાંથી નીચે આપ્યો છે.

– સં.]

તમારું વ્રત અદ્‌ભૂત છે. પાંચ હજાર અરજીઓ રાષ્ટ્રસેવા કરવાની ધગશની નિશાની નથી. હું ઇચ્છું કે એ હોય. એ તો શિક્ષિત અને અર્ધ–શિક્ષિતોની વિષમ બેકારીની નિશાની છે. વળી સરકારી નોકરી માટે રહેતી વૃત્તિની સાબિતી છે. મને ખબર છે કે, લોકો પોતાના પગારમાં ગેરકાયદેસર રીતે વધારો કરવા માટે સિપાઈગીરી અને શિક્ષકગીરી માટે અરજી કરે છે. હું માનું છું કે તમારામાંથી કોઈને આવી ઇચ્છા તો નથી. મારી આટલી રાષ્ટ્રભાવના છતાં માસિક રૂપિયા પંદરમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરવા હું બંધાઉં કે કેમ એ વિશે મને શંકા છે. તમારી નિશાળોમાંથી ફાયદો થશે અને તે તમને વહેંચી આપવામાં આવશે તેવો વિચાર જો તમારા મનમાં હોય તો કાઢી નાખજો. તેથી જો તમારામાંથી કોઈને આ કરાર કરવામાં ભૂલ થયેલી જણાય, તો તમે પ્રધાનને મુક્ત કરવા કહી શકો છો. હું તમારી વતીથી તેમને કહીશ.આ કહીને જેઓ કરારથી બંધાયા છે તેમને હું ધન્યવાદ આપું છું. હું આશા રાખું છું કે, ઈશ્વર તમને તમારું વ્રત પાળાવાની તાકાત આપશે.

તમે જાણો છો કે, આ કેળવણીની યોજના મહાસભાના કાર્યક્રમને અનુસરીને કરવામાં આવી છે. મહાસભા અહિંસા અને સત્યથી સ્વરાજ લેવા બંધાયેલી છે. તેથી આ મુખ્ય ગુણોનું પાલન આ યોજનાનું મૂળ છે. અને તેથી જો આ તમે તમારા વિદ્યાર્થીઓ સાથેના રોજેરોજના વહેવારમાં નહીં બતાવો અને એને છાજતું ચારિત્ર્ય નહીં રાખો, તો તમે અને તમારી નિશાળ નિષ્ફળ જશે. હિટલર જર્મનીમાં શું કરે છે એની તમને ખબર છે. એનો સિધ્ધાંત હિંસા છે, અને તે છડેચોક જાહેર કરે છે. આપણને હમણાં જ કહેવામાં આવ્યું હતું કે તલવાર તેમનો આત્મા છે. છોકરા અને છોકરીઓને ત્યાં શરૂઆતથી જ હિંસા શીખવવામાં આવે છે. તેમના અંકગણિતમાં પણ દુશ્મનને ધિક્કરવાનું શીખવવામાં આવે છે, અને લશ્કરી વૃત્તિ તેમનામાં વધારવા માટે દાખલા પસંદ કરવામાં આવે છે.જો આપણે તેમનો સિધ્ધાંત માન્ય રાખીએ, તો બાલપણથી હિંસક વૃત્તિ ખીલવવાની જરૂરિયાત પણ આપણે કબૂલ રાખવી જોઈએ.એ જ વસ્તુ ઇટલીમાં બને છે. તેમની માફક આપણે પણ પ્રમાણિક થવું જોઈએ. મને ખાતરી છે કે, જો તે હિંદુસ્તાનભરમાં પ્રચલિત થાય, તો એક શાંત ક્રાંતિ થશે અને સ્વરાજ આવતાં વાર નહીં લાગે.

હ.બં., ૮–૫–'૩૮

૨૮. યોગ્ય શિક્ષકોની મુશ્કેલી

[એક ચીની અધ્યાપક તાઓ સાથેની વાતચીતના શ્રી.મ. હ. દેસાઈના 'વર્ધાયોજના અને ચીનની કેળવણી' એ મથાળેથી આપેલા હેવાલમાંથી આ છે. – સં.]

અધ્યાપક તાઓને વર્ધા શિક્ષણયોજનામાં ઘણો રસ હતો.એમણે પૂછ્યું : "એ યોજનાના સારરૂપ વસ્તુ કઈ છે?

ગાંધીજી: "એ યોજનામાં કેંદ્રરૂપ વસ્તુ તે કોઈક ગામઠી ઉદ્યોગ તે છે, ને તે વાટે બાળકમાં રહેલા પુરુષ્ત્વ કે સ્ત્રીત્વનો સંપૂર્ણ વિકાસ સાધવો એવી કલ્પના છે."

અધ્યાપક તાઓએ કહ્યું કે એમને ત્યાં શિક્ષકોની મુશ્કેલી છે. એના પર ગાંધીજી હસ્યા. આપણે ત્યાં પણ એ જ મુશ્કેલી છે ને. અધ્યાપક તાઓએ પૂછ્યું, "આપ તાલીમ પામેલા શિક્ષકો કોઈ ઉદ્યોગ શીખે એમ ઈચ્છો, કે કારીગર અધ્યાપનકળા શીખે તેમ ઇચ્છો છો?"

ગાંધીજીએ લખીને જવાબ આપ્યો: " સામાન્ય શિક્ષિત માણસ કોઈ ઉદ્યોગ સહેજે કસ્તગત કરી લે તેવી અપેક્ષા રાખી શકાય. દાખલા તરીકે, તમારા જેવા સુશિક્ષિત માણસને સુથારી જેવો ઉદ્યોગ શીખતાં જેટલો વખત લાગે તેના કરતાં આપણા કારીગરોને આવશ્યક સામાન્ય શિક્ષણ મેળવતાં ઘણો વધારે વખત લાગે."

અધ્યાપક તાઓ કહે, "પણ અમારા કેળવાયેલા માણસોને મોટી મોટી નોકરીઓ ને પૈસાની લગની લાગેલી હોય છે. એમને આમાં રસ શી રીતે પડે?"

ગાંધીજી : "આ યોજના જો પાયાશુધ્ધ હોય અને કેળવાયેલા માણસોને ગમે તો એ આકર્ષક નીવડવી જ જોઈએ ને એ રીતે કેળવાયેલા જુવાનોને પૈસાની લાલચમાંથી ખેંચવાનું સામર્થ્ય એનામાં હોવું જોઇએ. એ જો કેળવાયેલા જુવાનોમાં પૂરતી દેશદાઝ ન જગવી શકે તો એ નિષ્ફળ જ નીવડવાની. અમારે ત્યાં એક લાભ છે. જેમને હિંદી ભાષાઓ મારફતે શિક્ષણ મળ્યું હોય છે, તેઓ કૉલેજોમાં દાખલ થઈ શકતા નથી. એમને આ યોજના આકર્ષક લાગે એવો પૂરેપૂરો સંભવ છે."

હ.બં., ૨૮–૮–'૩૮

૨૯. શ્રદ્ધા જોઈએ

[મધ્ય પ્રાંત અને વરાડની મ્યુનિસિપાલીટીઓ અને જિલ્લા લોકલ બોર્ડોના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદમાં ભાષણ આપવા ગાંધીજીને વિનંતી કરવામાં આવી હતી. પરિષદના એક સભ્યે ગાંધીજીને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે, "પાયાની કેળવણીની વર્ધા યોજનાથી દેશની આર્થિક અને રાજકીય પ્રગતિ કઈ રીતે થવાની ?" ગાંધીજીએ એમનું ભાષણ આ પ્રશ્નને ઉપાડી લઈને કર્યું. તેનો શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈએ 'વર્ધા યોજનામાં પહેલ' એ મથાળેથી આપેલો અહેવાલ નીચે ઉતાર્યો છે.

– સં.]

તમે મને આ સવાલ પૂછ્યો છે તેથી હું રાજી થયો છું. ઈનો જવાબ આપતાં હું કહું કે , પ્રાથમિક કેળવણીની યોજના ઘડવામાં આ દેશની આર્થિક પ્રગતિનો કશો વિચાર કરવામાં આવ્યો ન હતો . દેશ પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ જે પૈસા ખર્ચે છે તેનું તેને કશું જ વળતર મળતું નથી. ઊંચી કહેવાતી કેળવણીના ફળરૂપે શુક્લજી જેવા આંગળીને વેઢે ગણાય એટલા કુશળ રાજ્યકારભાર કલાવનારા મળે છે એટલા પરથી પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ થતી પૈસાની બરબાદી વાજબી ઠરતી નથી. એથી તો ઊલટું, અંગ્રેજી પદવી કે અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાન ધરાવનારા માણસો વિના હિંદુસ્તાનનો કારભાર ચાલી જ ન શકે એવા જે વહેમે આપણાં મનમાં જડ ઘાલી છે, તેનું જ દુઃખદપણે દર્શન થાય છે. સરકારી કેળવણી ખાતાના વડા અધિકારીઓએ કબૂલા કર્યું છે કે, પ્રાથમિક કેળવણીની અત્યારની પદ્ધતિમાં પૈસાનો પારાવાર દુર્વ્યય થાય છે, વિદ્યાર્થીઓમાંથી બહુ જ ઓછું પ્રમાણ ઉપલા વર્ગો સુધી પહોંચે છે, જે અક્ષરજ્ઞાન અપાય છે તે કાયમાં રહેતું નથી. અને આવી, ખામી ભરેલી પ્રાથમિક કેળવણી પણ આપણાં લાખો ગામડાંમાંથી બહુ જૂજ ગામડાંને મળે છે. દાખલા તરીકે, મધ્ય પ્રાંતનાં કેટલાં ગામડાંમાં આવી પ્રાથમિક નિશાળો છે ? અને ગામડામાં જે પ્રાથમિક નિશાળો છે તે ગામડાંને કોઈ પણ ખાસ પ્રકારનું વળતર આપતી નથી.

એટલે તમે મને જે સવાલ પૂછ્યો છે તે ખરું જોતાં ઊભો થતો જ નથી. પણ આ નવી યોજના સંગીન આર્થિક પાયા પરા રચાયેલી છે એવો મારો દાવો છે, કેમકે એમાં બંધી કેળવણી કોઈ પણ ઉદ્યોગા દ્વારા આપવાની ગોઠવણ છે. કેળવણી ઉપરાંત એકાદ ઉદ્યોગા શીખવવો એવું એ યોજનામાં નથી, પણ કેળવણી કોઈ પણ ઉદ્યોગ દ્વારા આપવાની ગોઠવણ છે. તેથી જે છોકરાને, દાખલા તરીકે, વણાટ મારફતે કેળવણી મળે તે નર્યા કારીગરના મારતાં વાધારે સારો વણકર બનશે. અને વણકર એ આર્થિક દૃષ્ટિએ નકામો છે એમાં તો કોઈ નહીં જ કહી શકે. આ નવો વણકર જુદા જુદા ઓજારો ઓળખતો હશે, બધી ક્રિયાઓથી વાકેફ઼ા હશે, અને કારીગરા વણકરના કરતાં તે વધારે સારાં પરિણામ બતાવી શકશે. ગયા થોડાક મહિનામાં આ પદ્ધતિનો જે અમલ થયો છે. તેનો અભ્યાસ કરવો હોય તો શ્રીમતી આશાદેવીએ ભેગાં કરેલા હકીકતો અને આંકડાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એ પરિણામ ધાર્યાં કરતાં પણ સારાં આવ્યાં

છે. હું સ્વાશ્રયી કેળવણી કહું છું તેનો અર્થ આ છે. મેં 'સ્વાશ્રયી' શબડા વાપર્યો ત્યારે મારો આશય એવો ના હતો કે , કેળવણીને અંગેનો બધો – મકાન, સરસામાન બધાંનો – ખરચ એમાંથી નીકળી રહેશે; પણ મારી ધારણા એવી હતી કે, વિદ્યાર્થીઓએ બનાવેલી ચીજોના વેચાણમાંથી ઓછામાં ઓછો શિક્ષકનો પગાર તો નીકળી રહેશે. આમાં પાયુયાની કેળવણી યોજનાની આર્થિક બાજુ દેવા જેવી દેખાય છે. તે પછી બીજી બાજુ છે તે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિની. ગામઠી ઉદ્યોગો વિશેનો કુમારપ્પા સમિતિનો રિપોર્ટ તમે વાંચ્યો છે ખરો ? હિંદુસ્તાનની માથા દીઠ વાર્ષિક આવક રૂપિયા સિત્તેર છે એમ અત્યાર સુધી મનાતું આવ્યું છે. પણ કુમારપ્પાએ સાબિતા કર્યું છે કે, મધ્ય પ્રાંતના ગામડાંમાં માથાદીઠ વાર્ષિક આવક બાર થી ચૌદ રૂપિયા કરતાં વધારે નથી. પાયાની કેળવણી માટે કાંતણ અને બીજાં ગ્રામ ઉદ્યોગ એવી રીતે પાસાંડ કરવામાં આવ્યાં છે કે જેથી ગામડાંની જરૂરિયાત પૂરી પડે. તેથી જે છોકરામોને ગામઠી ઉદ્યોગો મારફતે કેળવણી મળે તેમણે પોતાનું જ્ઞાન પોતાનાં ઘરોમાં ફેલાવવું જોઈએ. હવે તમે જોશો કે, ગામડાંના ઉદ્યોગોને સજીવના કરવાથી ગામડાંના માણસની આવક સહેજે બમણી કરી શકાય એમ છે. તમે જો પ્રજાના સેવકો બનશો અને આ નવી શિક્ષણ યોજનામાં સક્રિયપણે રસ લેતા થશો, તો જિલ્લા બોરડોમાં ઘણાં ખરાં વિખવાદ પણ માટી જશે. હું આ સભામાં આવતો હતો ત્યાં મને એક નિશાળનો કાગળ મળ્યો. એ નિશાળમાં બાળકોએ રોજના ચાર કલાક કાંતીને ત્રીસા દિવસમાં રૂપિયા પંચોતેરની કમાણી કરેલી છે. જો ત્રીસ બાળકો મહિનામાં રૂપિયુયા પંચોતેર કમાઈ શક્યાં, તો હિંદુસ્તાનના પ્રાથમિક નિશાળનાં બાળકોની કમાણી કેટલી થાય, તેનો હિસાબ તમે સહેજે કાઢી શકશો.

વળી આ બાળકોમાં જે આત્મવિશ્વાસ અને સૂઝ પેદા થાય, અને પોતે દેશની આવકમાં વધારો કરી રહ્યાં છે ને આસમાન વહેંચણીના પ્રશ્નનો ઉકેલા આની રહ્યાં છે એ ભાન એમનામાં જાગે, તો એનું શું પરિણામ આવે એની કલ્પના કરો. એને પરિણામે રાજકીય જાગૃતિ આપોઆપ થાય. હું તો આશા રાખું કે, એ બાળકો સ્થાનિક બનાવો વિશે બધું જાણે, લાંચરૂશવત સદા વગેરેની વાત પણ જાણે, ને એ કેવી રીતે દૂર થાય એનો પણ વિચાર કરે. એ જાતની રાજકીય કેળવણી આપણાં એકેએક બાળકને મળે એમ હું ઇચ્છું. એથી એમનાં હૃદય ને બુદ્ધિ આવશ્ય ખીલશે.

પાયાની કેળવણીની અ યોજનાથી દેશની આર્થિક અને રાજકીય પ્રગતિમાં મદદ અવશ્ય થવાની છે એમ બતાવાને પૂરતો મુરાવો મેં આપ્યો છે, એમ હું માનું છું.

આટલું કહીને હું તમને એક વિનંતિ કરવા ઇચ્છું છું. હવે તમે અહીં આવા છો એટલે હું તમને કહું કે, તમે આ શિક્ષણ પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરો, અને શુકલજી અને આર્યનાયકજીને કહો કે તમે એને વિશે શ્રદ્ધા લઈને જાઓ છો કે નહીં. મારી ખાતરી છે કે, તમે જો અને પૂરતી અજમાયશ આપશો તો ત્રણ મહિનાની અંદર તમે જોઈ શકશો કે તમે નિશાલોમાં નવચેતન આણ્યું છે અને બાળકોમાં નવી સ્ફૂર્તિ ને નવો પ્રાણ રેડ્યાં છે. બીજને ઊગી ફૂલીફાલીને વૃક્ષથતાં વાર લાગે, પણ તમે જે શિક્ષણરૂપી બીજ વાવશો તેનાં મર્યાદિત પરિણામ તમે થોડાં મહિનામાં જ જોઈ શકશો.મેં હિંદુસ્તાનની પ્રજા આગળ સાદામાં સાદી ચીજો – ક્રાન્તિકારતક ફેરફારો કરે એવી સાદામાં સાદી ચીજો – મૂકી છે; જેવી કે ખાદી, દારૂબંધી,

ગ્રામઉદ્યોગોનો પુનરુદ્ધાર, ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી. પણ તમે ચાલુ અમલના કેફમાંથી મહીં નીકળો ત્યાં સુધી તમે સાદામાં સાદી ચીજો પણ જોઈ શકવાના નથી.

તમે જે કરવું હોય તે કરજો, પણ તમને પોતાને ને અમને છેતરશો નહીં. તમને આ પદ્ધતિ વિશે ઉત્સાહ ન ચડતો હોય તો એ પ્રમાણે સાફસાફ કહી દેજો.

હવે મકાન અને સરસામાનના ખરચ વિશે બે શબ્દ કહીં લઉં. મકાનો જોવાની પાછળ ખર્ચ ન કરશો. કેમ કે એ ચોક્ખી ખોટનો ધંધો થશે. ઓજારો ને કાચા માલ પાચહળ પણ તમારે ખરચ કરવું પડશે પન તે વર્સો સુધી માલનું ઉત્પાદન કરવાના કામમાં આવશે. તમે જે રેંટિયા, સાળ ને પીંજણો વસાવવા પાછળ પૈસા ખરચશો તે વિદ્યાર્થીઓના અનેક સમુહોને કામ લાગશે, મોટા યાંત્રિક ઉદ્યોગોમાં યંત્રો ને બીજા સરસામાન પાછળ પુષ્કળ ખરચ કરવું પડે છે, અને એનો ઘસારો પણ ઘણો થાય છે. આ વર્ધાની યોજનામામ્ એવું કશું નથી, કેમ કે સારી રીતે યોજેલી ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થામાં એવી કશી ચીજોની જરૂર પડવાની નથી.

એક છેવટની વાત. આપણી રાજકીય વ્યવસ્થામાં જે ફેરફારો ઝઝૂમી રહ્યાં છે તેથી તમે અસ્વસ્થ ન થશો. પ્રધાન મંડળો તો જેવાં આવેલાં તેવાં જશે. તેઓ એવી સમજથી આવેલાં છે કે, એમને ટૂંકામાં ટૂંકી નોતિસે નીકળી જવું પડશે. એમને ખબર હતી કે પ્રસંગ આવશે તો એમને સેક્રેટેરિયેટમાંથી ચાલીને જેલમાં જવું પડશે, ને તેઓ હસતે મોઢે ચાલીને જશે. પણ તમાર ને તમારા કાર્યક્રમનો આધાર પ્રધાનમંડળો પર ન રહેવો જોઈએ. તમે જે કામની યોજના કરી છે તેનો પાયો જો સંગીન હોય તો ગમે તેટલાં પ્રધાનમંડળો આવે કે જાય તોપણ તે કાયમ રહેશે. પણ એનો આધાર તમને તમારા કામને વિશે કેટલી શ્રદ્ધા છે તેના પર રહેશે. કૉંગ્રેસ જ્યાં લગી તેની સત્ય–અહિંસાની ટેકને વફાદાર રહેશે ત્યાં લગી તે ને તેનું કામ કાયમ રહેશે. મેં કૉંગ્રેસની સખત ટીકા કરી છે ને તેની ખામીઓ બતાવતાં દયા નથી રાખી. પણ હું એ જાણું છું કે, તે છતાં સરવૈયું કાઢતાં એના જમાપાસામાં ઠીક ઠીક બાકી રહે એમ છે.

એ બધાં ઉપરાંત તમને કહું કે, બધાનો આધાર તમારી શ્રદ્ધા ને તમારા નિશ્ચય પર રહેશે. તમારો સંકલ્પ હશે તો રસ્તો તો નીકળશે જ. આ યોજના અમલમાં મૂકવી જ છે એવો તમે મન સાથે દૃઢ નિશ્ચય કરશો તો એકેએક મુશ્કેલી દૂર થઈ જશે. માત્ર એ શ્રધા તે જીવતી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. ઈશ્વરને વિશે શ્રદ્ધા હોવાનો દેખાવ તો હજારો લોકો કરે છે, પણ જો તેઓ જરા સરખો ભય આવી પડતાં ડરીને નાસી જાય તો એમની શ્રદ્ધા નિર્જીવ શ્રદ્ધા છે, જીવતી શ્રદ્ધા નથી. જીવતી શ્રદ્ધા માણસ્ને પોતાની યોજના પાર પાડવા માટે આવશ્યક જ્ઞાન અને સૂઝ આપે છે. તમે દરેક જણ એ શ્રદ્ધા તમારામાં હોવનો દાવો કરો છો એ જાણીને હું રાજી થાઉં છું. ખરેખર, એમ હોય તો તમારો પ્રાન્ત બીજા પ્રાન્તોને સુંદર દાખલો બેસાડશે.

હ.બં., ૨૯–૧૦–'૩૯

૩૦. 'બૌદ્ધિક વિષયો' વિ. ઉદ્યોગ

શ્રી નરહરિ પરીખ લખે છેઃ

> "ખાદી વિદ્યાલયોમાં તથા નઈ તાલિમની શાળાઓમાં 'બૌદ્ધિક વિષયો' એ શબ્દપ્રયોગ બહુ ખોટી રીતે થાય છે. અક્ષરજ્ઞાન અથવા પુસ્તકના વિષયો ચાલે તે બૌદ્ધિક વિષયો કહેવાય છે. અમુક વખત ઉદ્યોગ માટે છે અને અમુક બૌદ્ધિક વિષયો માટે છે, એમ બોલવામાં આવે છે. કેટલીક શાળાઓમાં તો એમ પણ બોલાય છે કે, અમારે બે કલાક ઉદ્યોગ કરવાનો હોય છે અને ત્રણ કલાક ભણવાનું હોય છે. ચોપડીઓ ચાલે ત્યારે જ જાણે ભણતર ચાલ્યું એમ મનાય છે. આ વિશે પણ આપ લખી તો ચૂક્યા જ છો, છતાં ફરી લખવાની જરૂર છે. ઉદ્યોગ કરતાં પણ બુદ્ધિ તો ખીલે જ છે. એટલે ઉદ્યોગ બૌદ્ધિક વિષય નથી એમ તો નથી જ. આ વિશે પણ આપ સ્પષ્ટતા કરો એ જરૂરનું છે."

શ્રી નરહરિની ફરિયાદ સાવ સાચી છે. અક્ષરજ્ઞાન બુદ્ધિનો વિષય નથી, એ સ્મરણશક્તિનો વિષય છે. પદાર્થનાં ચિત્રો ઓળખતાં શીખવું એ જેમ બુદ્ધિનો વિષય નથી, તેમ અક્ષરનાં ચિત્ર વિશે. પણ અક્ષરજ્ઞાનમાં અક્ષર ઓળખવા ઉપરાંત અર્થ સમાયેલો છે ખરો. અનેક વિષયોનાં પુસ્તકો વાંચવાં અને સમજવાં, એ પણ અક્ષરજ્ઞાનમાં સમાયેલું છે. એ જ રીતે ઉદ્યોગને વિશે સમજવું ઘટે છે. ઉદ્યોગજ્ઞાન એટલે માત્ર તે તે ધંધા શીખી લેવા એટલુંજ નહીં, પણ તે બધાંને લગતાં શાસ્ત્રનો પણ સમાવેશ થાય છે. અને એમ સમાવેશ કરીએ એટલે બુદ્ધિનો વિકાસ તેમાં થાય છે એટલું જ નહીં, પણ અક્ષરજ્ઞાન કરતાં ઘણો વધારે થાય છે.અક્ષરજ્ઞાનમાં બુદ્ધિનો વિકાસ થવાને બદલે માત્ર સ્મરણશક્તિનો વિકાસ થાય છે, એમ આપણે હાઈસ્કૂલ અને કૉલેજમાંથી નીકળેલા સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ વિશે કહી શકીએ છીએ. જ્યારે ઉદ્યોગના શાસ્ત્રજ્ઞાનને વિશે એવું દુષ્પરિણામ આવવાનો સંભવ જ નથી હોતો. તેથી આટલા કલાક અક્ષરજ્ઞાનના અને આટલા ઉદ્યોગના એવો ભેદ પાડી ઉદ્યોગોને ઉતારી પાડવાની પ્રથા દૂર થવી ઘટે. કેમ કે એ ભેદ ખોટો છે ને કેટલીક વાર નુકસાન કરે છે. વિદ્યાર્થીઓના મનમાં એ ભેદ ઠસે છે ત્યારે તેઓને ઉદ્યોગનો અણગમો પેદા થાય છે. અને વાચનનો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી બન્ને બગડે છે. વાંચ વાંચ કરવાથી કંઈ બુદ્ધિનો વિકાસ નથી થતો. તેથી આંખ ને વિચારશક્તિ બન્ને બગડે છે. ઉદ્યોગનો અણગમો થતાં ઉદ્યોગનું જ્ઞાન ઉપર્ચોટિયું જ થાય છે.પ્રત્યેક વસ્તુ પોતાને સ્થાને શોભે છે. ઉદ્યોગના પૂર્ણ જ્ઞાનને સારુ વાંચવાની આવશ્યકતા રહે જ છે, અને તે તે અંગે જે વાંચવું પડે છે તે તો સમજપૂર્વક જ હોય. તેથી તેમાં નુકસાનનો અવકાશ નથી. જેને હું સમજાવી શકું તેનો તો પૂર્ણ વિકાસ હું ઉદ્યોગ દ્વારા જ સાધું. આનું નામ જ નઈ તાલિમ અથવા ખરી તાલિમ છે.એ એને કાળે આવશે જ.પણ દરમ્યાન ઉદ્યોગ અને અક્ષ્રરજ્ઞાનનો ભેદ તો મટવો જ જોઈએ. જેમ ગણિતનો, સાહિત્યનો ઇત્યાદિ વર્ગ હોય છે તેમ ઉદ્યોગનો વર્ગ. બધા કેળવણીના ભાગ સમજવા જોઈએ. ઉદ્યોગ કેળવણીના ક્ષેત્રની બહારનો વિષય છે એ ભ્રમણા ટળવી જોઈએ. એ ન ટળે ત્યાં લગી વિદ્યાર્થીનો વિકાસ અટકવાનો સંભવ છે.

હ.બં., ૫–૪–'૪૨

૩૧. અંગમેહનત અને બુદ્ધિનો વિકાસ

[વર્ધામાં તાલીમ લેવા આવેલ કેટલાક શિક્ષકો સાથેનો વાર્તાલાપ આપતા શ્રી પ્યારેલાલજીના 'સાપ્તાહિક પત્ર'માંથી આ છે. સં.]

તમારામાંથી એક ભાઈએ મારા પર પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં એવી ફરિયાદ કરવામાં આવી હતી કે, અહીં અંગમહેનત પર બહુ જ ભાર મૂકવામાં આવે છે. હું માનું છું કે, અંગમહેનત બુદ્ધિ ખીલવા માટેનું એક સારામાં સારું સાધન છે. આપણી આજની સ્કૂલ તથા કૉલેજો બ્રિટિશ સલ્તનતનું બળ જમાવવાને માટે છે. તમારામાંથી જેમણે એનો અનુભવ કર્યો હશે, તેમને એ જરૂર મીઠી લાગવાની. રસ્તો સાફ કરવાનું કે જાજરૂ સફાઈનું કામ તમને આવડે છે ખરું, એવું વિદ્યાર્થીઓને થોડું જ કોઈ પૂછવાનું હતું? પણ અહીં તો સ્વચ્છતા અને સફાઈ એક પાયાની વસ્તુની પેઠે તમને શીખવવામાં આવે છે. ભંગીના કામમાં પણ કળા રહેલી છે. तद् विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया એટલે કે વારંવાર પૂછ પછપરછ કરીને અને વિનયપૂર્વક તમારે એ શીખી લેવું જોઈએ. વારંવાર પૂછવામાં ઉદ્ધતાઈ પણ થઈ શકે છે. જ્ઞાન મેળવવા માટે જિજ્ઞાસાની સાથે સાથે અદબ એટલે નમ્રતા પણ હોવી જોઈએ. તો જ બુદ્ધિનાં દ્વાર ઊઘડે છે.

ઉપયોગી અંગમહેનત મારફત આપણી બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે.એ વિના પણ બુદ્ધિ વધી શકે છે, પણ એ બુદ્ધિનો વિકાસ નહીં પણ વિકાર થશે. એથી આપણે ગુંડા પણ બની શકીએ છીએ.બુદ્ધિની સાથે સાથે આત્મા અને શરીરનો પણ વિકાસ થવો જોઈએ. એટલા માટે અહીંની તાલીમમાં અંગમહેનતને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. બુદ્ધિની સાથે સાથે આત્માનો વિકાસ થાય, તો જ બુદ્ધિનો સદુપયોગ થાય છે, નહીં તો બુદ્ધિ આપણને કુમાર્ગે લઈ જશે અને તે ઈશ્વરી બક્ષિસને બદલે શાપરૂપ બની જશે. તમે આટલી વાત સમજી લેશો, તો તમારી સંસ્થાઓએ તમારા પર ખરચેલાં નાણાં વ્યર્થ નહીં જાય અને તમે તમારું કામ શોભાવી શકશો.

હ.બં.,૮–૯–'૪૬

૩૨. નવી તાલીમમાં દાક્તરીનું સ્થાન

આશાદેવી પોતાના કાર્યમાં મશગૂલ રહે છે અને મારો સમય બચાવવા ઇચ્છે છે. છતાં તેણે એક દિવસ મારી પાસે પાંચ મિનિટ માગી. તેમણે પૂછ્યું કે, નવી તાલીમવાળાઓને થોડું દાક્તરી જ્ઞાન પણ આપવું જોઇએ, એટલે હું દાક્તરી શીખવવામાં ચારપાંચ વરસ આપું?

હું સમજી ગયો કે, ગમે તેટલી મહેનત કરવા છતાં જૂની કેળવણીની અસર હજી નાબૂદ નથી થઈ. તેમણે એમ.એ.ની ડિગ્રી તો અંગ્રેજોની બનાવેલી યુનિવર્સિટી પાસેથી જ મેળવી છે ને? મારી પાસે તો કોઈ ડિગ્રી નથી. હાઈસ્કૂલમાં જે થોડું જ્ઞાન મળેલું, તેની મારી દૃષ્ટિએ કશી કિંમત નહોતી. એક સમયે થોડી હતી, પણ તેયે વરસો પહેલાં જતી રહી.વળી કુદરતી ઉપચારનો રસ તો મેં ખૂબ પીધો છે. મેં તેને કહ્યું કે,

"તમે કહો છો કે, આપણાં બાળકોની પહેલી તાલીમ પોતાની તંદુરસ્તી સંભાળવામાં અને બધી જાતની સફાઈની તાલીમ લેવામાં છે. હું કહું છું કે, આમાં જ આપણી બધી દાક્તરી આવી ગઈ.આપણી તાલીમ ગામડાંના કરોડો લોકો માટે છે. તેમના કામની છે. તેઓ કુદરતની નજીક વધારે રહે ◌ઃએ, છતાં કુદરતી જીવનના કાયદા જાણતા નથી. જેઓ જાણે છે,તે પાળતા નથી, તેથી, તેમનું જીવન નજર સામે રાખીને આપણે નવી તાલીમ શરૂ કરી. આ તાલીમનું જ્ઞાન આપણને પુસ્તકોમાંથી જ ઓછું મળે છે? જે મળે છેતે કુદરતના પુસ્તકમાંથી મળે છે. એ જ રીતે કુદરત પાસે આપણે દાક્તરી પણ શીખવાની છે. આનો સાર એ કે, આપણે સ્વચ્છતાના નિયમો જાણી લઈને પાળીએ અને યોગ્ય ખોરાક લઈએ; તો આપણે પોતે આપણા દાક્તર બની ગયા. જે માણસ જીવવા માટે ખાય છે, પંચ મહાભૂતો એટલે કે માટી, પાણી, આકાશ, સૂર્ય અને વાયુનો મિત્ર બનીને તેમના સરજનહાર પ્રભુનો દાસ બનીને રહે છે, તે બીમાર નહીં પડે; પડે તોપણ ઈશ્વરને આધારે રહી શાંતિથી મરણને ભેટશે; પોતાના ગમતા ખેતરની કોઈ ઔષધી મળશે તો લેશે. કરોડો માણસો આમ જ જીવે છે અને મરે છે. તેમણે દાક્તરનું નામ સુધ્ધાં સાંભળ્યું નથી, પછી મોઢું તો ક્યાંથી જ જોયું હોય? આપણે આવા બનીએ અને આપણી પછી ગામડાંના બાળકો તથા તેમના વડીલો આવે છે. તેમને પણ આમ જ રહેતાં શીખવીએ.દાક્તરો કહે છે કે, સોમાંથી નવ્વાણું જણ ગંદકીથી, ન ખાવાનું ખાવાથી, ખાવો જોઈએ તે ખોરાક ન મળવાથી અને ભૂખથી મરે છે. જો આ નવ્વાણુંને આપણે જીવનકળા શીખવીએ તો બાકીનાં એકને ભૂલી શકીએ. અને તેને ડૉક્ટર સુશીલા નાયર જેવાં કોઈ ડૉક્ટર જરૂર મળી રહેશે. તેની ફિકર આપણે કરવાની ન હોય. આજે તો આપણને નથી ચોખ્ખું પાણી મળતું, નથી ચોખ્ખી માટી મળતી, નથી ચોખ્ખી હવા મળતી. આપણે સૂર્યથી સંતાઈને રહીએ છીએ. આ બધાંનો વિચાર કરીને યોગ્ય ખોરાક યોગ્ય રીતે લઈએ, તો કેટાલાયે યુગોનું કામ થયું સમજજો.તેનું જ્ઞાન મેળવાને માટે નથી જોઈતી ડિગ્રી, નથી કરોડો રૂપિયા જોઈતા; કેવળ ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા, સેવાની ધગશ, અને પંચ મહાભૂતોનો થોડો પરિચય તથા યુક્તાહાર અને જ્ઞાન જોઈએ. આટલું તો આપણે શાળા કૉલેજના શિક્ષણ કરતાં ઓછી મહેનત અને ઓછા સમયમાં મેળવી શકીએ."

હ.બં., ૧–૯–'૪૧

ખંડ ૪

કેટલાક નોંધપાત્ર પ્રયોગો

૩૩. ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી

શ્રીમતી આશાદેવી નીચેના રસપ્રદ આંકડા મોકલે છેઃ

"બિહારના ચંપારણ જિલ્લાના એક નાનકડા વિભાગની પાયાની કેળવણીની ૨૭ શાળાઓએ ૧૯૪૨ની સાલના એપ્રિલ માસમાં ત્રણ વરસ પૂરાં કર્યાં. આ શાળાઓનો ૧૯૪૧-૪૨ સાલનો પહેલી, બીજી તથા ત્રીજી શ્રેણીનો વાર્ષિક આલેખ પાયાની કેળવણીમાં કામ કરનારાઓ માટે પ્રોત્સાહક અભ્યાસ થઈ પડે એમ છે. પાયાની કેળવણીના માસિક પત્ર *નઈ તાલીમ*માં એ આલેખ વિગતવાર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. પાયાની કેળવણીના વિકાસમાં રસ ધરાવનારાઓને માટે એની મહત્વની હકીકતોનો ટૂંક સાર અહીં આપીએ છીએ.

આ ૨૭ શાળાની પહેલી, બીજી તથા ત્રીજી શ્રેણીની સરેરાશ હાજરી અનુક્રમે ૭૦,૭૬ અને ૭૯ ટકા છે, તથા એ દરેક શ્રેણીની વ્યક્તિગત સરેરાશ કમાણી અનુક્રમે ૦-૧૧-૦, ૨-૪-૨ અને ૬-૧-૧ છે. પહેલી શ્રેણીના ૩૯૦ વિદ્યાર્થીઓ (આ સંખ્યા સરેરાશ હાજરી અનુસાર મુકરર કરવામાં આવી છે) કુલ ૧૦,૨૬૪ કલાક કામની એકંદર કમાણી રૂ. ૨૬૭-૭-૬ છે; બધી શાળાઓના બીજી શ્રેણીના ૩૫૬ વિદ્યાર્થીઓની (આ સંખ્યા સરેરાશ હાજરી અનુસાર મુકરર કરવામાં આવી છે) કુલ ૧૯,૦૮૨ કલાકના કામની એકંદર કમાણી રૂ. ૮૦૪-૧૩-૮ છે; તથા ત્રીજી શ્રેણીના બધી શાળાના ૩૧૯ વિદ્યાર્થીઓની (આ સંખ્યા સરેરાશ હાજરી અનુસાર મુકરર કરવામાં આવી છે) કુલ ૧૪,૩૬૨ કલાકના કામની કમાણી રૂ. ૧,૯૩૫-૧૪-૧૧ છે. એટલે ૧,૦૬૫ બાળકોની આખા વરસની એકંદર કાણી રૂ. ૩,૦૦૭-૫-૧ થઈ. આ શાળાઓના ત્રીજી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીની વધુમાં વધુ વ્યક્તિગત કમાણી રૂ. ૧૫-૧૨-૦, બીજી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીની રૂ. ૬-૨-૦, અને પહેલી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીની રૂ. ૨-૧૦-૧ થઈ. ત્રીજી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીની રેંટિયા ઉપર વધુમાં વધુ ઝડપ કલાકે ૪૮૦ તાર અને તકલી ઉપર ૨૮૧ તાર, બીજી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીની રેંટિયા ઉપર વધુમાં વધુ ઝડપ કલાકે ૩૫૦ તાર અને તકલી ઉપર ૨૪૨ તાર, જ્યારે પહેલી શ્રેણીના વિદ્યાર્થીની તકલી ઉઅપર વધુમાં વધુ ઝડપ કલાકે ૧૫૪ તાર છે."

આ આંકડાઓ માલની પેદાશ કે કમાણી દર્શાવવા માટે નથી આપવામાં આવ્યા, જોકે એ રીતે પણ તે મહત્વના છે.કેળવણી આલેખમાં માલની પેદાશ અને કમાણીને ગૌણ સ્થાન હોય છે.પણ યુવકની કેળવણીમાં ઉદ્યોગોનું શિક્ષણવિષયક ભારે મૂલ્ય દર્શાવવા ખાતર એ આંકડાઓ આપવામાં આવ્યા છે. ઉદ્યોગશીલતા, કાળજી અને ઝીણી ઝીણી વિગત ઉપર પણ લક્ષ્ય આપ્યા વિના આ કાર્ય ન થ ઈ શક્યું હોત, એ સ્પષ્ટ છે.

હ.બં., ૨૮-૬-'૪૨

૩૪. કાંતણ અને ચારિત્ર

ગુનેગાર ગણાતી કોમો માટેની વસાહતોમાં થયેલા કાંતણકામનો નીચેનો હેવાલ ચરખા સંઘ, કર્ણાટક શાખાના મંત્રીએ મોકલ્યો છેઃ

"હુબળીની વસાહતના સંચાલક રેવરંડ અશર વિલ્સન અને આ વસાહતમાંની પ્રમાણિત શાળાની મુખ્યાધ્યાપિકા મિસ બિસ્કોએ જ્યારે અખબારોમાં વાંચ્યું કે, અખિલ ભારત ચરખા સંઘ ની કર્ણાટક પ્રાંતિક શાખાએ બિજાપુર અને ગદગની વસાહતોમાં વસતાં બેકાર માણસોને કાંતણ પીંજણ શીખવવા માટે શિક્ષકો મોકલ્યા છે,ત્યારે હુબળીની વસાહતમાં એ અખતરો અજમાવી જોવાનો વિચાર એમને પણ આવ્યો. રેવરંડ વિલ્સન અને મિસ બ્રિસ્કોનાં ઉત્સાહ અને ઉત્કંઠા જોઈ શાખાને હુબળીની વસાહતમાં કામ ઉપાડવાનું મન થયું.

"છોકરાઓ માટેની કાચી કેદમાં અમે કામ શરૂ કર્યું. આ કાચી કેદમાં આઠ અને સોળની વચ્ચેની બધી ઉંમરના કુલ ૩૩ છોકરા છે. છોકરાને કાચી કેદમાં તેમનાં વાલી અથવા પોલીસ મૂકી જાય છે. એટલા માટે કે તેમના પર પાકી દેખરેખ રહે. છોકરાઓને ત્યાં રાખવાનું કારણ સામાન્યપણે એમનું વિચિત્ર વર્તન અથવા તો નાની નાની ચોરીઓ કરવાની વૃત્તિ હોય છે. કાચી કેદના સંચાલકોને આ છોકરાઓને સખણા રાખવાનું કામ વસમું લાગતું હતું. ઘણા છોકરા નાસી જતા તેમનો પીછો પકડવો પડતો, ને તેમને શોધીને પાછા કાચી કેદમાં લાવવા પડતા. શહેરની કોઈ પણ પ્રાથમિક કે માધ્યમિક શાળામાં તેમને મોકલી શકાય તેમ નહોતું, કેમ કે તેઓ રખેને નાસી જાય એવો ભય હંમેશાં રહેતો.છોકરાઓનાં શરીર અને મનને કંઈક અનુકૂળ કામમાં રોકાયેલાં રાખવાનો કોઈ તરીકો વસાહતના અધિકારીઓને સૂઝ્યો ન હતો.

"ચરખા સંઘે એક શિક્ષક મોકલ્યો. તેણે છોકરાઓને શીખવવાનું કામ સાડા ત્રણ મહિના કર્યું છે.રૂ સાફ કરીને પીંજવાનું ને કાંતવાનું કામ આંધ્ર પદ્ધતિએ ચાલે છે. ચૌદ અને સોળ વરસની વચ્ચેના મોટા છોકરાઓને આ વર્ગમાં લીધા છે. દરેક છોકરો રોજનું ૨૫થી ૩૦ આંકનું ૧,૨૦૦થી ૧,૫૦૦ વાર સૂતર કાંતે છે. કાચી કેદના સંચાલક મને જણાવે છે કે, છોકરાઓ કંઈક મહેનતાણું મેળવીને નિયમિત કામ કરતા થયા ત્યારથી તેમનાં વર્તન અને રીતભાતમાં ઘણો સુધારો થયો છે. મિસ બ્રિસ્કોના કાગળમાં તેનું વર્ણન આપેલું હોઈ તે વાંચવા જેવું છે.એમાં મારે કશું ઉમેરવાનું નથી.એ કાગળ હુ આ સાથે મોકલું છું."

મુખ્યાધ્યાપિકા મિસ બ્રિસ્કોનો રસપ્રદ કાગળ આ રહ્યોઃ

"અમારી પ્રમાણિત શાળામાં અમે જે કાંતણકામ ચલાવી રહ્યાં છીએ તેને વિશે મારે આપને લખવું તેવી માગણી ચરખા સંઘે કરી છે.

"૧. અમે ૧૯૪૦ના જાન્યુઆરીની ૧૫મીએ કાંતણ વર્ગ શરૂ કર્યો.

"૨. એમાં લીધેલા છોકરા ચૌદથી સોળ વરસના છે, ને તેમને આ કામમાં આટલો રસ પડતો લાગે છે તે જોઈને અમને વિસ્મય થયું.

"૩. પહેલાં તો નવરા બેસી રહેતા, કેમ કે કંઈ પણ ખરચાળ ઉદ્યોગ શરૂ કરવાનું અમને પરવડતું નહોતું. હવે તો મોજ કરે છે ને કામમાં રોકાયેલા રહે છે, ને એમને નાસી જવાનું મન થતું નથી.

"૪. તેઓ રોજના પાંચેક કલાક કામ કરીને માથા દીઠ બેથી સવાબે આના કમાય છે. આ કાંતણકામ શરૂ કરવાને જે પૈસા ખાનગી રીતે ધીરવામાં આવેલા, તે તેઓ ભરપાઈ કરી આપે છે. થોડાક પૈસા તેમના હાથમાં અપાય છે ને બાકીના તેમના ખાતામાં જમા કરવામાં આવે છે, જેથી કાચી કેદમાંથી બહાર જતી વખતે તેમની પાસે કંઈક પૈસા હોય. છોકરાઓની બાબતમાં આ પ્રયોગ આટલો સફળ થયો. એટલે આ અઠવાડિયે અમે વસાહતની કન્યાશાળાની મોટી છોકરીઓને પણ આ કામ શીખવવું શરૂ કર્યું છે. અમને લાગ્યું કે, આ ખબર જાણીને આપને આનંદ થશે; તેથી આ કાગળ લખું છું, ને કાંતતા છોકરાઓની છબી મોકલું છું. તેઓ કેવા મોજ કરે છે તે આપ જોશો."

કાંતણની મનને સ્થિર કરનારી અસર વિશેના ઉપરના વર્ણનને ટેકો આપનારો પુષ્કળ પુરાવો છે. હું આશા રાખું છું કે, મિસ બ્રિસ્કો તેમના પ્રયોગની પ્રગતિ વિશે મને વખતોવખત અહેવાલ મોકલતાં રહેશે.

હ.બં., ૩–૮–'૪૦

૩૫. બિહાર પ્રાંતની શાળાઓ

['રણમાં મીઠી વીરડી'એ નોંધ]

પાયાની કેળવણી વિશેની સરકારી અધિકારીઓની વિરોધી પણ પૂરતા વિચાર વિના કરેલી ટીકાઓના રણમાં બિહારના ગવર્નરના સલાહકાર મિ. ઈ.આર.જે.આર. કઝિન્સે હિંદુસ્તાની તાલીમ સંઘના મંત્રી શ્રી આર્યનાકમ ઉપર બિહારની પાયાની કેળવ્ણીની શાળાઓની નીચે જણાવેલી કદર લખી મોકલી છે, તે ખરેખર આહ્લાદક છેઃ

"ધોધમાર વરસાદને કારણે પાયાની કેળવ્ણીની શાળાઓનું નિરીક્ષણ કરવાના મારા કાર્યક્રમમાં વિક્ષેપ પડ્યો તેથી મને દીલગીરી થઈ.પરંતુ એવી ૨૭માંથી ૧૮ શાળાના શિક્ષક–વિદ્યાર્થીઓને હું મળી શક્યો – ૬ શાળાના શિક્ષક–વિદ્યાર્થીઓને વૃદાવન–રામપૂર્વામા અને ૧૨ શાળાના શિક્ષક–વિદ્યાર્થીઓને ચોખિતોલા–પુરુકિયામાં. ત્યાં મેં જે કંઈ જોયું તેમાં મને ભારે રસ પડ્યો. અલબત્ત, એનાં સાતે સાત ધોરણ પૂરાં થયા વિના એ પ્રયોગની સાચી આંકણી આપણે કરી શકીએ એમ નથી. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓની સ્વચ્છતા, બુદ્ધિમત્તા તથા તેમના કામમાં તેમનો પડતો દેખીતો આનંદ જોઈને તેની મારા ઉપર ઊંડી અસર થઈ. મને વિશ્વાસ છે કે, આપણે સાચી દિશામાં આગળ વધી રહ્યાં છીએ, અને પાયાની કેળવણીનો આખો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરનાર ચૌદ વરસનાં બાળકો ઈતર સામાન્ય શાળાના અભ્યાસક્રમ મુજબ અભ્યાસ કરનાર એટલી ઉંમરનાં બાળકો કરતાં સરખામણીમાં ઊતરતાં નીવડવાનાં નથી.

"જેના ઉપર હું સૌથી વધારે ભારે મૂકું છું એવું એક ખાસ આશાસ્પદ લક્ષણ એ છે કે, આ શાળાઓ ગ્રામવાસીઓની શુભેચ્છા અને રસ પ્રાપ્ત કરવામાં નિઃશંકપણે સફળ થઈ છે, અને જ્યાં સુધી એ ટકાવી રાખી શકાય ત્યાં સુધી પ્રયોગ સફળ થયા વિના રહે જ નહીં. ચોખેતોલા–પરુકિયામાં માલિકો તથા ગ્રામવાસીઓએ શાળાને માટે સુંદર ક્રીડાંગણની જોગવાઈ કરવામાં, રસ્તાઓ તૈયાર કરવામાં તથા બાલાચમૂ – જે મેં જોયેલી બાલચમૂઓમાં સૌથી મોટી હતી – માટે જોઈતી સામગ્રી પૂરી પાડવામાં, અને ખાસ કરીને ગામ્નાં બાળકો નિયમિતપણે શાળામાં જાય એવો આગ્રહ રાખવામાં જે પ્રજાહિતની ભાવના બતાવી છે, એ અતિશય પશંસાપાત્ર છે. વળી, મને ખાતરી આપવામાં આવી છે કે, જેની હું મુલાકાત નથી લઈ શક્યો તે બીજી શાળાઓને વિશે પણ એવા જ પ્રકારની પ્રજાહિતની ભાવના દર્શાવવામાં આવે છે. મને વિશ્વાસ છે કે, ગ્રામવાસીઓના પ્રયાસોનું યોગ્ય ફળ મળી રહેશે, અને ગામડાંનાં ભવિષ્યનાં બાળકો એ શાળાઓમાં સામાન્ય અર્થમાં જેને આપણે કેળવણી કહીએ છીએ તે ઉપરાંત, જેને લીધે ભુતકાળના કરતાં ભવિષ્યના ગામડાંઓ વધારે તંદુરસ્ત, આકર્ષક અને સંસ્કારી થાય એવા માનસિક ચપળાતા અને શારીરિક નિપુણતાના ગુણો તથા સ્વાસ્થ્ય અને સ્વચ્છતા પ્રાપ્ત કરશે."

હ.બં., ૧–૩–'૪૨

૩૬. મારી અપેક્ષા

[‘એક હળવો પ્રસંગ’ એ નોંધમાંથી]

શ્રી આર્યનાયકમ સેવાગરામની શાળાની સાતમી શ્રેણીના છોકરાઓને ગાંધીજી આગળ લાવ્યા. આ બધા છોકરાઓએ સેવાગ્રામની પાયાની શાળાનો અભ્યાસક્રમ લગભગા પૂરો કર્યો છે. એ બધા છોકરાઓ સેવાગ્રામ તથા આસપાસનાં ગામડાંના છે. એમાંના એક છોકરાએ તો ગાંધીજીને પૂછવાની હિંમ્મત પણ કરી કે, સાત વરસ પાયાની કેળવણીની શાળામાં ભણ્યા પછી તેમાંથી ચૌદ વરસની ઉમ્મરના કેવા પ્રકારની છોકરાઓ નીકળવાની આપ અપેક્ષા રાખો છો.

તેના ઉત્તરમાં ગાંધીજીએ કહ્યું :

શાળાઓ જો વિદ્યાર્થીઓએ પ્રત્યેની પોતાની ફરજ બરાબરા બજાવે તો ચૌદ વરસની ઉંમરનાં છોકરાઓ, સાચા, નિર્મળ અને તંદુરસતા હોવાં જોઈએ. તેઓ ગ્રામવૃત્તિનાં હોવા જોઈએ. તેમનાં મગજ તથા હાથ સરખા વિકસેલાં હોવાં જોઈએ. તેમનામાં છળકપટ નહીં હોય. તેમની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હશે, પણ પૈસા કમાવવાની ચિંતામાં તેઓ નહીં પડે. જે કાંઈ પ્રમાણિક કામ તેમણે મળી આવે, તે તેઓ કરી શકે એવા હશે. તેઓ શહેરોમાં જવા નહીં ચાહે. શાળામાં સહકાર અને સેવાનો પાઠ શીખ્યા હોઈને પોતાની આસપાસના લોકોમાં તેઓ તેવી જ ભાવના પ્રગટાવશે. તેઓ ભિખારી કે પરોપજીવી કડી નહીં બને.

હ.બં., ૧૫–૬–‘૪૬

ખંડ ૫

આગળનું કામ

૩૭. મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને પ્રાથમિક કેળવણી

[‘મ્યુનિસિપલ કોયડા’ એ પ્યારેલાલના લેખમાંથી]

મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડની શિક્ષણપ્રવૃત્તિ વિશે પ્રશ્નો પુછાયા ત્યારે ખેડા જિલ્લાના એક ભાઈએ ફરિયાદ કરતાં કહ્યું: "લોકલ બોર્ડ તરફથી ચાલતી પ્રાથમિક નિશાળમાં વર્ધાની યોજના દાખલ કરવાનું અમને તો બહુ ગમે. લોકલ બોર્ડો એ માટે રાજી છે. પણ ઈન્સ્પેક્ટરો, અને કેળવણી ખાતાના મોટા અમલદારો હજુ જૂની ઘરેડમાં જ ચાલવા માગે છે. તેમને વર્ધાયોજનાના સિદ્ધાંત વિશે આસ્થા પેદા થઇ નથી. આ મુસીબત અમારે કેવી રીતે દૂર કરવી?"

ગાંધીજી: "એથી મને આશ્ચર્ય નથી થતું. કેળવણી ખાતાના મોટા અમલદારોને વર્ધાયોજના વિશે એકદમ આસ્થા બેસી જાય તો મને આશ્ચર્ય થાય ખરું. એ આસ્થા તો અનુભવે આવશે. તે દરમ્યાન હું એટલું જ કહી શકું કે જ્યાં ઈચ્છા હોય ત્યાં રસ્તો નીકળે જ. કેળવણી ખાતાના પ્રધાન કેળવણી ખાતાના વડાને વર્ધાયોજનાનો અમલ કરનાર સંસ્થાઓને બનતી મદદ કરવાનું ફરમાન આપે એમાં કશી કાયદાની મુશ્કેલી હોય એમ હું નથી માનતો. મધ્ય પ્રાંતના પ્રધાનમંડળને કેળવણી ખાતા પાસે ધાર્યું કરાવવા કશી મુસીબત આવી નથી. પણ કંઈ કાયદાની મુશ્કેલી દેખાઈ આવે તો તેનો કાયદેસર ઈલાજ થઇ શકે એમ છે."

સ.– "આપણી પ્રૌઢશિક્ષણની યોજનાઓમાં ધ્યેય અક્ષરજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનું હોવું જોઈએ કે ‘ઉપયોગી જ્ઞાન’ આપવાનું? સ્ત્રીઓની કેળવણીનું શું?"

ગાંધીજી: "જેઓ આધેડ વયના થયા છે ને કંઈક ધંધો કરે છે તેમને મુખ્ય જરૂર વાંચતાં–લખતાં શીખવાની છે. જનસમૂહની નિરક્ષરતા એ હિંદુસ્તાનનું પાપ છે. શરમ છે અને તે દૂર કરવી જ જોઈએ. બેશક અક્ષરજ્ઞાનપ્રચારની પ્રવૃત્તિ મૂળાક્ષરના જ્ઞાનથી શરૂ થઈને ત્યાં જ અટકવી ન જોઈએ. પણ મ્યુનિસિપાલિટીઓએ એકસાથે બે ઘોડે સવાર થવાનો લોભ ન કરવો, નહીં તો આધા જઈને પાછા પડવા જેવું થશે. સ્ત્રીઓની નિરક્ષરતાનું કારણ પુરુષોની પેઠે કેવળ આળસ અને જડતા નથી. તેથી વધારે મોટું કારણ તે અનાદિકાળથી સ્ત્રીને હલકી ગણનારી સામાજિક રૂઢિ છે. પુરુષે તેને પોતાની મદદગાર અને સહધર્મિણી બનાવવાને બદલે તેને ઘરનું વૈતરું કરનારી અને પોતાના ભોગવિલાસનું સાધન બનાવી છે. તેને પરિણામે આપણા સમાજનું અર્ધું અંગ જુદું પડી ગયું છે. સ્ત્રીને પ્રજાની માતા કહેવામાં આવી છે એ વર્ણન સાચું છે. તેના પ્રત્યેનું તેમ જ પોતા પ્રત્યેનું કર્તવ્ય છે."

કપડવંજના એક ભાઈએ પૂછ્યું: "આપે અમુક વિષયો વિશે જુદે જુદે પ્રસંગે જુદા જુદા અભિપ્રાયો બતાવેલા છે, એનો દુરુપયોગ કરીને અમારા વિરોધીઓ અમારી અત્યારની નીતિનો વિરોધ કરે છે. એ સ્થિતિમાં અમારે શું કરવું?"

ગાંધીજીએ કહ્યું: "એ અભિપ્રાયોમાં જે પરસ્પર વિરોધ છે તે માત્ર આભાસ છે, ને એની વચ્ચે મેળ સહેજે સાધી શકાય એમ હોય છે. સુરક્ષિત નિયમ એ છે કે જે વચન કાળક્રમે છેલ્લું હોય તેને અગાઉનાં બધાં કરતાં વધારે પ્રમાણભૂત માનવું ને તેને અનુસરવું. પણ મારું કોઈ પણ વચન, પછી તે હમણાનું હોય કે પહેલાનું, પણ તમારાં હૃદય ને બુદ્ધિને ન ગમે ત્યાં સુધી એ તમને બંધનકર્તા ન ગણાવું જોઈએ. એનો અર્થ એવો નથી કે મારું દૃષ્ટિબિંદુ ખોટું હતું. પણ જે દૃષ્ટિબિંદુ તમે સમજી કે ગ્રહણ કરી ન શકો તેનો સ્વીકાર કરવો એ અયોગ્ય ગણાય છે."

સેગાંવ, ૭–૨–'૩૯

હ.બં., ૨૬–૨–'૩૯

૩૮. કૉંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો અને નવી તાલીમ

[કેળવણી ખાતાના પ્રધાનોની પરિષદ જોડે ગાંધીજીને થયેલા વાર્તાલાપનો શ્રી પ્યારેલાલજીએ આપેલો હેવાલ આ છે. – સં.]

૧૯૩૯ની સાલમાં મહાસભાની સરકારોએ સાત પ્રાંતોમાં રાજીનામાં આપ્યાં, ત્યાર બાદ તે તે પ્રાંતોમાં હિંદી રાજ્યબંધારણના ૧૯૩૫ની સાળાના કાયદાની ૯૩મી કલામ મુજબના રાજ્યવહીવટનો અમલ ચાલુ થયો. તે અમલ દરમિયાન તે વહીવટ ચલાવનારા લોકોએ મહાસભાની સરકારોએ શરૂ કરેલા નવી તાલીમ, દારૂબંધી અને ગ્રામસુધારણા તેમ જ પાયાના ગ્રામોદ્યોગના પુનરુદ્ધારના કાર્યક્રમોમાં વહીવટી રીતરસમોનો દારૂગોળો વાપરીને અંદરખાનેથી સારી જેવી ભાંગફોડ કરી મૂકી. મહાસભાની સરકારોએ રાજ્યવહીવટની લગામ પાછી હાથમાં લીધી, તેની સાથે જ તેમણે પહેલી ફિકર પોતાના પ્રયોગોમાંથી પેલી ભાંગફોડ થયા છતાં, જે કંઇ રહી ગયું તેને બચાવી લેવાની અને પોતે જ્યાંથી તે કાર્યક્રમોને લગતાં કામો છોડ્યાં હતાં ત્યાંથી પાછાં હાથા પર લેવાની હતી.

એ કામને માટે વિચાર કરવાને મહાસભાના વહીવટના પ્રાંતોમાંના કેળવણી ખાતાના પ્રધાનો, શ્રી બાળાસાહેબ ખેરના નિમંત્રણથી, તેમના પ્રમુખપણા નીચે પૂનાના કાઉન્સિલ હૉલમાં તા ૨૯મી અને ૩૦મી જુલાઈના દિવસોએ એક પરિષદમાં ભેગા મળ્યા હતા. બધા પ્રાંતોના કેળવણી ખાતાના પ્રધાનોને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. પણ બે પ્રાંતના પ્રધાનો આવી શક્યા નહોતા. ગાંધીજી ૨૯મી તારીખે સાંજે પરિષદમાં કલાકેકથી વધારે વખત હાજર રહ્યા હતા. સરકારની અને સરકારે માન્ય કરેલી અથવા તેની સાથે જોડાયેલી સંસ્થાઓમાં નવી તાલીમના પ્રયોગનું કામ ખોટકાઈ પડ્યું હતું, છતાં તાલીમી સંઘને આશ્રયે તેનું કામ ચાલુ રહ્યું હતું અને ગાંધીજીની ભવિષ્યને ઓળખવાની દૃષ્ટિને લીધે સંઘની, આજની કટોકટીની સ્થિતિને પહોંચી વળવાની, પૂરેપૂરી તૈયારી હતી. પહેલાં સાત વરસ પછી હવે નવી તાલીમ સગીર મટી પુખ્ત ઉંમરની થઈ ગણાય. ૧૯૪૪ની સાલમાં ગાંધીજી અટકમાંથી છૂટી તાલીમી સંઘના સભ્યોને પહેલવહેલા મળ્યા, ત્યારે તેમણે તેમને સમજાવ્યું કે, હવે તમારું કામ એવી મજલે પહોંચ્યું છે કે, ત્યાંથી તેનું ક્ષેત્ર વધારવું જોઇએ. તમારે તમારા કામની મર્યાદામાં હવે પાયાની કેળવણીની પછીની અને પાયાની કેળવણી પૂર્વની તાલીમને સમાવી લેવી જોઇએ. પાયાની કેળવણી ખરેખરી જીવનને માટેની અથવા તેના ઘડતર માટેની કેળવણી બનવી જોઇએ. અહીંથી આગળ પોતાની દલીલનો તાર ઉપાડીને પોતાના ભાષણમાં ગાંધીજીએ પરિષદને પાયાની કેળવણીના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર હવે કયે ધોરણે તેમ જ કઇ દિશામાં કરવો અને પોતાના અભિપ્રાય મુજબ તે બાબતમાં પ્રધાનોની શી ફરજ છે, તે બાબતોની સમજૂતી આપી. ડૉ. ઝાકીર હુસેને એક સવાલ પૂછી એવી ચિંતા બતાવી કે, નવી તાલીમનું કાર્ય કરનારા વધારે પડતા ઉત્સાહમાં આવી જઇ ગળે ઊતરે તેનાથી મોટો કોળિયો ભરી બેસે, તેવો ભય નથી ? પોતે જે કાર્યક્રમ માથે લે, તે ગજા ઉપરવટનો હોય અને તેને અમલમાં મૂકવાનાં નવી તાલીમનું કામ કરનારા લોકો

પાસે સાધન ન હોય, તો તે એક જોખમકારક તેમ જ આગળ ઉપર ફસાવી દેનારી જાળ જેવો ન થઈ બેસે? આ સવાલના જવાબમાં ગાંધીજીએ બોલવાનું શરૂ કર્યું.

હું પ્રધાન હોઉં તો?

ગાંધીજીએ કહ્યું કે, શું કરવાનું છે તેની મને બરાબર ખબર છે, પણ તે કેમ કરવું ને કરવા માંડવું તે બાબત મારા મનમાં હજી બરાબર ગડ બેસતી નથી. અત્યાર સુધી તમારો (એટલે કે નવી તાલીમનું કાર્ય કરનારાઓનો) રસ્તો બરાબર અંકાઈ ચૂકેલો હતો, પણ હવે તમારે અજાણ્યા દરિયામાં સફર ખેડવાની છે. તમારી મૂશ્કેલીઓ હું જાણું છું. જે લોકો (કેળવણીની) જૂની રૂઢિગત પરંપરામાં કેળવાયાં છે ને ઊછર્યાં છે, તે લોકો સહેજમાં એક તડાકે તેનાથી જુદે રસ્તે ફંટાઈ ન શકે.

પછી ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, હું પ્રધાનના હોદ્દા પર હોઉં, તો એવી વ્યાપક સૂચનાઓ આપી દઉં કે, હવે પછી કેળવણીને લગતી સરકારની બધી પ્રવૃત્તિ પાયાની કેળવણીને ધોરણે તેની દિશામાં ચાલશે. પહેલાં ઘણા પ્રાંતોમાં પ્રૌઢશિક્ષણના કાર્યક્રમો પણ હું એકાદ પાયાના ઉદ્યોગની મારફતે ચલાવું. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે, રૂ કાંતવાની અને તેની સાથે સંકળાયેલી બીજી ક્રિયાઓ આ કાર્યને માટે સૌથી સારા અને સૌથી વધારે અનુકૂળ હાથકામના ઉદ્યોગો છે. પણ ઉદ્યોગોની પસંદગી હરેક દાખલામાં, જે કામ કરનારા લોકો આ કાર્યની સાથે જોડાયેલા છે, તેમના પર છોડી દેવાને હું તૈયાર છું, કેમ કે મારી એવી ચોક્કસ શ્રધ્ધા છે કે, આખરે તે ઉદ્યોગ જ આ કામમાં ટકશે, જેમાં આ કામને લાયકના જરૂરી ગુણો હશે. કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરો, એટલે કે નિરીક્ષકો, અને બીજા અમલદારનું કામ લોકોમાં અને નિશાળોના શિક્ષકોમાં સીધા જઈ, તેમને દલીલથી અને સમજાવટથી સરકારની કેળવણી વિશેની નવી નીતિની કિંમત અને ઉપયોગિતાની કેળવણી આપવાનું રહેશે.લોકો પર અને શિક્ષકો પર અમલ બજાવવાનું નહીં, પણ આ તેમનું પહેલું કામ છે. હવે એ ઇન્સ્પેક્ટરો અને અમલદારોને આ નીતિ કે આ કેળવણી વિશે શ્રદ્ધા ન હોય, અથવા વફાદારીથી નવી નીતિનો અમલ કરી તેને પાર પાડવાની તેમની નામરજી હોય, તો તેમને હું રાજીનામું આપી સરકારની નોકરીમાંથી અળગા થવાની છૂટ આપું. પણ પ્રધાનો પોતાનું કામ બરાબર જાણતા હોય અને તેની પાછળ તન તોડીને હોંશથી તેમ જ ખંતથી મંડે, તો આવું કરવાની જરૂર પડે, એમ મને નથી લાગતું. પણ એટલું સાફ સમજાવું જોઈએ કે, ઑફિસની ખુરશીમાં બેઠે બેઠે એક પછી એક હુકમો છોડવાથી આ કામ બનવાનું નથી.

યુનિવર્સિટી કેળવણીનું નવસંસ્કરણ

પુખ્ત ઉંમરનાં સ્ત્રીપુરુષોની કેળવણીની બાબતમાં તે જ યુનિવર્સિટી, એટલે કે વિશ્વવિદ્યાલયો અથવા વિદ્યાપીઠોની કેળવણીને લાગુ પડે છે.તે કેળવણીનો હિંદની ભૂમિની સાથે અથવા તેની પરિસ્થિતિની સાથે જમીન અને તેમાંથી ઊગતાં ઝાડના જેવો સંબંધ હોય. તેથી, વિદ્યાપીઠની કેળવણી પાયાની કેળવણીના અભ્યાસક્રમનો વિસ્તાર હોય. ધ્યાનમાં રાખવાનો અને સવાલના કેન્દ્રમાં રહેલો મુદ્દો જ આ છે. તમારા લોકોને આ વાત ગળે ઉતરતી ન હોય, અથવા આ મુદ્દાની બાબતમાં તમે મારી સાથે સંમત

ન થતા હો, તો મને લાગે છે કે, મારી સલાહ તમને ખપમાં નહીં આવે. એથી ઊલટું,તમે મારી સાથે સમ્મત થતા હો કે, હાલની યુનિવર્સિટીની કેળવણીથી કેળવણી લેનારા વિદ્યાર્થીઓ પૂર્ણ સ્વરાજને લાયક બને એવા ઘડાતા નથી, ઊલટું તે કેળવણી તેમને કેવળ ગુલામીનું શિક્ષણ આપે છે ને ગુલામ બનાવે છે, તો તે પદ્ધતિને ધરમૂળથી સમારવાને અથવા તેને રદ કરી રાશ્ટ્રની જરૂરિયાતને અનુકૂળ થાય તેવા નવા ધોરણે ફરીથી રચવાનો તમે પણ મારી માફક અધીરા થઈ જશો.

આજે આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં ભણી નીકળતા જુવાનિયા કાં તો સરકારી નોકરીની શોધમાં ફરતા રહે છે અથવા જૂનો ચિલો તદ્દન મૂકી દઈ,જાત જાતને રવાડે ચડી પોતાની વ્યર્થતાની ભાવનાને મોકળો માર્ગ આપવાને સમાજમાં બખેડો જગાડે છે. વળી, તેમને ભીખ માગવાની કે બીજાની કમાણી પર જીવવાની પણ શરમ આવતી નથી.તે બિચારાઓની આવી દયા ઉપજાવે તેવી દશા થાય છે. વિદ્યાપીઠની કેળવણીનું ધ્યેય પોતાના મુલકની આઝાદીને ખાતર મરી ફીટનારા પ્રજાના સાચા સેવકો પેદા કરવાનું હોય. તેથી મારો અભિપ્રાય છે કે, વિદ્યાપીઠની કેળવણી તાલીમી સંઘમાંથી શિક્ષકો લઈ પાયાની કેળવણી સાથે એકસૂત્રે પરોવી, તેના ધોરણ પર લાવવી જોઈએ. તમે પ્રધાનોએ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ તરીકે રાજ્યવહીવટ ચલાવવા અધિકાર લીધો છે. તમે પ્રજાને તમારી સાથે રાખી નહીં શકો, તમારા વિચારોમાં અને કાર્યોમાં ભાગ લેતી નહીં કરો, તો તમારા હુકમો આ કાઉન્સિલ હૉલની બહાર કોઈ માનવાનું નથી. આજે મુંબઈમાં ને અમદાવાદમાં જે બની રહ્યું છે, તેનો અર્થ જો એવો થતો હોય કે કોંગ્રેસે લોકો પરનો પોતાનો પ્રભાવ અથવા કાબૂ ગુમાવ્યો છે, તો તે એક અપશુકનિયાળ લક્ષણ છે. નવી તાલીમ હજી કુમળો છોડ છે, પણ તે મોટાં ફળની આશા આપનારો છે.પ્રજાના ટેકાને અભાવે કેવળ પ્રધાનોનાં છોડેલાં ફરમાનોથી એ છોડનો વિકાસ જબરજસ્તીથી નહીં કરી શકાય.તેથી તમને લોકોનો અથવા તેમની ભાવનાનો કે નિષ્ઠાનો આધાર નહીં મળે, તો મારી તમને સલાહ છે કે, તમારે તમારી જગ્યાનાં રાજીનામાં આપીદેવાં. એથી અહીં અંધાધૂંધી ફેલાશેએવો ડર ન રાખશો. તમારૂં કાર્ય તમને સૂઝે એવી તમારી પોતાની ફરજ બજાવી છૂટવાનું અને બાકી બધું ઇશ્વરના હાથમાં સોંપી દેવાનું છે. આ અનુભવમાંથી પણ પ્રજા સાચી સ્વતંત્રતાનો પાઠ શીખશે.

એ પછી ગાંધીજીએ શ્રોતાઓને સવાલો પૂછવાને જણાવ્યું. પહેલો સવાલ આ હતોઃ "સ્વાવલંબનનું ધોરણ બાદ રાખીને પાયાની કેળવણી ચલાવી શકાય?"

ગાંધીજીએ જવાબમાં કહ્યું, "તમે જરૂર ચલાવી શકો. પણ મારી સલાહ પૂછો તો હું કહીશ કે, તો પછી તમે પાયાની કેળવણીની વાત તદ્દન ભૂલી જજો. સ્વાવલંબનનો, એટલે કે કેળવણીની પ્રક્રિયામાંથી જ તેનું ખર્ચ મેળવી લેવાનો સિધ્ધાંતની સાથે કાર્યકારણ ભાવે સંકળાયેલો નથી. પણ મારે મન એ જ તેની સાચી કસોટી છે.આનો અર્થ એવો નથી કરવાનો નથી કે, પાયાની કેળવણી તદ્દન શરૂઆતથી જ પોતાનું ખર્ચ કાઢતી થઈ સ્વાવલંબી થાય. પણ પાયાની કેળવણીની યોજનાનો આખો સાત વરસનો ગાળો સળંગપણે લેતાં આવક અને ખર્ચનાં પાસાંનો મેળ મળી રહેવો જોઈએ. કેમે કે, નહીં તો એનો અર્થ એવો થાય કે, પાયાની કેળવણી પૂરી કર્યા પછી પણ નવી તાલીમમાં કેળવાનારા વિદ્યાર્થીઓ જીવનને માટે

ઘટતી રીતે ઘડાતા નથી. એ તો પાયાની કેળવણીનો ઇન્કાર થાય. એટલે સ્વાવલંબનના પાયા વગરની પાયાની કેળવણી ચેતન વગરના શરીર જેવી થઈ રહેશે.

ત્યાર બાદ બીજા સવાલજવાબ થયા.

સ.– પાયાનો એકાદ હુન્નર લઈ તેની મારફતે કેળવણી આપવાનો સિદ્ધાંત અમે સ્વીકાર્યો છે. પણ કોઈક કારણસર મુસલમાનો રેંટીયાનો વિરોધ કરે છે. જે પ્રદેશમાં કપાસ થાય છે, તેમને માટે તમે કાંતવાના ઉદ્યોગ પર ભાર દો, તે બરાબ્ર થાય. પણ જે પ્રદેશમાં કપાસ નથી થતો, તે પ્રદેશોને એ ઉદ્યોગ અનુકૂળ નથી, એ વાતમાં તમે સંમત કેમ નથી થતા? એવાં સ્થળોને કાંતણની અવેજીમાં બીજો કોઈ હુન્નર ન ચાલે? દાખલા તરીએ, ખેતી ન ચાલે?

જ.– આ સવાલ બહુ જૂનો થયો. કેળવણીના સાધન અથવા માધ્યમ તરીકે કોઈ પણ ઉદ્યોગ કામ આપે કે નહીં, તેની એ કસોટી છે. તે ઉદ્યોગ સાર્વત્રિક, એટલે કે સૌથી થાય એવો હોવો જોઈએ. આજથી પહેલાં છેક ૧૯૦૮ની સાલમાં મેં એવો નિર્ણય બાંધ્યો હતો કે, હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરવાને અને તેને પોતાની તાકાત પર ઊભું રહેતું કરવાને હિંદુસ્તાનના ઘરેઘરમાં રેંટિયો દાખલ કરવો જોઈશે. ઇંગ્લેંડમાં કપાસનું એક પૂમડું ફૂટતું નથી અને છતાં તે હિંદુસ્તાનમાં, બલ્કે દુનિયાભરમાં સુતરાઉ કાપડની નિકાસ કરી શકે છે. તો પડોશના જિલ્લામાંથી કે બહુ તો પ્રાંતમાંથી કપાસ લાવવો પડશે તેટલા ખાતર આપણા ઘરેઘરમાં આપણે કાંતણ શા સારુ દાખલ ન કરી શકીએ, તે મારી સમજમાં ઊતરતું નથી. હકીકતમાં હિંદુસ્તાનનો એક વિભાગ એવો નથી, જ્યાં એક જમાનામાં કપાસની ખેતી નહોતી થતી.કપાસની ખેતી અમુક અમુક વિભાગોમાં મર્યાદીત કરી તેમને 'કપાસના પ્રદેશો'ને નામે ઓળખાવવાની અકુદરતી વાતો છેક હમણાંની નીકળેલી છે; એને કપાસમાંથી બનતા સૂતરના તૈયાર માલમાં સ્વાર્થ ધરાવનારા સ્થાપિત હિતોએ હિંદુસ્તાનના ગરીબ કર ભરનારા વતની તેમ જ તેમાં કાંતનારાઓને ભોગે હિંદુસ્તાનને માથે મારેલી છે. આજેયે કપાસનાં ઝાડો પર ફૂટતો કપાસ તો હિંદુસ્તાનમાં બધે મળે છે. તમે જે દલીલ કરો છો, તે જાતની દલીલો આપણી પહેલ કરવાની અથવા નવું નવું કરવાની, સાહસ ખેડવાની અને નવાં નવાં સાધનો બેઠાં કરી લેવાની શક્તિને નાનમ લગાડે તેવી છે. બીજા કોઈક સ્થળમાંથી કાચો માલ આયાત કરવાની જરૂરને ટાળી ન શકાય તેવી અડચણ લેખવામાં આવે, તો બધી જાતનો માલ તૈયાર બનતો અટકી જાય ને બધા ઉદ્યોગો માર્યા જાય.

વળી, નાગા ફરવાની દશામાંથી ઉગારો ન હોય, ત્યારે પોતાના હાથની મજૂરીથી કોઈ માણસને પોતાનાં કપડાં પહેરતો કરવામાં સાચે જ ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી રહેલી છે.બરાબર સમજીને રૂને કાંતીને તેનું સૂતર બનાવવાની અને તેને લગતી બીજી ક્રિયાઓ બુદ્ધિની કેળવણીની દષ્ટિથી બહુ કીમતી છે એટલું જ નહીં, બીજા કોઈ ઉદ્યોગમાં ન થતી હોય તેવી માણસની સંપૂર્ણ કેળવણી તે ક્રિયાઓ દ્વારા થાય છે. મુસલમાનોનો વહેમ આજે કદાચ આપણે ટાળી નહીં શકીએ, કેમ કે તે બધાનું મૂળ ભ્રમમાં રહેલું છે; અને ભ્રમની જાળમાં સપડાનારને મન ભ્રમ ટળે નહીં, ત્યાં સુધી તે ભ્રમના જેવી સત્ય વસ્તુ બીજી કોઈ લાગતી

નથી. પણ આપણી શ્રદ્ધા ચોખ્ખી તેમ જ દૃઢ હશે અને આપણી પદ્ધતિની સફળતાનો આપણે અમલી પુરાવો આપીશું, તો ખુદ મુસલમાનો આપણને શોધતા આવશે અને આપણી સફળતાનું રહસ્ય પોતાને બતાવવાને આપણને જાતે થઈને કહેશે. ખુદ મુસ્લિમ લીગ અથવા બીજી કોઈ મુસ્લિમ સંસ્થાના કરતાં રેંટિયાએ ગરીબમાં ગરીબ મુસ્લિમ આમજનતાની વધારે સેવા કરી છે, એ વાત મુસલમાનોને હજી સમજાઈ નથી. બંગાળના વણકરોમાંથી મોટો ભાગ મુસલમાનોનો છે. વળી એ પણ ન ભૂલશો કે, પોતાની શબનમોને માટે દુનિયાભરમાં પંકાયેલા ઢાલાની ખ્યાતિ તેના મુસ્લિમ કાંતનારાઓ અને વણકરોને આભારી છે.

મહારાષ્ટ્રનું પણ આમ સમજવું. ભ્રમ મટાડવાનો સૌથી શ્રેષ્ઠ ઈલાજ પોતપોતાની ફરજ બજાવવામાં એકાગ્રતાથી મંડી રહેવાનો છે. ટકનારું એક સત્ય છે, બાકી બધું કાળના જુવાળમાં ઘસડાઈ જવાનું છે. તેથી સૌ કોઈ મને છોડી જાય, તોયે મારે તો સત્યને પોકારી પોકારીને જાહેર કરવું રહ્યું. આઅજે મારો અવાજ અફાટ જંગલમાં એકલો હશે, તોયે તે જો સત્યનો અવાજ હશે, તો બાકી બધા અવાજો ચૂપ થઈ જશે ત્યારેયે તે સંભળાયા કરશે.

કુંડાળામાં ફરતી દલીલ

"નવી તાલીમ માટે પાવરધા શિક્ષકો નિપજાવવામાં વખત જશે. તે દરમિયાન નિશાળોમાં અપાતી કેળવણીને સુધારવા શું કરવું?" એવો સવાલ અવિનાશલિંગમ્ ચેટ્ટિયારે અંગ્રેજીમાં પૂછ્યો. સૌની હસાહસ વચ્ચે ગાંધીજીએ તેમની ઠેકડી ઉડાવતાં કહ્યું કે, તમારાથી હિંદુસ્તાનીમાં ન બોલાતું હોય, તો તમારે જે કહેવું હોય તે તમારી પાસે બેઠેલા ભાઈના કાનમાં કહો અને તે મારે માટે તમારા સવાલનું હિંદુસ્તાની કરી દેશે !

પછી ગાંધીજીએ આગળ ચલાવ્યું, "તમને સમજાયું હોય કે, ચાલુ કેળવણીની પદ્ધતિ હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્રતા અપાવી શકે તેમ નથી.પણ ઊલટું તેની ગુલામીનાં બંધનોને મજબૂત કરે છે, તો તેની અવેજીમાં કેળવણીની બીજી કોઈ પદ્ધતિ મળવાની છે કે નથી તેનો વિચાર સરખો કરવાને ન થોભતાં, તમે ચલુ પદ્ધતિને ઉત્તેજન નહીં આપો;નવી તાલીમના સિદ્ધાંતની મર્યાદામાં સમાયેલું જે કંઈ થઈ શકે તે તમે કરવા માંડશો અને તેટલાથી સમાધાન માનશો.પ્રજાને પ્રધાનો આ શરતે ન જોઈતા હોય, તો પ્રધાનોએ બહેતર છે કે, પોતાની જગ્યાનાં રાજીનામાં મૂકી દેવાં. તમારાથી લોકોને જીવનને પોષક આહાર આપી શકાતો નથી, અથવા લોકોને તમારો આપેલો એવો ખોરાક ભાવતો નથી, તેટલા ખાતર તમે તેમને ઝેરી ખોરાક ખવડાવવાને તો તૈયાર નહીં થાઓ?

સ. – તમે કહો છો કે, નવી તાલીમને મટે આપણને પૈસો નહીં, માણસો જોઈએ છે. પણ માણસોને તૈયાર કરવાને સંસ્થાઓ જોઈશે અને તેથી નાણાં જોઈએ. આમ કુંડાળામાં ફર્યા કરતી આ દલીલમાંથી રસ્તો કેમ કાઢવો?

જ. – એનો ઈલાજ તમારા પોતાના હાથમાં છે.તમારી જાતથી શરૂઆત કરો. અંગ્રેજીમાં એક ડહાપણભરી કહેવત નથી કે, 'ઉદારતાની શરૂઆત પંડથી થાય છે?' પણ તમે સાહેબની માફક આરામખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા આ કામને માટે તમે જેમને તમારાથી ઉતરતાં પ્રાણીઓ માનો તે તૈયાર થઈ જાય, એવી અપેક્ષા રાખો, તો તમે છો ત્યાંના ત્યાં જ રહેશો. મારો રસ્તો એ નથી.છેક બચપણથી નાની સરખી કાં ન હોય, પણ પંડથી જ અને મારી આજુબાજુના લોકોથી શરૂઆત કરવાનો મારો રિવાજ છે. આ વિષયમાં આપણે અંગ્રેજો પાસેથી ધડો લેવા જેવો છે. શરૂઆતમાં અહીં હિંદુસ્તાનમાં માત્ર મૂઠીભર અંગ્રેજો આવ્યા અને વસ્યા. અને પછી તેમણે પોતાને માટે એવું સામ્રાજ્ય ઊભું કર્યું, જે સંસ્કૃતિની અને રાજકીય દૃષ્ટિએ કેટલું ભયંકર નીવડ્યું તેનો વિચાર કરો. ગુલામ જેમ પોતાને જકડી રાખનાર બેડીને વળગી રહે છે ને તેને છોડવા માગતો નથી, તેમ આપણે માતૃભાષાને તરછોડી અંગ્રેજી બોલીને કોટે વળગાડી છે, ને તેને અળગી કરવા માગતા નથી. આ સલ્તનતના ઘડતરની પાછળ જે એકાગ્ર ભક્તિ, જે ત્યાગ અને જે એકધારી ખંત રહેલાં છે, તેનો વિચાર જરા કરી જુઓ.એનો અર્થ એક જ છે.અમે તે આવી પડે, તોયે આપણે ડગવાના નથી, હાથમાં લીધેલું કામ પાર પાડ્યા વિના છોડવાના નથી, એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને કામમાં મડી પડો, એટલે એકેએક મુશ્કેલી ને અડચણ જોતજોતામાં ઓગળી જશે.

અંગ્રેજીનું શું?

સ.– આ કાર્યક્રમમાં અંગ્રેજીનું શું થવાનું તેનું સ્થાન કેવું રહેશે? તેનું શિક્ષણ ફરજિયાત રહેશે કે બીજી ભાષા તરીકે મરજિયાત રહેશે?

જ.– મારી માતૃભાષા ગમે તેવી અધૂરી હોય તોયે, માની છાતીએથી અળગો ન થાઉં તેમ માતૃભાષાથી પણ ન થાઉં. મારા જીવનને ઘડનારું દીધ મને તેના સિવાય બીજે ક્યાંથી મળે? એને સ્થાને અંગ્રેજી બોલીનો હું આશક છું; પણ જે સ્થાન તેનું નથી તે પડાવી લેવા નીકળે, તો હું તેનો કટ્ટો વિરોધી થાઉં. સૌ કોઈ સ્વીકારે છે કે અંગ્રેજી આજે આખી દુનિયાની ભાષા બની છે. તેથી, હું તેને નિશાળમાં નહીં, પણ વિદ્યાપીઠના અભ્યાસક્રમમાં મરજિયાત શીખવાના વિષય તરીકે બીજી ભાષાનું સ્થાન આપું. અને તે પણ પસંદગીના થોડા લોકો માટે હોય; કરોડોને માટે તો ક્યાંથી હોય? આજે આપણી પાસે ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણી દાખલ કરવાનાં પણ સાધન નથી, તો અંગ્રેજીનાં શિક્ષણ માટેની જોગવાઈનાં સાધનો ક્યાંથી લાવવાં? રશિયાએ વિજ્ઞાનમાં પોતાની બધી પ્રગતિ અંગ્રેજી વગર જ કરી છે. આપણી મનોવૃત્તિ એવી ગુલામ બની ગઈ છે કે, અંગ્રેજી વગર આપણું ચાલે નહી, એવું આપણને લાગ્યા કરે છે. કામ શરૂ કર્યા પહેલાં આગળ હારી બેસવાની આવી માન્યતાને હું કદી નહીં સ્વીકારું.

હ. બ., ૨૫–૮–'૪૬

૩૯. ગ્રામવિદ્યાપીઠ

ડો. કિની મૈસૂરમાં કેળવણી ખાતાના પ્રધાન હતાં. તેમણે *હરિજન* માટે એક લાંબો લેખ લખ્યો છે. તેમના કહેવાની મતલબા એવી છે કે, હિંદુસ્તાન ગરીબા રહ્યું છે, તેનું કારણ રાજસત્તાએ ગરીબા ગામડાંને સાચી કેળવણીથી દૂર રાખ્યાં છે તે છે. તેઓ માને છે કે, આપણાં શહેરોમાં જે વિદ્યાપીઠો છે, તેમનાથી ગામડાંની સેવા નહીં થાય. કેમાં કે, એ વિદ્યાપીઠમાં અંગ્રેજા સરકારે કેળવણીની જે વ્યવસ્થા કરી છે, તે બધી પશ્ચિમની વાતોને આગળ વધારવા માટે જ છે, અને એ વિદ્યાપીઠોમાં ગામડાંને લાયકની કેળવણી દાખલ કરવી મુશ્કેલ છે.

ડો. કિની ઈચ્છે છે કે, ગામડાં માટે ગ્રામવિદ્યાપીઠો હોવી જોઈએ, જ્યાં સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત મોટી ઉંમરના માણસો ભણી શકે. કિનીસાહેબ કહે છે કે, ગ્રામવિદ્યાપીઠોના અભ્યાસક્રમમાં ખેતીવાડી, ફળની ખેતી, રેશમાં ઉત્પાદન, ગોપાલન, મરઘાં બતકાંની ઉછેર, મધમાખીની ઉછેર, મચ્છીનો ધંધો, ખાદીવિદ્યા, ગ્રામસફાઈ, ગ્રામવિદ્યુત, સમાજશાસ્ત્ર, ગ્રામરચના, ગ્રામવ્યાપાર તથા ગ્રામશરાફી વગેરે વિષયો હોવા જોઈએ.

લેખક જણાવે છે કે, હિન્દનાં ગામડાંમાં આ બધી વસ્તુઓ શાસ્ત્રીય ઢબે શીખવવામાં આવે, તો ગામડાંની સિકલ બદલાઈ જશે અને ગામડાંને આજે શહેરો તરફા જોઈઓ રહેવું પડે છે તે સ્થિતિ પલટાઈ જશે, બલ્કે શહેરોને ગામડાં તરફ વળવું પડશે.

ડો. કિનીના લેખનો મેં કેવળ સાર આપ્યો છે. મધ્યસ્થ સરકાર અને પ્રાંતીય સરકારો આ વાત સ્વીકારે, તો ઘણું કામ થઈ શકે. પોતાના વિચારોને અમલી ઘાટ આપવાને માટે ડો. કિનીએ ડો. ઝાકિર હુસેન અને આર્યનાયકમ દંપતી સાથે મસલત કરવી જોઈએ. હું માનું છું કે , ગામડાંની નવી વિદ્યાપીઠો કાઢવાને બદલે શહેરોની વિદ્યાપીઠોને પલટાવી શકાય.

નવી દિલ્હી, ૧૫–૯–‘૪૬

હ.બં., ૧૩–૧૦–‘૪૬

૪૦. નવી વિદ્યાપીઠો

નવી વિદ્યાપીઠોનો વા દેશમાં ચાલી રહ્યો છે. ગુજરાતને ગુજરાતી ભાષા સારું, મહારાષ્ટ્રને મરાઠી સારું, કર્ણાટકને કાનડી સારુ, ઉત્કલને ઉડિયા સારુ, આસામને આસામી સારુ , મને લાગે છે કે, આમ ભાષા પરત્વે વિદ્યાપીઠો હોવી જોઈએ. પણ આ વિચારનો અમલ કરવામાં કંઈક ઉતાવળ થતી હોય એમ લાગે છે. પ્રથમા પગલા લેખે ભાષાવાર પ્રામતો થવા જોઈએ. તેનું રાજ્યતંત્ર જુદૂં હોવું આવશ્યક છે. મુંબઈ પ્રાંતમાં ગુજરાતી, મરાઠી, કાનડી આવે છે. મદ્રાસમાં તામિલ, તેલુગુ, મલયાળી ને કાનડી છે. આંધ્ર વિદ્યાપીઠ નોખી છે. તેને કંઈ કાળ થઈ ગયો. પણ તે ખીલી નીકળી છે એમ ન ગણાય. અનામલી છે તે તામિલ સારુ હોય. તેથી તામિલ ભાષાનું પોષણ થાય છે અથવા તેનું ગૌરવ વધ્યું છે એમ નથી ગણતો. નવી વિદ્યાપીઠો થાય તેના પહેલાં તેની ભૂમિકા રૂપે તે ભાષા જ્યાં છેવટ લગી માધ્યમ હોય એવી છેવટ સુધીની કેળવણીવાળી શાળાઓ હોવી જોઈએ. તો જ વિદ્યાપીઠનું વાતાવરણ જામ્યું કહેવાય. વિદ્યાપીઠ ટોચ છે. પાયો મજબૂત ન હોય તો મજબૂત ટોચની આશા ના રાખી શકાય. વળી, હજુ આપણે પશ્ચિમના પ્રભાવમાંથી મુક્ત નથી થયા. જેઓ માનતા હોય કે પશ્ચીમમાં જ સર્વસ્વ છે ને જ્ઞાનમાત્ર ત્યાંથી જ મળે એમ છે, તેઓને મારે કંઈ કહેવાપણું ન હોય. પશ્ચિમમાં કંઈ જ સાચું નથી અથવા ન મળે એમ મેં કદી નથી માન્યું. ત્યાં શું સારું છે ને શું નઠારું છે, એ સમજવા જેટલી આપણે પ્રગતિ નથી અક્રી. પરદેશી ભાષા કે વિચારના દબાણમાંથી આપણે છૂટ્યા છીએ એમ કહેવાય નહીં. તેથી ડાહ્યા માણસોનો ધર્મ છે કે, નવી વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાની ખટપટમાં પડતા પહેલાં થોડો શ્વાસ લે. વિદ્યાપીઠો માત્ર પૈસાથી કે મોટાં મકાનોથી નથી બનતી. વિદ્યાપીઠોની પાછળ લોકમત હોવો જોઈએ; મોટું શિક્ષક મંડળ હોવું જોઈએ; સૂક્ષ્મ વિવેક હોવો જોઈએ.

મારી દ્દષ્ટિએ વિદાપીઠોને સારુ દ્રવ્ય કાઢવાનો ધર્મ હકૂમતનો નથી. લોકમાં એ ધગશ હોય તો પૈસો લોકો જ કાઢે. આમ થયેલી વિદ્યાપીઠો શોભી નીકળે. જ્યાં તંત્ર પરાયું છે ત્યાં બધું ઉપરથી ટપકે છે, એટલે લોકો પરાધીન રહે છે. જ્યાં લોકનું તંત્ર છે ત્યાં બધું નીચેથી ઊંચે જાય છે ને તેથી તે ટકે છે, શોભે છે ને લોકોને પોષે છે. વિદ્યાધનમાં રેડાયેલું ધન સારી જમીનમાં વવાયેલા બીજની જેમ અનેક ગણું વળતર આપે છે. પરદેશી તંત્ર નીચે સ્થપાયેલી વિદ્યાપીઠે એથી ઊલટું કામ કર્યું છે. બીજું થવું અશક્ય હતું. એટલે ભારતવર્ષ જ્યાં લગી સ્થિર ન થાય, ત્યઆં લગી નવી વિદ્યાપીઠો કરવામાં હું બહુ ભય જોઉં છું.

વળી હિંદુમુસલમાન ઝઘડાએ એવું ભયાનક રૂપ પકડ્યું છે કે આપણે છેવટે ક્યામ્ જઈને બેસીશું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ધારે ઓએ ન બનવા જેવી વસ્તુ બને ને હિંદુસ્તાનમાં કેવળ હુંદુ જ રહે ને પાકિસ્તાનમાં કેવળ મુસલમાન જ રહે, તો આપણી કેળવણી એક રૂપ લેશે ને તે ઝેરી હશે. જો હિંદુ, મુસલમાન ને બીજા ધર્મો હિંદુસ્તાનમાં ભઆઈ ભાઈ બનીને રહેશે, તો કેળવણી બીજું ને સૌમ્ય રૂપ લેશે. કાં તો આપણે અનેક ધરમ્ના લોકોને પ્રેમથી ભેળવતા આવા છીએ ને તેમાંથી જે સભ્યતા પેદા થઈ છે તેને દ્દઢ કરીશું ને વધારે સારું રૂપ આપીશું અથવા એવો કાલ શોધીશું કે જ્યારે કેવળ હિંદુધર્મી જ હિંદુસ્તાનમાં હતા. આવો કાળ

મળવો કદાચ અશક્ય થઈ પડે. અને મળે ને તેને અનુસરીએ તો આપણે ઘણા સૌકા પાછા પડીશું ને જગતમાં અળખામણા થઈશું. દાખલા તરીકે, મુસલમાની કાળને ભૂલવા મથીએ તો દિલ્હીની જુમા મસ્જિદ, અલીગઢની વિદ્યાપીઠ, આગ્રાનો તાજમહાલ, દીલ્હી ને આગ્રામાં મુસલમાની જમાનામાં બંધાયેલા કિલ્લાઓ ભૂલવા જોઈશે. આ નિશ્ચયો લેવા જેવું આપણી પાસે વાતાવરણ નથી. સ્વતંત્રતા આપણે ઘડી રહ્યાં છીએ. ક્યાં જઈને ઊભા રહીશું એ આપણે નથી જાણતા. એ ન જાણીએ ત્યાં લગી ચાલુ વિદ્યાપીઠોમાં જે ફેરફાર થઈ શકે તે કરી ને ચાલુ તાલીમી સંસ્થાઓમાં સ્વતંત્રતાનો પ્રાણ રેડીએ તો ઘણું થયું હશે; ને તેમ કરતાં મળેલો અનુભવ નવી વિદ્યાપીઠો સ્થાપવામાં મદદ રૂપ નીવડશે.

રહી પાયાની કેળવણી. આ કેળવણીને વર્ષ તો ઘણાં નથી થયાં એટલે અમલમામ્ ઓછી મુકાઈ છે. અનુભવ ઓછો થયો છે છતાં મનમાં તેનો વિકાસ થયા જ કર્યો છે. અનુભવ પણ એટલો થયો ગણાય કે એને કોઈ કેળવણીકારે ફેંકી ન દેવી જોઈએ. તેની ઉત્પત્તિ આ મુલકના વાતવરણમાંથી થાઈ છે. તેથી તેને પહોંચી વળવા સારુ થઈ છે. આ વાતાવરણ હિંદના સાત લાખ ગામડાં ને તેમાં વસનારા કરોડો ગામડિયામાં છવાયું છે. તેને ભૂલો એટાલે ભીંત ભૂલ્યા. હિંદ તેના શહેરોમાં નથી, તેનાં ગામડાંઓમાં છે. શહેરો પરદેશી તંત્રની હાજત હતાં. તેઓ જેવાં હતાં તેવાં નભે છે, કેમ કે પરદેશી તંત્ર ગયું પણ તેની અસર નથી ગઈ.

આ લેખ હું નવી દીલ્હીમાં લખી રહ્યો છું. અહીં બેઠો હું ગામડાંઓનો શો ખ્યાલ કરી શકું ? જે મને લાગુ પડે છે તે આપણા પ્રધાનમંડળને પણ લાગુ પડે છે. ફેર એટલો કે તેઓને વિશેષ લાગુ પડે છે,

પાયાની કેળવણીના પાયા વિચારી જોઈએ :

(૧) બધી કેળવણી સ્વાશ્રયી હોવી જોઈએ, એટલે કે સરવાળે મૂડી બાદ કરતાં બધુ ખર્ચ પોતે ઉપાડે. (૨)એ કેળવણીમાં છેવટ લગી હાથનો પૂરો ઉપયોગ થતો હોય, એટલેકે હાથ વડે કંઈક ઉદ્યમ છેવટ લગી થતો હોય. (૩)કેળવણીમાત્ર પોતાના પ્રાંતની ભાષામાં અપાવી જોઈએ. (૪)આમાં સાંપ્રદાયિક ધર્મને સ્થાન નથી. સાર્વજનિક નીતિને પૂરું સ્થાન હોય. (૫)આ કેળવણી એવી છે કે જેને બાળક કે બીજા સીખે એટલે તે વિદ્યાર્થીના ઘરમાં ને ગામમાં પ્રવેશ કરે. (૬)વળી, આ કેળવણી લેતા કરોડો વિદ્યાર્થીઓ પોતાને હિંદુસ્તાનનું અવિભાજ્ય અંગ ગણશે, તેથી બધા પ્રાંતના વિદ્યાર્થી સમજી શકે એવી એક ભાષા હોવી જોઈશે. આ ભાષા બંને લિપિ – નાગરી અને ઉર્દૂમાં લખાતી હિંદુસ્તાની જ હોઈ શકે.

આ પાયાનો વિચાર કર્યા વિના કે તેની અવગણના કરીને નવી વિદ્યાપીઠો થાય એ દેશને લાભ પહોંચાડે એમ હું માનતો નથી, નુકસાન જ કરે. તેથી બધું વિચારતાં સહુને લાગવું જોઈએ કે, નવી વિદ્યાપીઠ કાઢતાં અચકાવું ઘટે છે.

નવી દિલ્હી, ૨૬–૧૦–'૪૭ (હ.બં., તા. ૨–૧૧–'૪૭)

૭૧. તાલીમી સંઘના સભ્યો જોડે વાર્તાલાપ

[હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘની સભામાં ગાંધીજીએ બે દિવસ – ૨૨ ને ૨૩મી એપ્રિલ, ૧૯૪૭, બે બે કલાકનો સમય આપ્યો.જે સાવાલ જવાબ થયા તેનો હેવાલ શ્રી દેવપ્રકાશે આપેલો તે નીચે આપ્યો છે. –સં૦]

બજેટ

ઝાકિર સાહેબ : સવારની સભામાં પ્રાંતોની સ્થિતિ જણાવવામાં આવી, બજેટ પાસ થયું અને સરકાર પાસે કેટલી રકમ લેવી તેની ચર્ચા થઈ.

ગાંધીજી : સરકાર તો આપણે માગીએ તેટલી રકમ આપશે. પણ આપણે સરકારની મદદ પર ઊભા રહેવાની કોશિશ કરીશું તો આપણું કામ મરી જશે.

ઝાકિર સાહેબ : નહીં, એ તો ફક્ત વિદ્યાર્થીઓની ફીની વાત હતી. કેટલા વિદ્યાર્થી લેવા એ સવાલ હતો. વધારે વિદ્યાર્થીઓ લેવાથી ખરચતો નીકળી જાય, પણ ઘણા વધારે લેવાથી કામ બગડે.

ગાંધીજી : એ તો ઉઘાડી વાત છે. જેટલા વિદ્યાર્થીઓ લેવા માગતા હો તેટલા જ લેવા જોઈએ, વધારે નહીં. બજેટ વિશે મારે ઘણું કહેવાનું છે. તેને માટે આશાદેવી અને આર્યનાકમ્ મારી સાથે બેસે અને જે ફેરફાર કરી શકાય તે કરે. ત્રન વરસ પછી મારી પાસે કે બીજા પાસે કશું લેવાનું ન હોય. એમ નહીં કરો તો નવી તાલીમ ચાલવાની નથી. તમે તેને સ્વાવલંબી બનાવવા માગતા હો તો એ રીતે બજેટ બનાવો. ત્રણ વરસ પછી એમાં સફળ ન થઈ શકો તો દેશની આગળ તમારે તમારી હાર કબૂલ કરવી જોઈએ. આપણે મેળવેલી આબરૂને ધક્કો પહોંચશે એવા ડરથી ચૂપ રહેવું ન જોઈએ. સાચી આબરૂ તો સફળતામાં રહેલી છે.

ચાદર જોઈને સોડ તાણો

ઝાકિર સાહેબ : મદ્રાસમામ્ તાલીમી સંઘ તરફથી એક શાળા ચલાવવાની એ પ્રાંત તરફથી માગાણી આવી છે. સરકાર ખર્ચ આપવા તૈયાર છે; કેળવણી ખાતાના પ્રધાનના હથ નીચે રહીને નવી તાલીમનું કામ ચલાવવાની જવાબદારી સોંપવા માટે તેમણે રામચંદ્રમની પણ માગણી કરી છે.

ગાંધીજી : રામચંદ્રમ્ આવ્યા તો નથી ને ? આ બાબતમાં મારે તેમની સાથે વાત કરવી જોઈશે. શાળાની બાબતમાં તો આપણામાં શક્તિ હોય તો જ એ કામ આપણે હાથમાં લેવું જોઈએ, નહીં તો આપણે તેમને (સરકારને) પણ ફસાવીશું. આજે આપણા હાથમાં સત્તા આવી છે. કરોડો રૂપિયા આપણા હાથમાં આવ્યાં છે. એ પૈસા આપણે ઇચ્છીએ તે રીતે ખરચી શકીએ છીએ. એ બાબતમાં આપણું પોતાનું અંતર પૂછનાર ન હોય તો કદાચ બીજું કોઈ પૂછનારું નહીં હોય. એક બે વરસ એમ ચાલશે. પછી જો સંગીન કામનહીં થાય તો એ વધારે વખત નભી નહીં શકે. એટલે મારી સલાહ છે કે, શક્તિ હોય તો જ આ કામ હાથ ધરજો. આપણી એટલી તૈયારી ન હોય તો કહેવું જોઈએ કે, અમે કેન્દ્રમાં શીખવી શકીશું. પ્રાંતો સુધી નહીં પહોંચી શકીએ; જોઈએ તો સેવાગ્રામમાં અમારું કામ ચાલે છે તે આવીને જોઈ જાઓ.

ત્રણ પ્રકારની કેળવણી

આપણી કેળવણી ત્રણ પ્રકારની છે. એનાથી બુદ્ધિ , શરીર ને આત્મા ત્રણેનો વિકાસ થાય છે. બીજી કેળવણીથી કેવળા બુદ્ધિ વધે છે. તેમાં પણ મારો દાવો છે કે, નવી તાલીમમાં બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય છે અને તેનો વિકાસ થાય છે; આત્માને પણ ખોરાક મળે છે. ધાર્મિકા શિક્ષણ નહીં હોય તેથી શું ? આત્માને ધાર્મિકા શિક્ષણ સાથે અને તે પણ પુસ્તકિયા શિક્ષણ સાથે જોડાવાની જરૂર નથી. આપણે બધા ધર્મોના સારા સારા શિદ્ધાંતો જીવન મારફતે બાળકોને શીખવીશું. કાંતવાનું અને ઝાડુ વાળવાનું શીખવવાથી જ નવી તાલીમનું ધ્યેય સિદ્ધ નથી થઈ જતું. કાંતવાનું ને ઝાડુ કાઢવાનું શીખવવાનું તો છે જ; ફણા એટલું જ પૂરતું નથી. ઝાડુ વળવામાં આત્મા ઉન્નત ના થાય તો તે છોડી દેવું જોઈએ. હું હમણાં બીજાં કામોમાં પડ્યો છું પણ નવી તાલીમને કડી ભૂલતો નથી.

નવી તાલીમમાં ખાદીનું સ્થાન

રેંટિયાની વાત નવી તાલીમની પહેલાંની છે. જ્યારે 1908માં દક્ષિણા આફ્રિકામાં મેં એની વાત છેડી ત્યારે એને વિશે હું કમી જ જાણતો ન હતો. એનું જ્ઞાના પાછળથી મળ્યું. પછી આવ્યો કાનૂના ભંગા અને અલીભાઈઓનો જમાનો. તેમાં પણ રેંટિયાને મહત્ત્વનું સ્થાના હતું. મારી નજરા આગળા ખાડીનું જે ચિત્ર છે તે મેં ગઈ કાલે પ્રાર્થનામાં વરણાવ્યું હતું. મિલના બધાયે કાપડનું સ્થાન લઈ શકે તે ખાદી : નવી તાલીમમાં ખાદીજ રાખો એમાં હું નથી કહેતો. ફણા ગરીબોની ઉન્નતિ કરી શકે એવી બીજી કઈ ચીજ છે? એવી વસ્તુ મને બતાવો તો હું મારી ભૂલ કબૂલા કરી લઈશ. વિનોબા, કૃષ્ણદાસ તથા નારાયણદાસને મેં પૂછ્યું હતું, પણ મારી પાસે તો એક સાદો હિસાબ છે. સૌ હિંદીઓ એક કલાક કાંતે તો સૌને જરૂરી કાપડ પૂરું પડે. જરૂરી કાપડ માટે દરેકને છ કલાક કાંતવું પડે તો તો ખાદી મરી જ જાય.

કેમ કે, લોકોને બીજાં કામ પણ હોય છે – અનાજ પકવાનું છે, બૌદ્ધિકા કામ કરવાનું છે. અને નવી તાલીમમાં ક્યારેય ગધ્ધાવૈતરું કરવું પડે તો એ નકામી થઈ જશે. કાંતવામાં એક કલાક પણ જાય તો તેથી આત્માની ઉન્નતિ થાય છે, થવી જોઈએ.

પાયાની કેળવણી પછીની કેળવણી

સાઈયદેન સાહેબે કહ્યું કે, પાયાની કેળવણી પછીની કેળવણીમાં તો મિલના સંચાનું કામ શેખવવું જ જોઈએ. હું એવું નથી માણતો. મારી દષ્ટિએ પાયાની કેળવણીનો પાયો ખાદી પર છે તે યોગ્ય હોય તો પછીની કેળવણીમાં પણ એ જ પાયો રહેવો જોઈએ. ગઈ કાલે દેવપ્રકાશે ઝાડુ ને તકલી વિશે લખેલો એક લેખ મને બતાવ્યો. તેમણે નવી તાલીમનું કંઈક કામ કર્યું છે. એ લેખમાં જણાવ્યું છે એ બધું કહરું હોય તો તેમાં ઘણી બાબતો આવી જાય છે. તેમાં ઊંચા દરજ્જાનું ઈજનેરી જ્ઞાન પણ આવે છે. પણ આપણે એ બધું હજામ કર્યું હોય તો જ તેનું શિક્ષણ આપી શકીએ. આપણે આ બાબતોનું શાસ્ત્ર નથી બતાવ્યું. અંગ્રેજોની મિલોનો પાયો આપણી તકલીને સાળ પર મંડાયેલો છે. તેમણે મિલ આપણું શોષણ કરવાને બનાવી. આપણે એવું કરવા માગતા નથી, એટલે આપણે મિલોની જરૂર નથી. આપણે તકલી ને સાળનું

જ શાસ્ત્ર રચવું જોઈએ. હિંદુસ્તાન યુરોપને રસ્તે જશે તો હિંદુસ્તાનનો નાશ થવાનો છે, દુનિયાનો નાશ થવાનો છે. હા, જો તમારો વિચાર પાકો થઈ ગયો હોય તો પછી મિલોની જ વાત કરો.

ઝાકિર સાહેબ : આપણી શાળાઓમાં ભણીને છોકરાઓ મિલોમાં નોકરી શોધે છે !

ગાંધીજી : મારી શાળામાં ભણનારા છોકરા મિલ તરફ નજર નહીં કરે. મિલ કાપડ ખાદીની જોડાજોડ ન વેકાવું જોઈએ. મિલો પોતાનું કાપડ હિંદુસ્તાન બહાર મોકલી શકે. લેંકેશાયરનું કાપડ લેંકેશાયરમાં નહીં મળે, બધું બહાર ચાલ્યું જાય છે. પણ આપણી મિલોનું કાપડ બહારના બજારમાં પણ કડાક લાંબો સમયા નહીં વેચી શકાય.

તમે કહો છો કે, ચારે તરફ મિલનું જ વાતાવરણ છે, આપણાં પ્રધાનો પણ મિલો જ ખોલવા ઈચ્છે છે, એ સ્થિતિમાં અમે શું કરીએ? તમારી વાત સાચી છ. પણ આપણે આપણાં ધ્યેયને માટે કામ કરતાં કરતાં મરીશું. ખાદી વિશે આપણે સાચી શ્રદ્ધા હોય તો આપણે એ ચલાવવી જોઈએ ને પ્રધાનોને બતાવી આપવું જોઈએકે, આપણે કરીએ છીએ તે બરાબર છે ને એ પ્રમાણે કરતાં રહીશું. આપણે હારવાના નથી. તાલીમી સંઘ કાઢ્યો કોંગ્રેસે, પણ તેણે તેમાં રસ નથી લીધો. ચરખા સંઘ પણ કોંગ્રેસે કાઢ્યો, ફણા તેને તેણે અપનાવ્યો નથી. આજે આ સંસ્થાઓની કોઈ દરકાર કરે છે ? કોંગ્રેસવાળાઓ પાસે જ્યારે ઓછા પૈસા હતા, થોડો અનુભવ હતો, ત્યારે તેમણે રચનાત્મક કારી તરફ કંઈક ધ્યાન આપ્યું, કંઈક કામ પણ કર્યું. હવે હાથમાં સત્તા આવી છે. પણ એ પચી નથી. આસ્તે આસ્તે પચશે.

તાલીમી સંઘનો રાજ્ય સાથેનો સંબંધ

ઝાકિર સાહેબ : આપણે બહુ મુશ્કેલ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાનો છે . નવી તાલીમની શાળા ચલાવવી એ એકા નવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવા બરાબર છે. અને બધી સત્તા તો પ્રધાનોના હાથમાં છે, જેઓ આપણી સાથે પૂરેપૂરા એકમત નથી.

ગાંધીજી : મુશ્કેલ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાનો છે એમાં કંઇ શક નથી. નાગરિકો આમસ્તા થોડા જ ઘડાવાના છે ! ઝાકિર સાહેબ : કાં તો આપ તાલીમી સંઘના કામને સરકાર સાથે જોડી આપો, નહીં તો આપણે આપણો જુદો રસ્તો શોધી લેવો પડશે. ગાંધીજી : હું કબૂલ કરું છું કે, આજે પહેલાંના જેટલી મારી શક્તિ નથી. એમાં સરકારનો દોષ નથી. તેમની પાસે સરકારનું તૈયાર તંત્ર આવ્યું છે. એ તેમણે ચલાવવાનું છે. હું પ્રધાન હોત તો હું પણ કદાચ એમ જ કરત. જોકે જવાહરલાલ વગેરે સાથે હું આ સંબંધમાં વાત કરું છું. કેળવણીનું કાં સમજાવવાનું જ છે ને ? ભગવાનને પ્રાર્થના કરું છું કે , કાં તો તે મને ઉઠાવી લે અથવા મારી વાણીમાં એટલું બળ મૂકે કે જેથી હું લોકોને ને તેમના પ્રતિનિધિઓને સમજાવી શકું. નવી તાલીમમાં તમામ શક્તિ ભરેલી છે, તમે એમ ન માનતા હો તો એને ફેંકી દો. કેટલાક લોકો મને કહે છે કે, હવે તમારું કામ પૂરું થયું. આજ સુધી અહિંસાથી કામ ચાલ્યું. હવે તમે ખસી જાઓ. અમે તમારું સાંભળવાના નથી.

ઝાકિર હુસેન : પરમતું બાપુજી, કોંગ્રેસે સરકારને કહેવું તો જોઈએ. કોંગ્રેસે પોતાની કેળવણી વિશેની નીતિ શી છે તે પ્રધાનોને કહ્યું જ નથી. અહીં આવતાં પહેલાં હું મૌલાના સાહેબને મળ્યો હતો. તેમણે સહાનુભૂતિ બતાવીને તાલીમી સમઘા વાળાઓને પોતાને મળવા જણાવ્યું. હવે તાલીમી સંઘે તેમને મળવાનું ઠરાવ્યું છે.

ગાંધીજી : તેમણે તમને પહેલેથી જ બોલાવવા જોઈતા હતા. સારજન્ટ સાહેબ ભલે કામ કરે, ફણા તેમણે તમારી સલાહ પ્રમાણે કામ કરવું જોઈએ. હું તો મૌલાના સાહેબને કહેતો આવ્યો છું કે ઝાકિર હુસેન સાહેબને બોલાવો. આ બધું સમજીને કામ કરો.

ઝાકિર સાહેબ : થોડાક પ્રયત્નથી કામ થઈ શકે એમ છે. આપણે પ્રયત્ન જ નથી કર્યો.

ગાંધીજી : આહે કોંગ્રેસનું તંત્ર તૂટતું જાય છે. સૌને એ દેખાતું નથી, પણ મને તો દેખાય છે.

ધાર્મિક શિક્ષણ

ઝાકિર સાહેબ : હું માનું છું કે, ધાર્મિક શિક્ષણને માટે શાળાઓમાં સગવડ કરી આપવી જોઈએ અને વખત આપવો જોઈએ. એ રીતે ધાર્મિક શિક્ષણ આપવામાં આવે તો જેઓ ધર્મ સમજે છે એવા લોકો શિક્ષણ આપી શકશે. પણ સરકાર આથી વધારે જવાબદારી માથે લેશે તો તેથી ગેરસમજ ને ઝઘડો વધશે. ધારો કે મૌલાના સાહેબા ધાર્મિક શિક્ષણ માટેનો અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરે, પણ લોકો તેને માન્ય રાખશે ખરા?

ગાંધીજી : મૌલાના સાહેબ સાથે વાત કરો. હું નથી માણતો કે, સરકારે ધાર્મિકા શિક્ષણ આપવું જોઈએ. માની લઈએ કે કેટલાક મુસલમાનો ખોટી રીતે ધાર્મિકા શિક્ષણ આપવા માગે છે, પણ તેમણે રોકશો કેવી રીતે ? એવા પ્રયત્ન કરશો તો પરિણામ ખરાબ આવશે. જેઓ પોતાના તરફથી ધાર્મિક શિક્ષણ મફત આપવા માગે તેઓ ભલે આપે. આપણે તો સૌ ધર્મોના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાંતો પ્રમાણે નીતિનું શિક્ષણ આપીએ.

પ્રમાણ પત્ર

આર્યનાયકમ્ : એક બીજો સવાલ છે. જે વિદ્યાર્થીઓનો સાત વરસનો અભ્યાસક્રમ પૂરો થયો છે. તેમણે પ્રમાણપત્ર આપવાનાં છે. એ પ્રમાણપત્ર કઈ દૃષ્ટિએ આપવું ને તેનું નામ શું રાખવું?

ગાંધીજી : પ્રમાણ પત્ર હિંદુસ્તાનીમાં બંને લિપિઓમાં સૌ સમજી શકે એવું હોવું જોઈએ. આપણે કહીએ કે આપનો વિદ્યાર્થી મેટ્રિકના ધોરણ કરતાં વધારે જાણે છે, તો તે આપણે બતાવવું જોઈએ. નામ ને કામનો મેળ હોવો જોઈએ. નામ મોટું આપો ને તે પ્રમાણે કામ ન હોય તો શોભશે નહીં.

ઝાકિર સાહેબ : વિદ્યાર્થી પાયાની કેળવણી પૂરી કરી છે. એટલું જણાવી તો ?

ગાંધીજી : એને માટે, જેમ હિન્દી સમ્મેલને પોતાની અપરીક્ષાઓને માટે નામ રાખ્યાં છે, તેમ નામ હોવંછ જોઈએ.

સહશિક્ષણ

અવિનાશલિંગમ્ : તાલીમી સંઘની નીતિ સહશિક્ષણની છે અમે દક્ષિણમાં આ રિવાજ દાખલ કરવા માગતા નથી.

ગાંધીજી : તો તમે એમ પણ કહી શકો કે, અમે નવી તાલીમનો અમુક ભાગ જ લઈશું; સંપૂર્ણ નવી તાલીમ મદ્રાસને અનુકૂળ નથી. જો તમે શાળામાં સહશિક્ષણ રાખશો ને અધ્યાપન મંદિરોમાં નહીં રાખો, તો વિદ્યાર્થીઓ સમજાશે કે દાળમાં કંઈક કાળું છે. અવિનાશલિંગમ : જે ઉંમરે વિદ્યાર્થીઈ પોતાનું સંપૂર્ણ મન પારખી શકે તે ઉંમરે પહોંચ્યા પછી છોકરા છોકરીઓ સાથે ભણે તેમાં કંઈ નુકશાન નથી. પણ અધ્યાપન મંદિરોમાં ૧૫–૧૬ વરસની છોકરીઓ આવે છે, તેમને અલગ ભણાવવી સારી.

ઝાકિર સાહેબ : અધ્યાપન મંદિરોમાં સહશિક્ષણ રાખવાનું ફરજીયાત નથી.

ગાંધીજી : તમારી (અવિનાશલિંગમ્‌ની) દલીલોની મારા વિચારો પર કશી અસર નથી થતી. મારાં બાળકો ખરાબ હશે તોપણ હું તેમણે જોખમમાં પાડવા દઈશ. એક દિવસા આપણે આ કામવૃતિ છોડાવી પડશે. હિંદુસ્તાન માટે આપણે પાશ્ચિમના દાખલા ન શોધવા જોઈએ. અધ્યાપન મંદિરોમાં શિક્ષકો લાયકા ને પવિત્ર હશે, નવી તાલીમની ભાવના તેમનામાં ભરેલી હશે, તો કશું જોખમ નથી. દુર્ભાગ્યે થોડા દાખલા એવા બની જાય તોયે ચિંતા નહીં. એવા બનાવો દરેક જગ્યાએ બનવાના.

ઝાકિર સાહેબ : મદ્રાસનો અમને અનુભવ નથી. ત્યાં વાતાવરણ ઠીક ના હોય તો તેની રાહ જુઓ. ત્યાં સુધી ત્યાંની છોકરીઓને સેવાગ્રામ મોકલો.

પાયાની કેળવણીનું સાહિત્ય

અવિનાશલિંગમ્ : એક બીજે મુશ્કેલી છે. પાયાની કેળવણીનું સાહિત્ય નથી. એક જગ્યાએ પણ એવું સાહિત્ય તૈયાર થાય તો તેના પરથી અમે અમારા પ્રાન્તની જરૂર પ્રમાણે તૈયારી કરી લઈએ. તાલીમી સંઘે આ કામ કરવું જોઈએ. એ સસ્તા બ્લોક બનાવરાવી શકે, બધાં ચિત્રો તૈયાર કરાવી શકે, વગેરે.

આર્યનાયકમ્ : ગયે વખતે અધ્યાપન મંદિરોમાં સાહિત્ય તૈયાર કરી શકજે એવા દસ જણ હતા. એમાંથી બે જણ મદ્રાસમાં છે. તેમણે અમે આપી દઈએ.

અવિનાશલિંગમ્ : મારી સૂચના છે કે પુસ્તકો સુંદર રીતે છપાવવાં જોઈએ.

ગાંધીજી : પાયાની કેળવણીનો અર્થ હલકા પ્રકારનું કામ નથી.

અવિનાશલિંગમ્ : પુસ્તકો દેખાવ વગેરેમાં એવાં ના હોય કે બાળકો પોતાની મેળે તેમના તરફ આકર્ષાય.

લોકલ બોર્ડની શાળાઓ

ઝાકિર સાહેબ : સંયુક્ત પ્રાંતોનો હેવાલ વંચાયો. સૌને લાગ્યું કે, પાયાની કેળવણીની શાળાઓ લોકલ બોર્ડ પાસેથી લઈને સરકારે પોતે ચલાવવી જોઈએ. એક રીતે આવાં કામ કમિટીઓ કરે તે સારું છે. પણ

ત્યાં કામ કેમ ચાલે છે તે તો તમે જાણો છો. હમણાં પણ કાર્યક્રમ તો સરકાર જ બનાવે છે, પણ તેનો અમલ લોકલ બોર્ડો કરે છે. તેઓ પૈસા ખાઈ જાય છે, શિક્ષકોને પગારા નથી મળતા, એટલે શાળાઓ સરકાર જ ચલાવે તે સારું.

ગાંધીજી : આહે તો અમને કાશી ખબરાં નથી. લોકલો બોરડો કેવું કામ ચલાવે છે તે જાઉં તો કંઈક કહી શકું કે, જો લોકલ બોર્ડો પોતાની શાળાઓ પોતાની રાજીખુશીથી સરકારને આપતી હોય ને સરકારને લાગે કે એ કામ કરી શકશે તો સરકાર તે લઈ લે.

ઝાકિર સાહેબ : પછી પાયાની કેળવણી પછીની કેળવણીનો અહેવાલ વંચાયો. એક મહિના પછી વિદ્યાર્થીઓએ પાંચ કલાક કામ કરીને આઠ આના રોજ કમાઈ શકે છે. હજી તો કામ ની શરૂઆત છે. તેનો ખરો અંદાજ થોડા વખત પછી જ કાઢી શકાય. ત્રીજી વાત સ્વાવલંબન વિશે થઈ. એ જાજૂજી કહેશે.

સ્વાવલંબન

જાજૂજી : પાયાની કેળવણીને સાત વરસ થઈ ગયાં. તેમાંથી પસાર થયેલા છોકરાઓ પોતાના પગ પર ઊભા રહી શકે કે, કેમ, એ આજે પણ શંકાસ્પદ છે. જુદા જુદા હસ્તઉદ્યોગોમાં જુદી જુદી કમાણી થાય છે. સુથારીમાં રોજ બેત્રણ રૂપિયા કમાઈ શકે છે. કાંતણમાં બહુ ઓછુ મળે છે. આજના જમાનામાં મિલનું કામ હાથે કરવામાં મિલના પ્રમાણમાં કમાણી ઘણી ઓછી થાય છે. ચરખા સંઘના દર મુજબ તો તેમણે ચ આના કે આઠ આના રોજ મળે. પણ આખા પ્રાંતમાં પાયાની શાળાઓ કાળવા માંડે, તો ચરખા સંઘ બધું સૂતર કહરીદી નહીં શકે. આજે પણ ઘણું સૂતર ચરખા સંઘથી ખરીદી શકાયું નથી અને બજારભાવે વેચતાં તો તેના ઘણા ઓછા પૈસા ઊપજે. થવું તો એમ જોઈએ કે શાળાઓનું બધું સૂતર સરકાર ખરીદી લે. આ સ્થિતિમાં કયો ઉદ્યોગ સ્વીકારવો જોઈએ?

ગાંધીજી : આપણે ખાદીનો રૂપિયા–આના–પાઈમાં હિસાબ કરીએ છીએ તે ભૂલી જવું જોઈએ. ખાડી આપણું મધ્યબિન્દુ છે, કારણ કે આપણ સૌને કાપડની જરૂર છે. અને મારી આગળા તો હિંદુસ્તાનનાં છ લાખ ગામડાનો પ્રશ્ન છે. આજે વણકારોને લાલચ આપીને વધારે ભાવ આપીને સૂતર વણવું પડે છે. દરેક માણસ કાંતતા શીખે એ બાબત પર મેં જેટલો ભાર મૂક્યો તેટલો દરેક માણસ વણતાં પણ શીખે એ બાબત પર ન મૂક્યો એ મારી ભૂલ હતી. પણલોકો પાસે જેટલો વખત ફાજલ રહેતો હોય તેના પ્રમાણમાં જ કાંતવા વણવામાં વકહત આપવો જોઈએ. એમાં બધો વખત ચાલ્યો જાય એમ હોય તો પછી મારે પછી વિચાર કરવો જોઈશે. નવી તાલીમનો શિક્ષકા પણ કારીગર હશે, કેવળ પગાર ખાનારો ભાડૂતી નહીં હોય. તેની પત્ની તથા બાળકોએ પણ તેના કામમાં સાથ આપવો જોઈશે. ત્યારે જ સાચો સહકાર પેદા થશે. આખા હિંદુસ્તાનમાં ગામેગામથી નવી તાલીમ ચાલી પડે તો એક મોટું કામ થશે.

નવી તાલીમમાં ખેતીનું સ્થાન

કેટાલાંક પૂછે છે કે, નવે તાલીમમાં ખેતીને મધ્યબિન્દુ રાખી શકાય ? ખેતીમાં હાથકળા શીખી ના શકાય, હાથની કેળવણી ન થાય. અને નવી તાલીમા કોઈએ એક ધંધો શીખવવા માટે નથી. એ તો હાથને

કેળવીને માણસનો વિકાસ કરવાને માટે છે. તેનું ધ્યેય વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં રસ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. નવી તામીમ અપૂર્ણ માણસોને સંપૂર્ણ બનાવે છે.

આથી હું ખેતીથી શરૂઆત નથી કરતો; પણ કેળવણીમાં આકહરે એ આવી જ જાય છે, તેના સિવાય ચાલતું નથી. ફળને શાકભાજીની ખેતીમાં તો બુદ્ધિને પણ સારી કેળવણી મળે છે. છોકરા છોકરીઓને માટે ઘઉં તો પકવવાના છે જ, તેમણે દૂધ પણ આપવાનું છે. આ બધું કામ જૂની પ્રણાલી પ્રમાણે નહીં થઈ શકે. તાલીમનું ક્ષેત્ર બહુ વિશાળ છે. તેણે આખા જીવનનો સવાલ ઉકેલવાનો છે. નવી તાલીમનો શિક્ષક ઊંચા દરજ્જાનો કારીગર હશે. ગામડાનાં છોકરાં સ્વાભાવિક રીતે ગામડાંમાં જ રહેશે અને શિક્ષક સાથે મળીને પોતાને આવશ્યકા બધી વસ્તુઓ પેદા કરી લેશે. આમ સૌને મફ્ર કેળવણી મળશે.

આજે હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ એવી છે કે, ગામડમમાં જે ફળ ને શાકભાજી થાય છે તે ગામડાના લોકો ખાતા નથી. ત્રાવણકોરનામ ગામડામાં નારિયેળ થાય છે, પણ ત્યાંના લોકો તે ખાઈ શકતા નથી. બધાં નારિયેળ એક ઠેકાણે ભેગાં કરીને શહેરમાં મોકલી દેવામાં આવે છે. નવી તાલીમની શાળાઓ ઊઘડશે ત્યાં પહેલાં ત્યાંના લોકો નારિયેળા ખાશે, પછી બહાર મોકલશે : ફળ પહેલાં ગામના લોકો ખાશે પછી બીજા ખાશે. આજે આપણે જેમાંથી વધારેમાં વધારે પૈસા મળે એવી કહતી કરીએ છીએ; જેમ કે તમાકુ, કપાસ, ગળી વગેરે. નવી તાલીમા મુજબ કેળવાયેલાઓ જીવનને માટે જરૂરી વસ્તુઓ પકવશે.

કોંગ્રેસની રચનાત્મક સમિતિ

ઝાકિર સાહેબ : અખિલ હિંદ કોંગ્રેસ તરફથી એક રચનાત્મક સમિતિ નીમવામાં આવી છે. તેના સભ્યો આર્યનાયકમ, જાજૂજી, કુમારપ્પા, શંકરરાવ દેવ, જુગલકિશોર, નિર્મળબાબુ, જયરામદાસ દોલતરામ અને સુછેટા કૃપલાની છે. આ સમિતિની એક બેઠક અલહાબાદમાં યોજાઈ હતી. તેમાં એમ ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે, દરેક પ્રાંતના એક સુસંગઠિત વિસ્તારમાં એક અધ્યાપન મંદિરઅને એક પાયાની કેળવણીની શાળા તાલીમી સંઘ તરફથી જ ચલાવવામાં આવે.

જાજૂજી : એક કાર્યક્રમ પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. એ કાર્યક્રમા અનુસાર એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે , પ્રાંતિક કોંગ્રેસા સમિતિ મારફતે કામ ચાલે; ફાળો ઉઘરાવીને પૈસા પણ તે જ આપે. એ રીતે આખા દેશમાં એક લાખ વસ્ત્રસ્વાવલંબી બનાવવાની યોજના છે.

ગાંધીજી : આજે કોંગ્રેસનું તંત્ર બગડતું જાય છે. જ્યાં કોંગ્રેસના હાથમાં સત્તા છે ત્યાં તો પ્રાંતિક સમિતિને સરકાર એક હોય. તેઓ એકબીજાને બળવાન બનાવે. આજે તો સૌ પોતપોતાનું હામકે છે. કોઈ એકબીજાની પરવા કરતું નથી. તેમણે એકદિલ ને એકજીવ પણ બનવું જોઈએ.

સંપૂર્ણાનંદ : આ વસ્તુ ચાલી ન શકે. કોંગ્રેસા પ્રધાનમંડળો કામ કરવા માંગે છે. આપ તેમની મારફતે કામ લો, પણ કોંગ્રેસ સમિતિઓ મારફતે નહીં લઈ શકો. કોંગ્રેસ સમિતિ આજે સરકારને હુકમાં કરવા માગે છે. એ ન ચાલે.

ગાંધીજી : એમ કહી શકાય કે, સરકારે પોતાની મા્ર્યાદા આંકી લેવી જોઈએ. આજે આપણે લોકો પાસેથી ફાળો ન ઉઘરવી શકીએ. લોકો કહેશે કે, અમે સરકારને પૈસા આપી દીધા, હવે તમને શાના આપીએ ? એટ્લે આપણે પ્રધાનો પાસે માગણી કરવી જોઈએ કે, અમુક રચનાત્મકા કાર્યને માટે અમુક રકમની જરૂર છે. તેઓ ના આપે તો આપણે તેમનો વિરોધ કરીએ અને લોકોને કહીએ કે આ સ્થિતિ છે. પરંતુ જે કામ સરકાર કરી શકે તેને માટે આપણે લોકો પાસે પૈસા ન માગી શકીએ.

અવિનાશલિંગમ : હરિજનો માટે તો આપણે ફાળો ઉઘરાવી છીએ.

ગાંધીજી : એ જુદી વાત છે. એ પ્રાયશ્ચિત છે.

અવિનાશાલિંગમ : બધું કામ સરકાર કરી શકે તેટલા પૈસા તેની પાસે નથી.

ગાંધીજી : હા, કોઈ એવું કામ હોય કે જે સરકાર ના કરી શકે તે લોકો કરે. તેને માટે ફાળો ઉઘરાવી શકાય.

હ.બં., ૯–૧૧–‘૪૭